

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Լ.Ա.ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

ԵՎ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՀԱՐՑԸ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1977

10601 (8021)
 հ 701 (01) 77 «S» 77

Աշխատության մեջ շարադրվում է 1917—1918 թվականներին հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ Սովետական Ռուսաստանի գործադրած ջանքերի ամբողջական պատմությունը: Հայկական հարցի հետ առնչված՝ մանրամասն վերլուծվում են 1917—1918 թվականների ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, ազգային և կուսակցական բարդ հարաբերությունները:

Նոր նյութերի ընդգրկմամբ հեղինակը ցույց է տալիս, որ հայկական հարցի միակ անշահախնդիր պաշտպանը եղել է Սովետական Ռուսաստանը:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Պատմագիտական այն տեսակետն է հարատևում և հաղթանակում, որը հարություն է առնում երևույթների և փաստերի օբյեկտիվ վերլուծությունից: Ուստի գիտությունը հայտնի բոլոր արժանահավատ փաստաթղթերը պետք է իրենց տեղը գտնեն տվյալ պրոբլեմի մասին ստեղծված պատմագիտական տեսության մեջ: Եթե գիտական շրջանառության մեջ գտնվող փաստաթղթերը և գիտնականներին հայտնի պատմական երևույթները չեն տեղավորվում գոյություն ունեցող պատմագիտական որևէ տեսակետի շրջանակում, օտարածին մարմին են նրա համար, նշանակում է տվյալ պատմագիտական տեսակետը չի կարող հարատևել, այն պետք է վերանայվի կամ էլ մասնակի փոփոխություններ կրի:

Ցավոք, մեր ժամանակներում դեռևս հանդիպում են այնպիսի պատմական փաստեր և փաստաթղթեր, որոնք, չտեղավորվելով գիտական շրջանառության մեջ գտնվող այս կամ այն տեսակետի շրջանակներում, առաջին հայացքից թողնում են տարօրինակ և անբնական տպավորություն: Բնական է, այդօրինակ փաստերն ու փաստաթղթերը մեծ մասամբ մնում են աննկատ, շրջանցվում են կամ էլ հիշատակվում հարևանցիորեն:

Պատմագիտությունը մի գիտություն է, որը գտնվում է ինքնահարստացման, զարգացման շրնդհատվող պրոցեսի մեջ, այն անհարիր է քարացածությանը, դոգմատիզմին և, անկախ բոլոր կարգի դժվարություններից, այնուամենայնիվ, ի վերջո ասում է իր ճշմարիտ խոսքը:

Վ. Ի. Լենինը հենց վերը նշված հանգամանքը նկատի ունենալով, երբ գրում էր. «անհրաժեշտ է վերջնել ոչ թե առանձին փաստեր, այլ քննարկվող հարցին վերաբերող փաստերի ամբողջ միագումարը, առանց որևէ բացառության, որովհետև այլ կերպ անխուսափելիորեն կառաջանա կասկածանք, և միանգամայն օրինական կասկածանք, որ փաստերը ընտրված կամ հավաքված են կամայականորեն, որ իրենց ամբողջությամբ պատմական երևույթների օբյեկտիվ կապի և փոխադարձ կախման փոխարեն հրամցվում է «սուբյեկտիվ» հերյուրանք՝ գուցե և մի կեղտոտ գործ արդարացնելու համար: Չէ՞ որ դա լինում է... ավելի հաճախ, քան թվում է»¹:

Սույն աշխատության մեջ մենք ծանրանում ենք Անդրկովկասի 1917 թվականի վերջերի և 1918 թվականի առաջին կեսի պատմության մի շարք փաստերի վրա, որոնց մանրագնին ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս այդ ժամանակահատվածի քաղաքական պատմության որոշ կարևոր հարցերի տալ նորովի լուսաբանում:

Աշխատության առանցքը կազմում է 1917—1918 թվականներին հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ սովետական Ռուսաստանի մղած պայքարի պատմության վերլուծությունը: Զգալի քանակով նոր և մասամբ գիտական շրջանառության մեջ գտնվող նյութերի հիման վրա մենք աշխատել ենք տալ հայկական հարցի լուծման համար մղված պայքարի ճշմարիտ և ամբողջական պատմությունը:

Չեռնամոխ լինելով այս կարևոր խնդրի իրագործմանը, մենք հեռու ենք այն մտքից, որ քննադատական խոսք ասենք սույն պրոբլեմով զբաղված նախորդ հեղինակների տեսակետների նկատմամբ, մանավանդ գտնում ենք, որ մեր առաջ քաշած և հիմնավորած տեսակետները ևս, հավանաբար, կարիք կունենան հետագա լրացման և գուցե նույնիսկ որոշ ճշտման:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 23, էջ 364:

* * *

1917 թվականի դեկտեմբերին ՌՍՖՍՀ նորաստեղծ կառավարությունը՝ ժողովրդական կոմիսարների սովետը, Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ, ընդունում է «Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետը:

Ավելի ուշ, 1918 թվականի մարտի 16-ին, ՌՍՖՍՀ կառավարության ազգային գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը ընդունում է մի դեկրետ հետևյալ բովանդակությամբ. «Սույնով ի գիտություն է հաղորդվում հեղափոխական կոմիտեներին, հեղափոխական շտաբներին և սովետական այլ հիմնարկներին, որ հայկական հեղափոխական կազմակերպություններն իրավունք ունեն՝ ազատորեն կազմակերպել հայկական կամավորական զորախմբեր և վերջինների կազմավորման նպատակով հարկեր դնել հայկական բուրժուազիայի վրա: Հիշյալ սովետական օրգաններին պարտավորեցվում է՝ դեպի Հայաստան շարժվող այդ շոկատների առաջ, որոնք կոչված են իրենց հայրենիքը պաշտպանել գերմանա-թուրքական բռնակալներից, արգելքներ չհարուցել»¹:

Այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերը՝ վրացական մենշևիկները, ադրբեջանական մուսավաթականները և հայկական դաշնակցականները, դաշինքի մեջ մտած միջազգային իմպերիալիզմի հետ, ստեղծեցին հակահեղափոխական Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, իսկ հետագայում՝ Սեյմը, անողորմ պայքար ծավալեցին երկրամասի բուլշևիկների դեմ, ցրեցին պատգամավորական ժողովը, գրավեցին Թիֆլիսում Արսենալը, Շամխորում թափեցին հազարավոր ռուս զինվորների արյունը և փետրվարի 10-ին արյունով ներկեցին Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան այգում բուլշևիկների կազմակերպած խաղաղ ցույցը, այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը հունվարի վերջերին, երկօրյա իր բուռն նիստերում, որոշում էր կայացնում՝ պահանջելով Ստեփան Շահումյանից 24 ժամվա ընթացքում թողնել Թիֆլիսի սահմանները, հակառակ դեպքում սպառնալով ձեռքակալել

¹ Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (В дальнейшем ЦПА ИМЛ), ф. 558, оп. 1, ед. хр. 129, л. 1.

նրան, հենց այդ նույն ժամանակ ՌՍՖՍՀ ժողովրդավարական հանրապետությունում է հայկական հարցին և ուղիներ նշում հայ ժողովրդի իրական ազատագրման համար: Դա մի բուն ժամանակաշրջան էր, որն արժանի է խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Հայկական հարցի պատմության ուսումնասիրությունը ունի ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական նշանակություն: Հարցն այն է, որ դաշնակցություն կուսակցության հակասովետական պրոպագանդայում հայկական հարցը բռնում է ամենակարևոր տեղերից մեկը: Աշխատությունում մանրամասն վերլուծվում է դաշնակցության քաղաքականությունը հայկական հարցում, ցույց է տրվում, որ այդ կուսակցությունը անտեղյակ մասսաներին մոլորեցնելու, նրանց համակրությունը շահելու և սովետական երկրի դեմ տրամադրելու նըպատակով, մոտ վաթսուներեք խեղաթյուրելով և շրջանցելով փաստերն ու պատմական իրադարձությունները, լիովին կեղծել է հայկական հարցի պատմությունը, ստեղծել սկզբից մինչև վերջ հորինված հակագիտական, հակասովետական մի կոնցեպցիա, որը ծառայում է հակակոմունիզմին:

Մինչդեռ նյութերի բարեխիղճ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 1917—1918 թվականների շփազանց բարդ իրադրության պայմաններում հայ ժողովրդի միակ անշահախընդիր պաշտպանը եղել է Սովետական Ռուսաստանը: Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը այդ ժանր տարիներին ջանք չեն խնայել, օգտագործել են բոլոր հնարավոր միջոցները հայ ժողովրդին փրկելու, հայկական հարցը լուծելու համար:

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՌԻՉԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Նյութերի բազմակողմանի և մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Վ. Ի. Լենինը, մտահոգված լինելով հայ ժողովրդի պատմական բախտով, մշտապես զբաղվել է հայկական հարցի լուծման խընդրով:

Կոմունիստական կուսակցության առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը դեռևս Փետրվարյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո հրատակորեն մատնանշեց հայկական հարցի լուծման ուղին, իսկ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ձեռնամուխ եղավ դրա պրակտիկ կենսագործմանը: Միջազգային իմպերիալիզմի դիվանագիտության ոլորաներում տասնամյակներ շարունակ առուծախի առարկա դարձած հայկական հարցը ի վիճակի էր լուծելու միայն կոմունիստական կուսակցությունը, որի հեղինակավոր խոսքին էր սպասում հայկական հարցին լավատեղյակ առաջավոր մարդկությունը:

1917 թվականի Փետրվարյան հեղափոխությունից մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն ընկած ժամանակաշրջանում Վ. Ի. Լենինը բազմիցս անդրադարձել է հայկական հարցին, գտնելով, որ իշխանությունը վերցնելուց հետո բոլշևիկները պետք է ձանաչեն Հաբաստանի անկախության իրավունքը: Դեռևս Հոկտեմբերյան հեղափոխության

նախօրյակին նա գրում էր. «Նվաճելով իշխանությունը, մենք անպայման իսկույն եեթ կճանաչենք այդ իրավունքը և՛ Ֆինլանդիայի համար, և՛ Ուկրաինայի համար, և՛ Հայաստանի համար»¹:

Լենինյան փաստաթղթերում միաժամանակ խստորեն քննադատվում է Հայաստանը զավթելու, մասնատելու, կողոպտելու իմպերիալիստական պետությունների պլանները:

1917 թվականի մարտ-ապրիլին «Նամակներ հեռվից» հոդվածաշարում, քննադատելով ժամանակավոր կառավարության նվաճողական քաղաքականությունը, Վ. Ի. Լենինը գրում էր, որ «Նա պատերազմի կառավարությունն է, իմպերիալիստական սպանող շարունակելու կառավարություն, կողոպտուի կառավարություն, որն ուզում է կողոպտել Հայաստանը, Գալիցիան, Թուրքիան, խլել Կոստանդնուպոլիսը և ուրիշ շատ այլ երկրներ»²: Շարունակելով իր միտքը, Վ. Ի. Լենինը նույն հոդվածաշարում նորից է անդրադառնում այդ հարցին. «Ռուսաստանը պատերազմ է մղում Հայաստանը, Թուրքիան, Գալիցիան թալանելու համար»³: Ժամանակավոր կառավարությունը, շարունակում է Վ. Ի. Լենինը, չի հրատարակում ցարական կառավարության գաղտնի պայմանագրերը, որովհետև նրանցում խոսվում է Ռուսաստանի կողմից Պարսկաստանը, Հայաստանը, Թուրքիան և Գալիցիան կողոպտելու մասին⁴: Վ. Ի. Լենինը անողոր քննադատում էր Գուչկով—Միլյուկովի կառավարությանը, որը «այս պատմությամբ հետապնդում է ավազակային նպատակներ», խնդիր ունենալով գրավել Հայաստանը և այլ երկրներ⁵: 1917 թվականի մարտի 30-ին, Յա. Գանեցկուն հղած նամակում, Վ. Ի. Լենինը գրում էր, որ քանի իշխանությունը չի անցել պրոլետարիատին, վերջ չի տրվել ուրիշ երկրները կողոպտելու քաղաքականությանը, զորքերը անմիջապես չեն հանվել Հայաստանից և Գալիցիայից, չեղյալ չեն հայտարարվել զավթողական պայմանագրերը Հայաստանի, Գալիցիայի և Կոստանդ-

նուպոլսի մասին, Ռուսաստանի կողմից մղվող պատերազմը իմպերիալիստական լինելուց չի դադարել և չի կարող դադարել¹:

1917 թվականի մայիսին տեղի ունեցած ՌՍԴԲ(բ)Կ VII կոնֆերանսում ևս Վ. Ի. Լենինը մի քանի անգամ անդրադարձավ Հայաստանի հարցին:

Թող ուռևական զինվորները իմանան, ասաց Վ. Ի. Լենինը, որ «պատերազմ մինչև հաղթանակը» լողունգի տակ թաքնված է ուռևական կապիտալիստների ձգտումը՝ կողոպտել և խեղդել Հայաստանը, Պարսկաստանը և այլ երկրներ²: Նույն կոնֆերանսի բանաձևերից մեկում, որը գրված է Վ. Ի. Լենինի կողմից, ասվում է. «Մենք բանվորներին նախազգուշացնում ենք Բորգբերգի կողմից կազմակերպվող կոնֆերենցիային վստահություն ցուցաբերելուց, որովհետև իբր թե սոցիալիստների այդ կոնֆերենցիան իրականում կլինի մի կոմեդիա, որը կսքողի նրա թիկունքում տեղի ունեցող դիվանագետների գործարքները, որոնք փոխանակում են մի անեքսիան մի ուրիշ անեքսիայի հետ, օրինակ, Հայաստանը «տալիս են» ուռև կապիտալիստներին...»³: Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ «անեքսիայի ենթարկված բոլոր մարզերի ժողովրդի կամքն իսկապես որոշելու համար անհրաժեշտ է այնտեղից դուրս բերել զորքերը և բնակչության ազատ հարցում կազմակերպել: Ամբողջ Լեհաստանի... և ամբողջ Հայաստանի և այլնի նկատմամբ այս միջոցառման կիրառումը միայն մի քայլ կլինի կառավարական խոստումները գործի վերածելու»⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Վ. Ի. Լենինը, խոսելով Հայաստանի մասին, նկատի ունի «ամբողջ Հայաստանը»:

Ազգային հարցի մասին կոնֆերանսում արտասանած իր ճառում Վ. Ի. Լենինը պարզ և որոշակիորեն շարադրում է բոլշևիկների տեսակետը Հայաստանի մասին, հայտարարելով. «Եթե վաղը Սովետն իշխանությունն իր ձեռքը վերցնի...

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 26, էջ 206:

² Նույն տեղը, հատ. 23, էջ 410:

³ Նույն տեղը, էջ 448:

⁴ Նույն տեղը, էջ 449:

⁵ Նույն տեղը, էջ 485—486:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 35, էջ 338—339:

² Նույն տեղը, հատ. 24, էջ 306:

³ Նույն տեղը, էջ 304:

⁴ Նույն տեղը, էջ 305:

այն ժամանակ մենք կասենք՝ Գերմանիա՛, զորքերդ դո՛ւրս
լեհաստանից, Ռուսաստան՛, զորքերդ դո՛ւրս Հայաստանից»¹։

«Նակազ գործարաններից և գնդերից բանվորների և զին-
վորների ղեպուտատների սովետ ընտրվող ղեպուտատներին»
խորագրով հոդվածում Վ. Ի. Լենինն ընդգծում էր, որ մեր դե-
պուտատը պետք է կողմնակից լինի, որ ռուսական կառավա-
րությունը «բացահայտ կերպով հաշտություն առաջարկի բոլոր
պատերազմող երկրներին՝ բոլոր ճնշված կամ անիրավահա-
վասար ազգություններին առանց որևէ բացառության ազա-
տագրելու պայմանով։ Դա նշանակում է՝ վելիկոռուսները
բռնորեն չեն պահի ո՛չ Լեհաստանին, ո՛չ Կուրլանդիային, ո՛չ
Ուկրաինային, ո՛չ Ֆինլանդիային, ո՛չ Հայաստանին, ընդ-
հանրապես ո՛չ մի ժողովրդին»²։

Մայիսի 23-ին Վ. Ի. Լենինը «Պրավդա» թերթում հանդես
է գալիս «Արտաքին քաղաքականության գաղտնիքները» խո-
րագիրը կրող հոդվածով, որտեղ կրկին խստորեն քննադա-
տում է Հայաստանի, Գալիցիայի և Կոստանդնուպոլսի
անեքսիայի պլանները և այդ կապակցությամբ իմպերիալիս-
տական պետությունների նյութած ինտրիգները³։

Նույն օրը նույն թերթում հրատարակվում է Վ. Ի. Լենինի
մի այլ հոդված ևս, որը կրում էր «Գաղտնի պայմանագրերից
մեկը» խորագիրը։ Այդ հոդվածում Վ. Ի. Լենինը նորից է
քննադատում այն «աղտոտ կողոպտչական պայմանագրերը»,
որոնցով իմպերիալիստական պետությունները նպատակ
ունեին զավթել Հայաստանը և այլ տերիտորիաներ⁴։

1917 թվականի հունիսի 14-ին հրապարակած մի հոդվա-
ծում Վ. Ի. Լենինը խիստ քննադատության է ենթարկում Ժա-
մանակավոր կառավարության նվաճողական քաղաքականու-
թյունը, գրելով. «Մեզ համար շատ հետաքրքիր կլինեն լսել
նաև Կերենսկու, և՛ Մերեթելու, և՛ Չեռնովի, և՛ Սկոբելևի կար-
ծիքը» Հայաստանի, Գալիցիայի, Ուկրաինայի, Թուրքեստանի

«ինքնորոշման» մասին»¹։ Զայրացած ժամանակավոր կառա-
վարության մեջ մտնող մանրբուրժուական կուսակցություն-
ների շովինիստական քաղաքականությունից, Վ. Ի. Լենինը
նույն հոդվածում հարց է տալիս. «Իսկ ո՞վ եք դուք, Կերենս-
կի, Մերեթելի, Չեռնով, Սկոբելև։ Իսկ դուք մի՞թե «բուր-
ժուազիայի ընտելացրած սոցիալիստներ չեք»։ Մի՞թե դուք
«իշխանության գլուխ կանգնած ռուսական բուրժուազիայի»
մինիստրության մեջ բարձրացրել եք ռուսական Իռլանդիայի,
ռուսական Ալժիրի հարցերը, այսինքն՝ Թուրքեստանի, Հա-
յաստանի, Ուկրաինայի, Ֆինլանդիայի և այլ հարցերը։ Ե՞րբ
եք դուք բարձրացրել այդ հարցը։ Ինչո՞ւ այդ մասին դուք
չեք պատմում ռուս «ժողովրդին»²։

Մենք մանրամասն շարադրում ենք Հայաստանի մասին
Վ. Ի. Լենինի արտահայտած բոլոր մտքերն ու կարծիքները,
որպեսզի ընթերցողը ամբողջական պատկերացում կազմի այդ
հարցում նրա ունեցած տեսակետի մասին։

Այդ առումով շափազանց կարևոր է նշել, որ Սովետների
համառուսաստանյան առաջին համագումարում Վ. Ի. Լենինը
առաջին անգամ հանդես եկավ ամբողջ Հայաստանն անկախ
հայկական հանրապետություն դարձնելու տեսակետով։ Հա-
մագումարում, պատերազմի մասին արտասանած ճառում,
Վ. Ի. Լենինն ասաց. «Եթե այս բանակը, որն այժմ պահ-
վում է Հայաստանում և անեքսիաներ է կատարում, որը դուք
հանդուրժում եք քարոզելով մյուս ժողովուրդներին հաշտու-
թյուն առանց անեքսիաների, թեև ձեր ձեռքին է ուժը և
իշխանությունը, եթե այդ բանակն անցներ այդ ծրագրին, եթե
նա Հայաստաճը դարձնեք անկախ հայկական հանրապետու-
թյուն, և այն դրամը, որ մեզից վերցնում են Անգլիայի և
Ֆրանսիայի ֆինանսիստները, տար նրանց, ապա այդ լավ
կլիներ»³։

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 24, էջ 367։

² Նույն տեղը, էջ 440։

³ Նույն տեղը, էջ 471—473։

⁴ Նույն տեղը, էջ 474—475։

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 24, էջ 717։

² Նույն տեղը, էջ 718։

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 25, էջ 37 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.)։

1917 թվականի հոկտեմբերի 9-ին և 10-ին «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ Վ. Ի. Լենինի՝ «Հեղափոխության խընդիրները» խորագիրը կրող կարևորագույն հոդվածը, որում ձևակերպված են հեղափոխության լուծելիք ծրագրային խընդիրները: Այդ հոդվածում Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «Մենք պարտավոր ենք իսկույն ևեթ բավարարել ուկրաինացիների և ֆինլանդացիների պահանջները, ապահովել նրանց, ինչպես և բոլոր այլացեղերին Ռուսաստանում, լիակատար ազատություն, մինչև անջատման ազատությունը, կիրառել նույն այդ բանն ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ, պարտավորվել ետ կանչել այդ երկրից և մեր գրաված թուրքական հողերից մեր զորքերը և այլն»¹: «Ամբողջ» բառն ընդգծված է Վ. Ի. Լենինի կողմից:

Մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Վ. Ի. Լենինը մեկ անգամ ևս արդեն հոկտեմբեր ամսին արժարժել էր Հայաստանի հարցը «Կուսակցական ծրագրի վերանայման շուրջը» խորագրով հոդվածում, որի մեջ նա գրում էր. «1917 թվականի հեղափոխության կես տարվա փորձից հետո հազիվ թե կարելի է վիճել, որ Ռուսաստանի հեղափոխական պրոլետարիատի կուսակցությունը, մի կուսակցություն, որն աշխատում է վելիկոռուսների լեզվով, պարտավոր է ճանաչել անջատման իրավունքը: Նվաճելով իշխանությունը, մենք անպայման իսկույն ևեթ կճանաչենք այդ իրավունքը և՛ Ֆինլանդիայի համար, և՛ Ուկրաինայի համար, և՛ Հայաստանի համար, և՛ ցարիզմի (ու վելիկոռուսական բուրժուազիայի) կողմից ճնշված ամեն մի ժողովրդի համար»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Վ. Ի. Լենինը, մտահոգված հայ ժողովրդի բախտով, փետրվարից հոկտեմբեր ընկած ժամանակաշրջանում բազմիցս անդրադարձել է Հայաստանի հարցին: Նա խստորեն քննադատել է ժամանակավոր կառավարության նվաճողական քաղաքականությունը, որն ըստ էության ոչնչով չէր տարբերվում ցարիզմի քաղաքականությունից:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 26, էջ 57—58:

² Նույն տեղը, էջ 206:

Վ. Ի. Լենինը, քննադատելով ժամանակավոր կառավարության թալանչիական, նվաճողական քաղաքականությունը, Հոկտեմբերյան հեղափոխության նախօրյակին հանգել էր այն եզրակացության, որ հայկական հարցի լուծման միակ ելքն ամբողջ Հայաստանի տեհիտոսիայում Հայաստանի անկախ հայկական հանրապետություն ստեղծելն է:

**ՌՍՖՍՀ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ
ՍՈՎԵՏԻ «ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՄԱՍԻՆ
ԴԵԿՐԵՏԸ**

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո կոմունիստական կուսակցությունը, Վ. Ի. Լենինը, շնայած երկրի քաղաքական ու տնտեսական ծանր վիճակին, ձեռնամուխ եղան նաև հայկական հարցի, հայ ժողովրդի ազգային և սոցիալական ազատագրման խնդիրների լուծմանը:

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության կողմից սկսվում է կյանքում կենսագործվել Վ. Ի. Լենինի բազմիցս արտահայտած տեսակետը ամբողջ Հայաստանի անկախության մասին:

Պետք է նկատի ունենալ, որ հայկական հարցը ամենախճճված, ամենաբարդ խրնդիրներից մեկն էր, որի լուծման հետ առնչվում էին բազմաթիվ արտաքին և ներքին գործոններ, որոնք չէր կարելի հաշվի շառնել: Հայ ժողովրդի պատմական զարգացման յուրահատկությունները, երկու Հայաստանների գոյությունը, նրանց քաղաքական-հասարակական ուժերի լուրջ տարաձայնությունները խիստ դժվարացնում էին հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքները:

Հայ ժողովրդի ապագայի, հայկական հարցի լուծման ուղիների մասին գոյություն ունեին բավականին տարբեր տեսակետներ ոչ միայն հայ հասարակական-քաղաքական

ուժերի, ազգային կուսակցությունների, այլև անգամ հայ կոմունիստների շարքերում:

Նման վիճակը բնական էր և անխուսափելի. դա հայ ժողովրդի ողբերգական պատմության ամենատխուր արտահայտությունն էր: Հայկական հարցը դուրս էր եկել միջազգային ասպարեզ և անհույս խճճվել իմպերիալիստական պետությունների դիվանագիտության հյուսած ոստայններում:

Անհրաժեշտ էր հոգատարություն դեպի տառապյալ ժողովուրդը, ձկունություն և զգուշություն նրա խճճված և բարդ ազգային հարցը լուծելիս: Ահա թե ինչու Վ. Ի. Լենինը, սովետական կառավարությունը մինչև հայկական հարցի լուծման իրականացումը մանրամասն ուսումնասիրում էին այն, լսում հայ կոմունիստներին, ծանոթանում նրանց շրջանում եղած տարբեր կարծիքներին:

Քանի որ, ըստ սովետական կառավարության ծրագրի, հայկական հարցի լուծումը հանգելու էր Հայաստանի տերիտորիայում անկախ հայկական հանրապետության ստեղծմանը, ապա պարզ է, որ հայկական հասարակական-քաղաքական ուժերը պետք է շահագրգռված լինեին դրանում և համախմբվեին՝ այդ կարևոր խնդիրը իրականացնելու համար: Սովետական կառավարության և կոմունիստական կուսակցության ղեկավարների կողմից հայ հասարակական-քաղաքական տարբեր ուժերի ղեկավարների հետ վարվող բանակցություններն այդ նպատակն էին հետապնդում:

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ղեկավարները ցանկանում էին մանրամասն ծանոթանալ հայկական հարցի լուծման ուղիների շուրջը գոյություն ունեցող տեսակետներին և հայկական բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերը համախմբել ու մասնակից դարձնել Հայաստանի անկախության կենսագործման համար մղվող պայքարին:

1917 թվականի նոյեմբերի 20-ին «Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր աշխատավոր մուսուլմաններին» ուղղված կոչում ժողկոմսովետը պարզ ու որոշակիորեն հայտարարում էր. «Հենց որ դադարեն ռազմական գործողությունները, հայե-

րին կտրվի իրենց քաղաքական բախտը ազատորեն տնօրինելու իրավունք»¹:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո սա առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն էր, որում արժարժվում էր Հայաստանի հարցը: Պարզ էր, որ սովետական կառավարությունը մտադիր էր լուծելու հայկական հարցը:

Այժմ փորձենք համառոտակի շարադրել այն նախապատրաստական աշխատանքների ընթացքը, որոնք կատարվում էին հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ:

Սկզբից ևեթ ասենք, որ Հայաստանի անկախության հարցի լուծման համար կատարված նախապատրաստական աշխատանքների ամբողջական լուսաբանումը լիովին հնարավոր չէ, որովհետև շատ բան դեռևս հայտնի չէ: Անկասկած է մի բան. սովետական կառավարությունը Հայաստանի անկախության հարցի լուծումը գտնում էր խիստ անհրաժեշտ, հրատապ խնդիր և այդ ուղղությամբ լուրջ աշխատանքներ էր տանում:

Իսկ ի՞նչ վերաբերմունք էին ցույց տալիս հայկական շրջանները, ի՞նչ մասնակցություն ունեցան նրանք այդ պրոբլեմի մշակման և կոնկրետացման գործում: Ժամանակակից պատմագիտությունը այս հարցի մասին հայտնի են կցկտուր և իրարամերժ նյութեր: Վերլուծենք այդ նյութերը:

Հայաստանի բուրժուական հանրապետության երբեմնի վարչապետ Ալ. Խատիսովը մեզ հետաքրքրող նյութի մասին գրում է. «Հոկտեմբերի վերջին օրն էր, երբ հասա Քիֆլիս: Եկավ և Զավրյանը: Քիֆլիսի մեջ պոլշեկներու կողմից կոթծես լուրջ փորձեր չէին ըլլար գրավելու իշխանությունը: Հետևյալ օրը, վաղ առավոտյան, մոտ եկան Տոքթ. Զավրյանը և Ստեփան Շահումյանը...»

Պոլշեկներու իշխանությունը Զավրյանին չէր թվեր արգելք մը իր տեսակետին իրականացման: Այդ պատճառով ալ ան կը պահեր իր մոտ Շահումյանը, որուն ձեռքակալման հրամանը տրված էր կովկասյան իշխանության կողմ: Բերած էր Շահումյանը ինձ մոտ կարդալու համար այն հայ-

տարարությունը, զոր իր հղացումով և Շահումյանի միջնորդությամբ պիտի հրատարակեր իր կողմից կենինը Քուրքաշայաստանի ինքնավարության մասին, ազգերու ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա: Զավրյանը արդեն պատրաստած էր այդ հայտարարության նախագիծը, որուն Շահումյանը հավանություն տվավ իմ ներկայությամբ և հանձն առավ անմիջապես ուղարկել Փեթերպուրկ իր անձնական բարեկամ կենինին, հրատարակության համար: Եվ իրավ, այդ հայտարարությունը տեղի ունեցավ պաշտոնապես և նույնիսկ մտավ պոլշեկներու հիմնական սահմանադրության մեջ»¹:

1925 թվականին «Նորք» ամսագրում Ալ. Խատիսովի հուշերի կապակցությամբ «Կենինը և հայկական հարցը» խորագրով մի հոդվածով հանդես եկավ Պ. Մակինցյանը: Նա Ալ. Խատիսովի մեմուարները գնահատեց որպես «սխալ ու սուտ տեղեկությունների մի տոպրակ»:

Պ. Մակինցյանը, Ալ. Խատիսովին հերքելու համար, առջ է քաշում հետևյալ երեք կովանները. «Առաջինը՝ Զավրյանը երբեք չի «պահել» ընկ. Շահումյանին: Ընկ. Շահումյանը, իր ձեռքակալման հրամանի հրապարակումից հետո, պահվում էր մեր ընկ. Ստեփան Վարդանյանի մոտ: Ընկ. Վարդանյանի միջոցով և նրա տանն էր տեսակցել Զավրյանը ընկ. Շահումյանի հետ և «բարեխոսել» հայ ժողովրդի համար (հին փեշակ):»

Երկրորդը՝ ավելի քան անհավանական է ընկ. Շահումյանի այցը Խատիսովին. համենայն դեպս՝ մի պարզ փչոց է դա թե եղելություն—դեռ հարց է: Սակայն ոչ մի դեպքում ընկ. Շահումյանը չէր կարող Խատիսովի մոտ կարդացած լինել Զավրյանի գրած հայտարարությունը, որ պիտի գրվեր կենինին, և այլն, և այլն: Այդ բանը չէր կարող պատահել այն պարզ պատճառով, որ այդ «հայտարարության» հեղինակը ոչ թե Զավրյանն է եղել... այլ մեր ընկեր Վահան Տերյանը:

Երրորդը՝ այդ «հայտարարությունը», այսինքն դեկրետը, Հայաստանի մասին պաշտոնապես հրապարակված է եղել

¹ «Документы внешней политики СССР», том I, Москва, 1957, стр. 35.

¹ Պ. Մակինցյան, կենինը և հայկական հարցը, «Նորք», 1925, № 5—6 (ընդգծումը մերն է—Լ. Ն.):

«Известия» թերթում և բնավ չի մտել «սոցիալիստներու հիմնական սահմանադրութեան մեջ», այլ «Сборник узаконений и распоряжений Раб. и Кр. Правительства»-ի մեջ»¹:

Ահա սրանք են այն կովանները, որ առաջ է բաշտում Պ. Մակինցյանը և հերքում Ալ. Խատիսովին:

Մեզ, սույն ուսումնասիրութեան մեջ բարձրացվող հարցերը բացահայտելու տեսակետից, Պ. Մակինցյանի փաստարկների մեջ հատկապես հետաքրքրեց այն, որ «Թուրքահայաստանի» ղեկրետի հեղինակը եղել է Վահան Տերչյանը: Ալ. Խատիսովի հիշողութիւններում այդ հարցի կապակցութեամբ այնքան ակնհայտորեն են կեղծվում փաստերը, որ դրանք հերքելու համար բավական է բերել միայն մեկ կրուվան, որից հետո այն կդադարի վեճի առարկա լինելուց:

Ըստ Ալ. Խատիսովի, «Թուրքահայաստանի» ղեկրետի նախագիծը իր մոտ կարգացել և ապա Պետրոգրադ են ուղարկել այն ժամանակ, երբ Զավրյանը «Իր մոտ կը պահէր Շահումյանը, որու ձեռքակալման հրամանը տրված էր կովկասյան իշխանութեան կողմէն»²:

Իսկ ե՞րբ է տրվել Ստ. Շահումյանի ձերբակալման հրամանը:

Մեր ձեռքի տակ է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի այն նիստերի արձանագրութիւնը, որտեղ քննարկվել է Ստ. Շահումյանի ձերբակալման հարցը:

1918 թվականի հունվարի 24-ին և 25-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը քննարկել է Ստ. Շահումյանի հարցը՝ նրան Կովկասի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար նշանակելու կապակցութեամբ: Երկօրյա բուռն վիճաբանութիւններից հետո, հունվարի 25-ին, որոշվում է առաջարկել Ստ. Շահումյանին՝ 24 ժամվա ընթացքում հեռանալ Անդրկովկասի սահմաններից, եթէ որոշմանը չենթարկվի, ապա նրան ձերբակալել³:

¹ Պ. Մակինցյան, Լենինը և հայկական հարցը, «Նորք», 1925, № 5—6, էջ 406:

² Նույն տեղը (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

³ Центральный гос. архив Октябрьской революции Гр. ОССР, ф. 41, д. 12, л. 51—54, 101—104.

Ստեփան Շահումյանի մասին որոշումը, ինչպես տեսնում ենք, կայացել է հունվարի 25-ին: Հետևաբար, Զավրյանի, Խատիսովի և Շահումյանի հանդիպումները, Արևմտյան Հայաստանի ղեկրետի նախագծի կազմումը, ընթացումը եղել են միայն հունվարի 25-ից հետո, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Ստ. Շահումյանն, իրոք, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի որոշումից հետո անցել էր ընդհատակ:

Դաշնակցութեան նորաթուխ անդամ Ալ. Խատիսովը, որը այդ կուսակցութեան բազմաթիվ ղեկավար գործիչների մոտ դեռևս վստահութիւն չէր վայելում, միանգամայն խառնելով դեմքերն ու դեպքերը, շփոթելով և կեղծելով պատմական փաստերը, ձգտում է իրեն գոնե պատմութեան էջերում մասնակից դարձնել այնպիսի բանակցութիւնների, որոնց միայն հեռավոր լուրն էր հասել իրեն:

Տվյալ դեպքում Ալ. Խատիսովի հուշերը ոչ մի դեպքում չէին կարող ճշմարիտ լինել այն պարզ պատճառով, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի որոշումից հետո, Շահումյանի՝ ընդհատակում գտնվելու ժամանակ, այսինքն՝ 1918 թվականի հունվարի 25-ից հետո, Արևմտյան Հայաստանի մասին ղեկրետի նախագծի անհրաժեշտութիւն բոլորովին չկար, որովհետև այդ ղեկրետը ժողովրդական կոմիսարների սովետի կողմից ընդունվել և հրատարակվել էր 1917 թ. դեկտեմբերի 31-ին, Խատիսովի նկարագրած դեպքերից մոտ մեկ ամիս առաջ:

Հունվարի վերջերին բոլշևիկների և դաշնակցականների միջև իրոք տեղի են ունեցել բանակցութիւններ, սակայն ոչ Թուրքահայաստանի ղեկրետի շուրջը: Ալ. Խատիսովը, մասնակից չլինելով այդ բանակցութիւններին, ուրիշներից ականջի ծայրով լսած լինելով դրանց մասին, ընթերցողին է ներկայացնում մի պատմութիւն, որը սկզբից մինչև վերջ հորինված է, չնայած դրանց հիմքում ընկած են մի այլ բանակցութիւնների մասին ունեցած լուրերը, որոնց բովանդակութիւնը գաղտնի էր պահվում:

Ալ. Խատիսովը իր հուշերում խառնում է մի այլ դեպք ևս: Նա գրում է, թէ իբր Զավրյանը և Շահումյանը իր մոտ են եկել նոյեմբերի 1-ին: Սակայն, նախ, նոյեմբերի 1-ին,

ինչպես նշվեց վերը, Ստ. Շահումյանի ձերբակալման մասին որոշումը դեռևս չէր եղել և չէր կարող լինել: Այդ ժամանակ Ստ. Շահումյանը չէր թաքնվում: Երկրորդ, Ստ. Շահումյանը երկրամասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների առաջին համագումարից հետո (հոկտեմբերի 2—7-ը) մեկնել է Ալեքսանդրապոլ, որտեղ երկու օր մնալուց հետո հոկտեմբերի 13-ին ժամանել Բաքու: Հաջորդ անգամ Ստ. Շահումյանը Թիֆլիսում լինում է նոյեմբերի 25—27-ը:

Այսպես ուրեմն, պատմական փաստաթղթերի ծանրության տակ Ալ. Խատիսովի հուշերը բացահայտում են իրենց կեղծությունը:

Այդ հուշերը, սակայն, առիթ տվեցին հայկական հարցի մասին հրապարակորեն հանդես գալու Պ. Մակինցյանին, որը Կովկասի քաղաքական իրադարձությունների, ներքին անցուդարձերի ակտիվ մասնակիցն էր: Նա իր պատասխան հոդվածում, ինչպես և պետք էր սպասել, գիտական շրջանառության մեջ մտցրեց շփազանց արժեքավոր փաստաթղթեր և հայտնեց հետաքրքիր կարծիքներ:

Պ. Մակինցյանը սովետահայ պատմագիտության մեջ առաջին անգամ հայտնեց այն կարծիքը, որ «Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետի նախագծի հեղինակը եղել է Վ. Տերյանը և բերեց իր միտքը ապացուցող որոշ փաստաթղթեր: Նա այդ հոդվածում գրում էր. «Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, Պետերբուրգում, ընկ. Սարգիս Լուկաշինն ու Վահան Տերյանը մտածում են, որ բանվորա-գյուղացիական մեծ հեղափոխությունն իր խոսքը պիտի ասի նաև հայկական հարցի մասին: Այդ առիթով նրանք տեսակցություն են ունենում Սմոլնիում ընկեր Լենինի հետ, որն ընդառաջ գնալով նրանց դիմումին, ուղղում է նրանց ընկ. Ստալինի մոտ՝ խնդրում է գործնականորեն քննելու և որոշ քայլ անելու համար:

Ընկ. Ստալինը—այն միջոցին Ազգային գործերի ժողովրդական կոմիսարը—նույնպես այժմեական ու կարևոր է համարում ընկ. Տերյանի և Լուկաշինի առաջադրած խնդիրը և պատվիրում է նրանց պատրաստել հատուկ զեկուցագիր ու դեկրետի նախագիծ:

Մեր ընկերները իսկույն ևեթ մշակում են զեկուցագրի հա-

մար թեզիսներ, որոնց հիման վրա—ընկ. Լուկաշինի Ռոստով մեկնելուց հետո—ընկ. Տերյանը կազմում է թե զեկուցագիրը և թե դեկրետի նախագիծը»¹:

Պ. Մակինցյանի օգտագործած փաստաթղթերը կասկած չեն թողնում, որ «Թուրքահայաստանի» դեկրետի նախապատրաստման և ընդունման գործում Վ. Տերյանը կարևոր դեր է խաղացել:

Սակայն, համաձայն Պ. Մակինցյանի հոդվածի և օգտագործած նյութերի, Վ. Տերյանը հայկական հարցի նախապատրաստման և ընդունման ամբողջ պրոցեսում հանդես է գալիս որպես միակ հայ գործիչը:

Կարո՞ղ էր արդյոք ժողովրդական կոմիսարների սովետը այդքան կարևոր, այդքան խճճված հարցի մշակումը և լուծումը կատարել միայն Վ. Տերյանի միջոցով:

Չէ որ այդ ժամանակ հայ ժողովուրդը քաղաքական ասպարեզում ուներ ականավոր գործիչներ, մեծ հեղափոխականներ, որոնց կարծիքը ժողովմասովետը առաջին հերթին պետք է հաշվի առներ:

Բացի այդ, նշենք նաև, որ այդ ժամանակ Կովկասի քաղաքական ասպարեզում դեռևս նշանակալից ուժ էր դաշնակցություն կուսակցությունը, որի ներկայացուցիչը մասնակցել էր ժողովմասովետի՝ «Թուրքահայաստանի» դեկրետի քննարկմանը նվիրված նիստերին: Ուրեմն, նա ևս ասել է իր խոսքը, ուրեմն, ժողովմասովետը հայկական հարցի քննարկման ժամանակ հաշվի էր առնում ստեղծված պատմական իրավիճակի բարդությունը, դասակարգային և կուսակցական ուժերի ռեալ հարաբերությունները: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Քննարկման ղեկավար հայկական հարցը և մտադիր լինելով անկախություն տալ Հայաստանին, ժողովմասովետը չէր կարող չմտածել Արևմտյան Հայաստանի ապագայի մասին, չէր կարող չմտահոգվել և շխորհրդակցել այն դասակարգային ուժերի ղեկավարների հետ, որոնք, իրերի բերումով, տրվյալ ժամանակաշրջանում կարող էին իշխանության գլուխ գալ

¹ Պ. Մակինցյան, Լենինը և հայկական հարցը, «Նորք», 1925, № 5—6, էջ 407—408 (ընդգծումը մերն է—Ա. Խ.):

անկախ Հայաստանում: Իսկ կոմունիստները, կկարողանա-
յին արդյոք նրանք նորաստեղծ անկախ Հայաստանում վերջ-
նել իշխանությունն իրենց ձեռքը, թե այն կմնար դաշնակ-
ցությանը:

Վ. Ի. Լենինը, կոմունիստական կուսակցության և սովե-
տական կառավարության ղեկավարները, բնականաբար, այդ
բարդ ու խճճված խնդիրների, հայկական հարցի լուծման
ուղիների մասին առաջին հերթին պետք է խորհրդակցեին
Ստ. Շահումյանի հետ, լսեին նրա կարծիքը: Հասկանալի է,
որ հայկական հարցի լուծման գործում Ստ. Շահումյանի կար-
ծիքը չէր կարող կարևոր նշանակություն չունենալ:

Հետագա դեպքերը եկան ապացուցելու, որ իրականում
այդպես էլ եղել է:

Ժողովրդական կոմիսարների սովետը 1917 թ. դեկտեմբե-
րի 16-ին Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կո-
միսար Ջանակեց Ստ. Շահումյանին, դրանով իսկ ցույց տա-
լով, թե ինչպիսի նշանակություն է տալիս Կովկասի հարցե-
րում Ստ. Շահումյանի կարծիքներին:

Սովետահայ պատմագիտական գրականության մեջ տա-
րիներ շարունակ «Թուրքահայաստանի» դեկրետի նախա-
պատրաստման և ընդունման պատմությունը շարադրվել է
Պ. Մակինցյանի հոդվածի սխեմայով, որի միակ հիմնական
դեմքը, ինչպես ասացինք, հանդիսանում էր Վ. Տերյանը¹:

Բացառություն է կազմում Բ. Բորյանը, որը իր «Հայաս-
տան» աշխատության երկրորդ հատորում, մանրամասն վեր-
լուծելով «Թուրքահայաստանի» դեկրետը, գրում է հետևյա-
լը. «Մակինցյանը («Նորք», 1925 թ., № 5—6, էջ 406—418)
դեկրետի նախագիծը վերագրում է ընկ. Տերյանին, միա-

¹ Միայն պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Մնացա-
կանյանի աշխատություններում է ցույց տրվում, որ «Թուրքահայաստանի»
դեկրետի նախապատրաստման և ընդունման գործին մասնակցել են Ս.
Զորյանը (դաշնակցական) և Պ. Պոռյանը (ձախ էսէն): Իսկ պատմական
գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Ալիխանյանը նշում է, որ դեկրետի
նախագիծ մշակող կառավարական հանձնաժողովում ներկայացված էին
«նաև օպոզիցիոն կուսակցությունները»: Տե՛ս Ա. Мнацаканян, Ленин и
возрождение армянской государственности, Литературная Армения,
№ 4, 1970, էջ 45, Ս. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ
ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1964, էջ 35:

ժամանակ նշելով, որ հարցի նախապատրաստմանը մաս-
նակցել է և ընկ. Լուկաշինը: Դեկրետի փաստական անցկաց-
նողը, ըստ Պ. Մակինցյանի կարծիքի, եղել է ընկ. Տերյանը:
Մեզ հայտնի է ուրիշ բան ևս: Սակայն դեռ չի հասել այդ
հարցի լուսաբանման ժամանակը: Բայց պետք է նշել, որ ընկ.
Մակինցյանի պնդումը և ընկ. Տերյանի համակը ոչ բոլորո-
վին են համապատասխանում իրականությանը. այդ հարցում
հանգուցյալ Շահումյանը վնասակար դեր է խաղացել¹:

Բագրատ Բորյանը, ցավոք, հետագայում այդ հարցին
չանդարդարձավ, և նրան հայտնի փաստերը մնացին չբա-
ցահայտված: Հրապարակի վրա մնաց միայն նրա կարծիքը,
որ «այդ հարցում հանգուցյալ Շահումյանը վնասակար դեր է
խաղացել»: Բ. Բորյանը, ինչպես տեսնում ենք, այդ հարցին
նվիրված մի քանի տողում բոլորովին չի ժխտում Պ. Մա-
կինցյանի պնդումը և Վ. Տերյանի նամակը, այլ ընդգծում է,
որ դրանք «ոչ բոլորովին են համապատասխանում իրակա-
նությանը»: Նա, ընդունելով Վ. Տերյանի կատարած աշխա-
տանքը, շնսեմացնելով այն, միաժամանակ նշում է Ստեփան
Շահումյանի վնասակար դերը այդ հարցում: Այսինքն՝ Բ. Բոր-
յանը, իրեն հայտնի նյութերի հիման վրա, պատրաստվում
էր բացահայտել մի պրոբլեմ, որը սովետահայ պատմաբան-
ներին մինչև այժմ չի հաջողվել լուսաբանել:

Մենք, պրոբլեմի մասին ընթերցողին ամբողջական պատ-
կերացում տալու համար, ցանկանում ենք նշել նաև այն
փաստը, որ դաշնակցական գրականության մեջ ևս «Թուր-
քահայաստանի» դեկրետի ընդունումը կապվում է Ստեփան
Շահումյանի անվան հետ: Դաշնակցական գրականության
մեջ, սակայն, Ստ. Շահումյանի կողքին մշտապես հիշատակ-
վում է նաև Զավրիեի ազգանունը: Բերենք մեկ օրինակ: Դաշ-
նակցական հայտնի գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում
է. մինչև Բաքվի անկումը բյուրոյի մեծ մասը բանակցում
էր բոլշևիկների հետ: Այդ գործակցություն և բանակցության
հետևանքներից մեկը այն եղավ, որ շնորհիվ Զավրիեի ջան-
քերի և շնորհիվ Շահումյանի «Դուրս եկավ Լենինի հուշակա-

¹ Բ. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР,
М.—Л., часть 2, 1929, стр. 260 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

✓ վոր դեկրետը Միացյալ Հայաստանի անկախութեան մասին»¹, նշենք, որ «Թուրքահայաստանի» դեկրետը վերաբերում էր ոչ թե ամբողջ Հայաստանին, այլ միայն Արևմտյան Հայաստանին. սակայն հեղինակի պնդումը Շահումյանի և Զավրիևի դերի մասին՝ դեկրետի նախապատրաստման և ընդունման գործում, մի տեսակետ է, որին շատ ենք հանդիպում դաշնակցականների աշխատություններում: Զավրիևի դերի միտումնավոր բարձրացումը, սակայն, արմատապես հակասում է պատմական ճշմարտությանը:

Այժմ տեսնենք, թե դեպքերի հետագա ընթացքի շարադրանքը կարող է արդյոք նոր բան տալ Ստ. Շահումյանի դերի և ընդհանրապես հայկական հարցի լուծման ուղղությանը կատարված աշխատանքի լուսաբանման գործում:

Այսպես ուրեմն, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո ժողովմասովետը սկսեց զբաղվել հայկական հարցի լուծման խնդրով:

Ժողովմասովետը 1917 թվականի նոյեմբերին, Վ. Ի. Լենինի հանձնարարությամբ, ստեղծեց մի հանձնաժողով՝ Հայաստանի անկախության դեկրետի նախագիծը կազմելու համար: Հանձնաժողովի մեջ մտնում էին՝ կոմունիստներ Վ. Ավանեսովը, Վ. Տերյանը, Լուկաշինը, ձախ էսէռների կուսակցության կենտկոմի անդամ Պ. Պոռշյանը, դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչ Ս. Զորյանը (Ռոստոմ): Այդ հանձնաժողովը կազմում է ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մասին զեկուցագիրը, այնպես էլ դեկրետի նախագիծը, որի վերջնական տեքստը՝ խմբագրված Վ. Տերյանի կողմից, ներկայացվում է ժողովմասովետին՝ քննարկման համար:

Շատ համառոտ, բայց հիանալի կազմած զեկուցագրում նկարագրվում է Արևմտյան Հայաստանի հայերի անողոր ու դաժան, սխտեմի վերածված պարբերական բնաջնջումը, մեթոդիկ կերպով կրկնվող արյունառությունը, որը այս կամ այն պատրվակով կիրառում էին մեծ ու փոքր սուլթանները²:

«Թուրքահայաստանի ճակատագրի հարցը, — ասվում է զեկուցագրում, — եղել է հայ կյանքի ամենասուր, ամենա-

ծանր, ամենացավոտ հարցը: Արդեն շատ տասնյակ տարիներ ոչ միայն հայ ինտելիգենցիայի, այլև բանվորական ու գյուղացիական դեմոկրատիայի ամենալայն մասսաների բոլոր մտքերն ու ամբողջ ուշադրությունը պինդ գամված են եղել հայկական կյանքի այդ «անհիժյալ հարցին»³:

Զեկուցագրում օբյեկտիվորեն բացահայտվում է հայկական հարցի լուծման նշանակությունը հայ ժողովրդի համար, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության համար և միաժամանակ նշվում, որ այն տասնամյակներ շարունակ մթազնում, թուլացնում էր ազգի ներսում դասակարգային պայքարի և տարբեր ազգերի պատկանող պրոլետարների համերաշխության գաղափարները²: Խիստ կերպով քննադատվում են իմպերիալիստական պետությունները, որոնք միջազգային արենա դուրս եկած «հայկական հարցը», հայ ժողովրդի արյունը օգտագործում էին իրենց շահագրգռական նպատակների համար: «Թուրքական ժառանգությունը» կովախնձոր էր դարձել բոլոր երկրների իմպերիալիստների համար:

Զեկուցագրում բերվում են նաև համոզիչ թվական տրվյալներ, որոնք ցույց են տալիս Թուրքահայաստանի հայ բնակչության բնաջնջման ընթացքը: «Եվ հայերը, որոնք իրենց հարազատ երկրում, Հայաստանում, դեռևս 17-րդ դարում կազմում էին ամբողջ ազգաբնակչության 98 տոկոսը, ունենալով 2 տոկոս մուսուլման ազգաբնակչություն, 1914 թվին արդեն կազմեցին Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչության միայն 42 տոկոսը, մնացած 58 տոկոսը հույներ էին, քրդեր, եգիպտացիներ, ղզլբաշներ և թուրքեր, ըստ որում, ամբողջ մուսուլման ազգաբնակչությունը կազմում էր Հայաստանի ազգաբնակչության 38 տոկոսը: Բայց և այնպես, պատերազմն սկսվելուց առաջ հայերը կազմում էին Հայաստանի ազգաբնակչության ամենամեծ թիվը ունեցող ազգային խումբը»³:

Սակայն թուրքական կառավարողներին այդ վիճակը ևս չէր բավարարում. «Ամբողջովին պանիսլամիզմի գաղափարով տոգորված երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը,

¹ Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, 1963, էջ 498:

² Նույն տեղը, էջ 498—499:

³ Նույն տեղը, էջ 500:

¹ Խաբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, է հատոր, 1952, Լոս Անճելես, էջ 262:

² Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, 1963, էջ 498:

հայկական շարաքաստիկ հարցից մեկընդմիջտ ազատվելու պատրվակ որոնող էնվերի ու Թալյաթի տիպի իմպերիալիստական երազողներ հայրենասերների գլխավորությամբ, օգտըվեց համաշխարհային հրդեհից, որպեսզի ամենաարմատական ձևով լուծեր հայկական հարցը: Այդ կառավարությունը վճռեց հայերին ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկել, որպեսզի դրանով իսկ մեկընդմիջտ վերջ տար Հայաստանի վերաբերյալ հարցին»¹:

Թուրքական կառավարությունը, ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկության առաջ, 20-րդ դարի սկզբին բարբարոսաբար սրի քաշեց մի հին ժողովրդի՝ նրա տերիտորիան զավթելու համար: Երկու և մեկ քառորդ միլիոն թուրքահայերից ողջ մնաց մոտավորապես կեսը, որը ցրված է Թուրքիայի տարբեր անկյուններում, Ռուսաստանում և Եվրոպայի ու Ամերիկայի տարբեր երկրներում:

Զեկուցագրում խստորեն քննադատվում էր նաև Կերենսկու կառավարությունը, որը թեև խոսքով ընդունել էր «ազգերի ինքնորոշման իրավունքը», բայց հարկ չէր համարել որոշակիորեն ասել իր մտադրությունը ինքնավար Հայաստան ստեղծելու և հայերին հարազատ օջախները վերադարձնելու մասին, իր գոյության ութ ամիսների ընթացքում ոչ մի վրձնակն քայլ չէր արել այդ ուղղությամբ²:

«Մենք, հայ սոցիալ-դեմոկրատներս (բոլշևիկներս), — ասվում է զեկուցագրում, — հաստատ գիտենք, որ լուրջ պրոլետարական-գյուղացիական հեղափոխությունը և բանվորների ու չքավորագույն գյուղացիների կառավարության ստեղծումը կարող է ազատություն բերել մեր արտասահմանյան եղբայրներին, թուրքահայերին և բուժել նրանց խոր վերքերը: Մենք միշտ այդ բանը նշում էինք հայ գյուղացի ու բանվոր մասսաներին: Մենք միշտ խորտակում էինք մանրբուրժուական և բուրժուական կուսակցությունների կողմից նրանց ներշնչվող պատրանքները ոչ միայն Եվրոպայի իմպերիալիստական դիվանագիտության վերաբերյալ, այլև կադետների հետ կոալիցիայի մեջ մտած և Կերենսկու կողմից գլխավորված հեղա-

փոխական դեմոկրատական կառավարության վերաբերյալ»¹:

Այդ պատմական փաստաթղթի հեղինակները նպատակահարմար էին գտնում, որ ժողովմասովետը դեկրետ հրապարակի՝ վճռականորեն պաշտպանելով արևմտահայերի լիակատար ազգային ինքնորոշման ձգտումը և ըստ ամենայնի օժանդակի այն երաշխիքների ստեղծմանը, որոնք Թուրքահայաստանի հայ ազգաբնակչությանը ինքնորոշման իրական հնարավորություն կտային: Նման երաշխիք զեկուցագիրը համարում էր այն, որ աշխարհի տարբեր երկրներում ցրված հայ գաղթականությունը հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն ստանար: Այնուհետև, շատ կարևոր էր համարվում ռուսական զորքերը Արևմտյան Հայաստանում թողնելը՝ մինչև այնտեղ անձնական անվտանգության հաստատուն երաշխիքներ ստեղծվելը, նոր կարգ հաստատվելը:

Այստեղ մենք մոտենում ենք ամենահետաքրքիր հարցերից մեկին: Ինչպիսի՞ կարգ պետք է ստեղծվեր Արևմտյան Հայաստանում: Այդ ո՞ր դասակարգը, ո՞ր կուսակցությունը պետք է իշխանության գլուխ գար Արևմտյան Հայաստանում:

Զեկուցագրում դեռևս որոշակիորեն չի ասվում, թե ինչ իշխանություն պետք է ստեղծվի Արևմտյան Հայաստանում: Այդ մասին զեկուցագրում ասվում է. «Եթե պահպանվելու է մեր զորքերի կողմից Հայաստանի գրավված մասը կառավարող այժմյան գլխավոր կոմիսարիատը, համենայն դեպս ցանկալի կլինեն այժմ իսկ այդ մարզերի կառավարման գործի մեջ ներգրավել թուրքահայ ընտրովի ներկայացուցիչներին, այդ ներկայացուցիչներից ստեղծելով մեր զորքերի կողմից գրավված Հայաստանի մարզերի կառավարման գլխավոր կոմիսարիատին կից հատուկ Սովետ: Այդպիսի ցանկությունը շարունակ հայտնել են իրենի՝ թուրքահայերը, ինչպես մամուլում, այնպես էլ ժողովներում և համագումարներում»²:

Զեկուցագրի ոգով կազմվում է նաև «Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետի նախագիծը, որտեղ ասված էր. «Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հայտարարում է հայ ժողովրդին, որ Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական

¹ Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, 1963, էջ 502:

² Նույն տեղը, էջ 504:

¹ Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, 1963, էջ 506:

² Նույն տեղը, էջ 507 (ընդգծումը մերն է—լ. ն.):

կառավարությունը ամեն կերպ պաշտպանելու է հայերի ազգային լիակատար ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև Թուրքահայաստանի տերիտորիայի վրա անկախ հայ պետության ստեղծումը, միաժամանակ Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական կառավարությունը ցույց կտա ամեն տեսակ աջակցություն, որպեսզի նախնական երաշխիքներ ստեղծվեն, որոնք հնարավոր դարձնեն հայ ժողովրդի իսկական և ազատ ինքնորոշումը:

Ժողովրդական Կոմիսարների հորհուրդն այսպիսի երաշխիքներ է համարում այն, որ պետք է ձեռնամուխ լինել Ռուսաստանի սահմանները փախած Թուրքահայերի անհապաղ բնակեցմանը իրենց տեղերում, ինչպես և հաշտության բանակցությունների ժամանակ հաստատակամորեն պահանջել, որպեսզի հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն տրվի այն բոլոր հայերին, որոնք պատերազմի ժամանակ բռնի արտաքսվել են Հայաստանից, ինչպես և այն հայերին, որոնք հարկադրված են եղել գաղթել Եվրոպայի և Ամերիկայի զանազան երկրներ:

Անհրաժեշտ քանակությամբ ռուսական զորքեր կթողնվեն Հայաստանի սահմաններում (նախկին էրզրումի, Վանի ու Բիթլիսի սահմաններում) այնքան ժամանակ, մինչև որ սուվերեն հայ ժողովուրդը ֆիզիկական հնարավորություն կըստանա ազատ համաժողովրդական քվեարկությամբ վճռելու անկախ Հայաստանի ներքին կարգի հարցը, մինչև որ կկազմակերպվի հայ ժողովրդական միլիցիա՝ երկրի ներքին կարգն ու արտաքին անվտանգությունն ապահովելու համար:

Թուրքահայաստանի գլխավոր կոմիսարին կարգադրվում է անհապաղ ձեռնամուխ լինել Թուրքահայերի ընտրովի ներկայացուցիչներից հորհուրդ կազմակերպելուն և այդ հորհրդի հետ միասին գաղթականներին իրենց տեղերում բնակեցնելուն, ինչպես նաև ժամանակավոր կառավարության և Հայաստանի կարգավորման համար անհրաժեշտ նախապատրաստական միջոցառումների նախագիծ մշակելուն, այդ նախագիծը ամենակարճ ժամկետում ներկայացնելու ժողովրդական Կոմիսարների հորհրդի հաստատմանը:

Վերահիշյալ նպատակների համար հարկ եղած վարկերը դուրս գրել ռազմական ֆոնդի հաշվին: Վարկի շափը որոշում

է Թուրքահայերի հորհուրդը Թուրքահայաստանի գլխավոր կոմիսարի հետ միասին՝ համաձայնեցնելով գլխավոր հրամանատարի հետ»¹:

Այստեղ, ճշտման իմաստով, պետք է ավելացնել նաև այն, որ թե՛ ղեկուցագիրը և թե՛ ղեկրեստի նախագիծը գրվել են հոկտեմբերի 25-ից նոյեմբերի 15-ը ընկած ժամանակահատվածում: Մեզ այդ հետևությունն է բերում այն, որ ղեկուցագրում Անդրկովկասի տեղական իշխանության մասին խոսելիս տրվում է Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի անունը, որը լիկվիդացվել է նոյեմբերի 15-ին:

Այժմ տեսնենք ի՞նչ է պատմում այդ մասին Վ. Տերյանը, որը աշխատանքներն ավարտելուց հետո ղեկուցագիրը և ղեկրեստի նախագիծը հանձնում է Ի. Ստալինին:

Վ. Տերյանը իր նամակներից մեկում այդ մասին գրում է. «Ստալինն ասաց՝ մենք իսկույն ևեթ կկարգադրենք, որ զորքերը հեռանան և հայերին հնար տրվի ինքնորոշվելու: Ես վիճեցի: Դա իմ записка-ն տալու ժամանակ ասաց: Բայց այսօր, երբ արդեն կարդացել էր записка-ս, ուրիշ կերպ էր խոսում: Լենինին ես բացատրեցի, և նա, իհարկե, շատ լավ հասկացավ բանն ինչու՞ն է: Տեսնենք ինչ է լինելու»²:

Այդ նույն հարցի մասին մի այլ նամակում Վ. Տերյանը գրում է. «Ներկայացրի մի записка Հայաստանի (Տաճկ.) մասին և проект декрета об Армении: Ազգային գործերի կոմիսար ընկ. Ստալինը (Ջուղաշվիլին) շատ հավանեց записка-ս և ղեկրեստի պրոյեկտը:

Մոտակա նիստում (Ժողովրդական կոմիսարների) քըննության կառնվի և երևի կանցնի:

Այսօր զրույց ունեցա այդ առթիվ և ընկ. Լենինի հետ, որին բացատրեցի, թե ինչու՞ անհրաժեշտ է առայժմ զորքերը չհանել Հայաստանից և պայմանավորել Հայաստանի ինքնորոշումը աքսորվածների և փախստականների վերադարձով և այլ զարանտիաներով:

Նա շատ լավ վերաբերվեց և պարզեց, որ երբ ինքն ասում

¹ Վահան Տերյան, Երկրի ժողովածու, հատ. 4, Երևան, 1925, էջ 404—405:

² Նույն տեղը, էջ 407:

է գործերը հանել Հայաստանից, սրանով ուզում է ասել, թե երբ հայերը պահանջեն այդ, որպեսզի նրանց վրա ճնշում չլինի Ռուսիայի կողմից և նրանք ստիպված չլինեն ռուսական օրինակացիա ընդունել: Իսկ հայերի ապահովության համար, եթե նրանք այդ կամենան, նա բնավ դեմ չէ, որ մնան հարկավոր եղած գործասերը»¹:

Ինչպես արդեն նկատում ենք վերոհիշյալ փաստաթղթերի վերլուծությունից, եթե Վ. Ի. Լենինը նկատի ունի ամբողջ Հայաստանի անկախությունը, ապա հանձնաժողովի կողմից ներկայացված փաստաթղթերում դրվում է միայն Արևմտյան Հայաստանի անկախության հարցը:

Ամբողջ Հայաստանի անկախության ծրագիրը, որը առաջ էր քաշում Վ. Ի. Լենինը Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, այժմ, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, հայկական շրջանների ազդեցության տակ, վերածվում է մի պլանի, ըստ որի՝ Արևմտյան Հայաստանը պետք է անկախ հանրապետություն դառնար, իսկ Արևելյան Հայաստանը պետք է մնար Ռուսաստանի հետ՝ ներքին ինքնավարությամբ հանդերձ: Հայկական հարցի լուծման այս տեսակետը, ինչպես կտեսնենք հետագայում, պատկանում էր Ստ. Շահումյանին:

Եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ Վ. Ի. Լենինը արտակարգ հետաքրքրություն էր հանդես բերում Հայաստանի հարցի նկատմամբ և հայ կոմունիստների հետ, առիթ եղած դեպքում, մշտապես քննարկում էր այն:

Հայերի պատմական զարգացումը, երկու Հայաստանների գոյությունը ստեղծել էր շատ բարդ իրավիճակ: Այն ժամանակ, երբ արևելահայերի ճնշող մասը մտել էր ռուսական հեղափոխության հորձանուտների մեջ, ակտիվորեն մասնակցում էր բանվորական և կոմունիստական շարժմանը, համառուսական արենա հանելով խոշորագույն, տաղանդավոր գործիչների, արևմտահայերը, ընդհակառակն, Թուրքիայի հետամնաց, բարբարոսական վիճակում, որտեղ քաղաքական կյանքի զարգացման համար բացակայում էին տարրական պայմանները, բնականաբար, դեռևս հեռու էին կոմունիստական գաղափարներից և պատմականորեն կարող էին ըն-

դունել անկախ Հայաստանի ժողովրդավարական վարչաձևը:

Երկու Հայաստանների պատմական զարգացման տարբեր ընթացքները հասցրել էին մի վիճակի, երբ անկախության մասին դեկրետը պետք է տարածվեր միայն Արևմտյան Հայաստանի վրա, որովհետև, հակառակ պարագայում, եթե դեկրետը երկու Հայաստաններին վերաբերեր, և միացյալ Հայաստանում ստեղծվեր բուրժուական հանրապետություն, ապա հարցի նման լուծման դեպքում կտուժեր արևելահայությունը, որը կանգնած էր սովետական իշխանության դիրքերում:

Ուրեմն, պատմությունը հայ ժողովրդի համար ստեղծել էր մի իրավիճակ, մի առանձնահատուկ դրություն, երբ չէր կարելի ժողովրդի մի հատվածի շահերը զոհաբերել մյուսին:

Այս է պատճառը, որ հայ կոմունիստների մեծամասնությունը հանգեց երկու Հայաստանների ստեղծման և ժամանակավոր գոյատևման գաղափարին:

Վերոհիշյալ հարցի հետ առնչված անհրաժեշտ է ընդգծել նաև այն հանգամանքը, որ դաշնակցություն կուսակցությունը ևս կանգնած էր երկու Հայաստանների ստեղծման դիրքերում, բացառելով, սակայն, Արևելյան Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը:

Դաշնակցությունը դեռևս 1917 թվականի գարնանը մշակել էր մի հուշագիր՝ ներկայացնելու համար նույն թվականին հաշտության հարցի կապակցությամբ Ստոկհոլմում կայանալիք միջազգային սոցիալիստական կոնֆերանսին:

Այդ կոնֆերանսին, որն իր աշխատանքները պետք է սկսեր մայիսի 15-ին, հրավիրվեցին մասնակցելու նաև Ռուսաստանի սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Պետրոգրադի բանվորների և զինվորների դեպուտատների էսէռամենչևիկյան սովետը տվեց իր համաձայնությունը կոնֆերանսին մասնակցելու համար: Բոլշևիկները, ընդհակառակն, մերկացրին այդ կոնֆերանսի իմպերիալիստական բնույթը և հրաժարվեցին նրա աշխատանքներին մասնակցելուց: Ստոկհոլմ ժամանեցին 18 կուսակցությունների և 6 տարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ: Կոնֆերանսը, սակայն, մի քանի անգամ հետաձգվելուց հետո, չկայացավ: Երբ պարզ դարձավ, որ կոնֆերանսի հրավիրման գործը վերջնա-

¹ Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, 1963, էջ 480:

կանապես ձախողված է, նրա կազմակերպիչները որոշեցին առանձին պատվիրակությունների հետ նախնական բանակցություններ վարել: Այդ բանակցությունները տեղի ունեցան 1917 թվականի մայիս—հոկտեմբեր ամիսներին: Դաշնակցությունը ներկայացնող Ռոստոմի հետ բանակցությունները տեղի են ունեցել 1917 թվականի հուլիսի 26-ին¹:

«2. 2. Դաշնակցությունը,—գրում է Ս. Վրացյանը,—կազմակերպիչ մարմինն ներկայացրեց մի ընդարձակ հուշագիր, որի մեջ մանրամասնորեն նկարագրում էր հայերի վիճակը պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի ընթացքին, հայկական տեղահանություններն ու կոտորածները, և ձևակերպում հայկական պահանջները—«Ռուսահայաստանը Վրաստանի և Քաթարստանի (Անդրկովկասի) հետ պետք է լինի ինքնավար՝ դաշնակցային ու հանրապետական Ռուսաստանի ծոցում... Թուրքահայաստանը պետք է ազատագրվի թուրքական տիրապետությունից. Ազատ Հայաստանը բովանդակելու է հայկական 6 վիլայեթները և Կիլիկիան»²:

Ծանոթությունը դաշնակցության կողմից Ստոկհոլմի կոնֆերանսին ներկայացված հուշագրի հետ ցույց է տալիս, որ այդ կուսակցությունը ևս դեռ 1917 թվականի դարնանը արդեն հանգել էր երկու Հայաստանների ստեղծման գաղափարին:

Հայկական հարցի լուծման խնդրում հայ բոլշևիկների և դաշնակցության կարծիքների արմատական տարբերությունն այն էր, որ բոլշևիկները հարցի նման լուծումը համարում էին ժամանակավոր, հույս ունենալով հետագայում ստեղծել միացյալ հայկական սոցիալիստական հանրապետություն, իսկ դաշնակցությունը, ընդհակառակն, նպատակ ուներ իր ձեռքը վերցնել իշխանությունը Արևմտյան Հայաստանում և այնտեղ ստեղծել բուրժուական հանրապետություն:

Վ. Ի. Լենինը հաճախակի զրուցում էր ինչպես հայ կոմունիստների, այնպես էլ հայ հասարակական-քաղաքական այլ

¹ «История Второго интернационала», том II, М., 1966, стр. 494—496.

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 37 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.): Տե՛ս նաև Stockholm. (Comité organisateur de la Conférence socialiste internationale de Stockholm). Stockholm, 1918.

ուժերի ներկայացուցիչների հետ՝ ստեղծված բարդ իրավիճակի մասին լիակատար ինֆորմացիա ստանալու և հայկական հարցին ճիշտ լուծում տալու համար:

Վ. Տերյանն իր նամակներից մեկում, պատմելով Վ. Ի. Լենինի հետ այդ հարցի կապակցությամբ ունեցած խոսակցության մասին, գրում է. «Լենինը հարցրեց՝ ի՞նչ են ուզում հայերը, ուզում են ջոկվել Ռուսեթից, թե ուզում են միանալ: Ասի ոուսահայերը չեն ուզում ջոկվել, իսկ տաճկահայերը ուզում են անկախ լինել: Ինչպե՞ս, ուրեմն, երկու՞ մաս լինել, հարցրեց Լենինը: Ասացի՛ ըստ երևույթին առայժմ այդպես կլինի և պարզեցի, որ ես անձնապես կողմնակից եմ, որ միանան երկու հատվածները և հետո ինքնորոշվեն, որ լինելու է, ըստ իս, ինքնորոշում ոուսաստանյան օրիենտացիայով, բայց մեծամասնությունը ուզում է կարծեմ, որ Տաճկահայաստանն անկախ լինի, իսկ Ռուսահայաստանը՝ Ռուսիայի հետ ներքին ինքնավարությամբ հանդերձ...»¹:

Վ. Տերյանի՝ Պ. Մակինցյանին գրած նամակից պահպանված այս փոքրիկ կտորը բացահայտում է մի շատ հետաքրքիր և կարևոր փաստ.

Պարզվում է, որ Վ. Տերյանը անձնապես կողմնակից է եղել, որ Հայաստանի երկու հատվածները միանան և հետո ինքնորոշվեն, որը, ըստ նրա, պետք է լիներ ինքնորոշում ոուսաստանյան օրիենտացիայով:

Բայց, չնայած այն բանին, որ Վ. Տերյանն ուներ որոշակի անձնական կարծիք հայկական հարցի լուծման մասին, այնուամենայնիվ, ո՛չ նրա ներկայացրած զեկուցագրում և ոչ էլ ղեկրետի նախագծում այդ մասին չի խոսվում: Նա նույնիսկ Վ. Ի. Լենինի հետ ունեցած խոսակցությունների ժամանակ չի փորձում անցկացնել իր անձնական կարծիքը:

Ընդհակառակն, Վ. Տերյանը, ինչպես զեկուցագրում, դեկրետի նախագծում, այնպես էլ Վ. Ի. Լենինի հետ ունեցած խոսակցությունների ժամանակ պաշտպանում է մեծամասնության կարծիքը, որ Արևմտյան Հայաստանն անկախ լինի, իսկ Արևելյան Հայաստանը՝ Ռուսաստանի հետ ներքին ինքնավարությամբ հանդերձ:

¹ Վանան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, էջ 480—481 (վերջին ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

Այս նամակը ցույց է տալիս, որ հայկական հարցի լուծումը կապված չէր միայն Վ. Տերյանի հետ և չէր հանդիսանում միայն նրա անձնական նախաձեռնությունը: Հայկական հարցը, ինչպես ցույց է տալիս Վ. Տերյանի նամակը, քրն-նարկվել է հայկական շրջաններում և ի վերջո Վ. Տերյանին է հանձնարարվել ներկայացնելու մեծամասնության կարծիքը, որը չէր համընկնում նրա անձնական կարծիքին:

Պահպանվել է Վ. Տերյանի նամակներից մի հատված ևս, որը վերաբերում է նույն հարցին: Ն. Տեր-Գրիգորյանին ուղղված նամակում, նկարագրելով Վ. Ի. Լենինի հետ ունեցած վերոհիշյալ խոսակցությունը, Վ. Տերյանը գրում է. «Լենինը լուսավոր ու գրավիչ է և խոսելիս այնքան թափանցող է, որ ահամա վախենում ես՝ թե քո իսկ դրած հարցում նա ավելի շատ գիտե, քան դու ինքդ... Երբ իմ բոլոր դիտողություններս Հայաստանի մասին հայտնեցի և փոփոխությամբ անհետակ թողի ուսահայերի խնդիրը, նա ինձ հարց տվեց.

— Մի՞թե տաճկահայերի և ուսահայերի մեջ կա լեզվական, դավանաբանական կամ այլ որևէ տարբերություն:

Ես հայտնեցի, որ՝ ոչ:

— Այդպիսի դեպքում ինձ անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ Դուք խոսում եք միայն տաճկահայերի ինքնորոշման մասին...

Ես հայտնեցի, որ այդ խնդրի մասին ես ունեմ առանձին իմ կարծիքը, որ ուսահայերի համար առայժմս պետք է մնալ խորհուրդների հետ, մինչև որ տաճկահայերը հավաքվեն և այն ժամանակ միասին ինֆորոշվեն, իմ կարծիքով՝ ուսական օրինատացիայով, բայց հաստատ համոզված չլինելով, թե հայերի մեծամասնությունն էլ (միտքս ընկան «տղերանց» քյալլագյոզությունները) այդպես կուզենա, խնդրի ժամանակավոր լուծումը այդպես հարմար եմ դատում...»¹:

Վ. Տերյանի վերոհիշյալ նամակներից բխում է մի պարզ հետևություն, որը հեղինակը չի էլ ցանկանում թաքցնել և որոշակիորեն հայտնում է իր մտերիմներին, «որ այդ խնդրի մասին ես ունեմ առանձին իմ կարծիքը»:

Երկու Հայաստանների գոյություն փաստը Վ. Տերյանը համարում էր ժամանակավոր: Առաջին նամակում նա գրում

է, որ ինքը Վ. Ի. Լենինին հայտնեց, թե «առայժմ» այդպես կլինի, իսկ երկրորդ նամակում հայտնում է, որ նման վիճակը «խնդրի ժամանակավոր լուծում է»:

Պարզ է, որ հետագայում, երբ Արևմտյան Հայաստանում ուժեղանար կոմունիստական շարժումը, լայնորեն տարածվեին մարքսիզմի գաղափարները, սովետական իշխանության գաղափարը համակեր լայն ժողովրդական մասսաներին, այն ժամանակ երկու Հայաստանները կմիանային և կինքնորոշվեին՝ ուսական, սովետական օրինատացիայով:

Այն հանգամանքը, որ Վ. Ի. Լենինը մանրամասն հետաքրքրվում էր հայկական դատով և օգտագործում բոլոր առիթները այդ հարցի մասին ամբողջական և ճշգրիտ պատկերացում ստանալու համար, ցույց է տալիս նաև հետևյալ փաստը.

1917 թվականի աշնանը Պետրոգրադ էր ժամանել Գուրգեն Հայկունին: Վ. Ի. Լենինը, Յա. Սվերդլովը և Վ. Ավանեսովը ընդունեցին նրան և լսեցին նրա մանրամասն ինֆորմացիան Կովկասում տիրող դրություն մասին: Գ. Հայկունին, պատմելով Արևմտյան Հայաստանի մասին, ասել է. «Սովետական իշխանության հետ ես կապում իրենց հույսերը թե արևելահայ և թե արևմտահայ բանվորն ու գյուղացին»: Նա զարգացնում էր այն միտքը, որ Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանները կմիանան և միասին կմտնեն Ռուսաստանի կազմի մեջ²:

«Ընկեր Հայկունի,—միջամտեց Յակով Միխայլովիչը,—այդ Ձեր անձնակա՞ն ցանկությունն է, որ Թուրքա-Հայաստանը միացած Ռուսա-Հայաստանի հետ մտնի Սովետական Ռուսաստանի կազմի մեջ, թե իրոք այդպիսի ձգտումներ կան Թուրքահայ մասսաների կողմից: Մինչ այդ հայ ընկերներից ոմանք մեզ ասում էին՝ իբրև թե թուրքահայերը ուզում են անկախ Հայաստան ստեղծել...»³:

Գ. Հայկունին, համաձայն իր հիշողությունների, փորձել է հավատացնել, որ արևմտահայերը գնում են բոլշևիկների հոսից³:

¹ Գուրգեն Հայկունի, Երթ մաքսուման, Երևան, 1965, էջ 696:

² Նույն տեղը (ընդգծումը մերն է—լ. և.):

³ Նույն տեղը, էջ 697:

¹ Վանահ Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, էջ 481—482:

Սակայն կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ղեկավարները, հմուտ և հեռատես քաղաքագետներ լինելով, մի զեկուցման հիման վրա չէ, որ պետք է վճիռ կայացնեին: Նրանք շարունակում էին այդ չափազանց բարդ ու խճճված հարցը մանրակրկիտ ուսումնասիրել:

Հայտնի է նաև, որ այդ նույն շրջանում, այդ լարված օրերին, Ստեփան Շահումյանը մի մանրամասն զեկուցագիր է գրել Վ. Ի. Լենինին, նրանում տալով Կովկասի քաղաքական իրադրության ամբողջական նկարագիրը և նշելով այն հիմնական խնդիրները, որոնք կանգնած են երկրամասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների առաջ:

Ցավոք, այդ զեկուցագիրը չի պահպանվել, կամ գուցե որևէ արխիվում սպասում է իր ապագա հայտնագործողին, որն, անշուշտ, կարևոր նշանակություն կունենա Կովկասի 1917 թվականի քաղաքական պատմության ծախքերը բարձրացնելու և մի շարք կարևորագույն հարցերի պատասխան տալու գործում:

Մի բան պարզ է, սակայն, որ մոտավորապես նոյեմբերի վերջերին գրված այդ զեկուցագիրը ունեցել է իր վճռական դերը նաև հայկական հարցի լուծման գործում: Ստեփան Շահումյանը այն կարծիքին էր, որ Արևմտյան Հայաստանի հարցը պետք է լուծել առանձին, նրան անկախություն տալով: Ժողովուսովետը, ինչպես նշեցինք վերը, հայկական հարցը լուծելիս հիմք ընդունեց Ստ. Շահումյանի տեսակետը:

Ստ. Շահումյանը մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը հայկական հարցին անդրադարձել է երեք անգամ:

1917 թվականի հունիսին, Սովետների համառուսաստանյան առաջին համագումարում, Ստ. Շահումյանը բոլշևիկյան ֆրակցիայի կողմից հանդես եկավ պատերազմը վերջացնելու և դեմոկրատական հաշտություն կնքելու մասին բանաձևով, որի մեջ ասված էր. «Համագումարը պնդում է, որ ինքնորոշման իրավունքը, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ազգի իրավունքը՝ ինքնուրույնաբար և ազատորեն որոշելու իր միացումը այս կամ այն պետությանը կամ վճիռ ընդունելու իր անկախ պետության մասին, պետք է կիրառվի ոչ միայն

պատերազմող պետությունների զորքերի գրաված կենսատանի, էլզաս-Լոթարինգիայի, Հայաստանի նկատմամբ, այլև Բոհեմիայի, Խորվաթիայի, Պոզնանի, ինչպես և բոլոր գաղութների՝ Եգիպտոսի, Մարոկկոյի, Ալժիրի, Տրիպոլիտանիայի նրկատմամբ և այլն»¹:

Հաջորդ անգամ Ստ. Շահումյանը Հայաստանի հարցին անդրադառնում է Կովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների երկրային առաջին համագումարում: Նա, շարադրելով Անդրկովկասում ազգային հարցի լուծման իր ծրագիրը, ասում է. «Ֆեդերացիան հավասար միավորների միություն է: Ունենում է իր սահմանադիր ժողովը: Մեր այժմյան ծրագրի համաձայն մենք պետք է ընդունենք մարզերի ավտոնոմիան: Մենք ընդհուպ մոտենում ենք սոցիալական հեղափոխությանը, հետևաբար մեզ քիչ պետք է վախեցնի ապակենտրոնացումը: Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասին, ապա ես անհրաժեշտ եմ համարում ազմինիստրատիվ միավորների մի որոշ վերակազմություն: Անդրկովկասը հարկավոր է բաժանել երեք մարզերի. 1) Արևմտյան Անդրկովկաս—Քուրթայիսի, Բաթումի նահանգները և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը. 2) Արևելյան Անդրկովկաս—Սրեանի, Կարսի, Ելիզավետպոլի նահանգները և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը. 3) Բաքվի, Ելիզավետպոլի մի մասը և Դաղստանի մարզը:

Ազգային հարցի լուծման ժամանակ անխուսափելիորեն դրվում է Թուրքմանյաստանի հարցը: Այդ հարցի լուծումը մենք պետք է բողոքենք այդ մարզի բնակչությանը իրենց, որոնք իրենք պետք է որոշեն իրենց բախտը: Ռուսաստանին միանալու՝ նրանց որոշման դեպքում, նրանք պետք է միացվեն հայերին»²:

Վերջին անգամ հայկական հարցը արծարծվում է Ստ. Շահումյանի հոկտեմբերի 15-ին Բաքվի մամուլում հրատարակված՝ «Ի՞նչ բան է առանց անեքսիաների ու ռազմատուգանքների հաշտությունը» խորագրով հոդվածում, որի մեջ ասվում

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 2, էջ 430 (ընդգծումը մերն է— Լ. Խ.):

² Նույն տեղը, էջ 515—516 (ընդգծումը մերն է— Լ. Խ.):

է. «Միայն առանց անեքսիաների ու ռազմատուգանքների հաշտութիւնը կարող է հավասարապես արդարացի և հավասարապես ընդունելի լինել բոլոր պատերազմող պետութիւնների համար:

Ապագա հաշտութեան պայմանագրի հիմքը պետք է կազմի ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ժողովրդի՝ իր բախտը ինքնուրույն կերպով որոշելու իրավունքը:

Վիեննի մարզերը, ինչպես էլզաս-լոթարինգիան, Մերձբայրթյան երկրամասը, Լիտվան, Լեհաստանը և Հայաստանը, պետք է իրենք ընդհանուր փոփոխութեամբ որոշեն՝ արդյո՞ք ուզո՞ւմ են միանալ պետութիւններից որեւէ մեկին, թե՞ ինքնուրույն կերպով գոյություն ունենալ:

Այդ նրանց իրավունքն է և, բացի դրանից՝ այդ է վիճելի մարզերի ստեղծված չափազանց խճճված դրութիւնից դուրս գալու միակ էական ելքը»¹:

Այս երեք փաստաթղթերում ևս Ստ. Շահումյանը Արեւմտյան Հայաստանի ինքնորոշման հարցը առանձին է դնում, այն չկապելով Արեւելյան Հայաստանի հետ: Արեւմտյան Հայաստանի ժողովուրդը, որպես անկախ միավոր, ինքը պետք է որոշեր իր պատմական բախտը: Ստ. Շահումյանը ասում է այն, ինչ ժողովրդական կոմիսարների սովետը հետագայում կենսագործեց Թուրքահայաստանի մասին իր դեկրետով: Այն հարցը, թե ավելի լավ է երկու Հայաստանները միանան և հետո ինքնորոշվեն, ինչպես տեսնում ենք, Ստ. Շահումյանը չի դնում: Այստեղից էլ հասկանալի է դառնում, թե Վ. Տերյանի նամակներում հիշատակվող «մեծամասնութեան» տեսակետը իր ակունքները որտեղից է առնում:

Թե հայկական հարցի պրակտիկ լուծման ուղղութեամբ ինչ էր մտածում և ինչ էր անում Ստ. Շահումյանը Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնից հետո, մենք կշարադրենք հաջորդ պլանում, իսկ այժմ շարունակենք մեր ուսումնասիրութիւնն այն մասին, թե այդ կապակցութեամբ ինչ էր կատարվում Պետրոգրադում:

Ստեփան Շահումյանի զեկուցագիրն ստանալուց հետո էր, որ ժողովմսովետը դեկտեմբերի 16-ին, Վ. Ի. Լենինի նախագահութեամբ, քննութեան առավ Կովկասի հարցը և Ստ. Շահումյանին նշանակեց Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար, մինչև Կովկասում սովետական իշխանութեան կազմակերպումը:

Ստ. Շահումյանին արտակարգ կոմիսար նշանակելու և Կովկասում սովետական իշխանութիւն ստեղծելու մասին դեկտեմբերի 16-ի որոշումը ցույց է տալիս, որ Վ. Ի. Լենինը և ժողովմսովետը հայկական հարցի լուծման գործում, ելնելով ոեալ իրադրութիւնից և հայերի կարծիքներից ու ցանկութիւններից, վճռել էին առայժմ գնալ երկու Հայաստան ստեղծելու ուղղութեամբ, այսինքն՝ իրականացվում էր այն ծրագիրը, որը Վ. Տերյանի միջոցով նշված հանձնաժողովը ներկայացրել էր սովետական կառավարութեանը:

Արեւելյան Հայաստանը պետք է մնար Ռուսաստանի կազմում, իսկ Արեւմտյան Հայաստանը պետք է դառնար անկախ հայկական հանրապետութիւն: Դա, ինչպես գրում էր Վ. Տերյանը, մի ժամանակավոր, տակտիկական քայլ էր, որպեսզի հող նախապատրաստվեր հետագայում երկու Հայաստանների միացման և ապա ինքնորոշման համար:

1917 թվականի դեկտեմբերի 20-ին, 23-ին և 29-ին, երեք անգամ ժողովմսովետում քննարկման դրվեց Հայաստանի հարցը: Ինչպես դեկտեմբերի 20-ին, այնպես էլ 23-ին ժողովմսովետը որոշում չի ընդունում և հարցը հետաձգում է՝ լրացուցիչ նախապատրաստական աշխատանքի համար¹:

Ժողովմսովետի 1917 թվականի դեկտեմբերի 23-ի նիստի արձանագրութեան մեջ գրված է. «Լսեցին. Թուրքահայաստանի դեկրետի նախագիծը (առաջարկված է Ստալինի կողմից, ստորագրված՝ Պոռչյանի և Աքսելրոդի): Որոշեցին. Հետաձգվում է ընկ. ընկ. Ստալինի և Պոռչյանի մասնակի խորհրդակցութեան համար»²: Ժողովմսովետի տվյալ ժամանակաշրջանի բոլոր արձանագրութիւնները կազմված են վերոհիշյալ ձևով:

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 468 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

¹ ЦПА ИМЛІ при ЦК КПСС, ф. 19, оп. 1, д. 33, 36.

² Նույն տեղը, գ. 33, թ. 2:

Քննարկումների կապակցությամբ տեղի ունեցած ելույթները շեն արձանագրվել: Հետևաբար, մենք սույն արձանագրությունից իմանում ենք միայն այն, որ դեկրետի նախագիծը վերաբերվել է Թուրքահայաստանին, առաջարկված է եղել Ստալինի և ստորագրված Պոռշյանի ու Աքսելրոզի կողմից: Հայտնի է դառնում նաև, որ դեկրետի նախագծի քննարկման ժամանակ եղել են վեճեր և տարաձայնություններ: Հիմնական տարաձայնությունը, ինչպես երևում է, եղել է Ի. Ստալինի և Պ. Պոռշյանի միջև, որովհետև դեկրետի ընդունումը հետաձգվել է՝ Ի. Ստալինի և Պ. Պոռշյանի մասնակի խորհրդակցության համար, որպեսզի նրանք գան մի ընդհանուր համոզման, մի ընդհանուր տեսակետի:

Դեկտեմբերի 29-ին ժողկոմսովետը նորից է անդրադառնում այդ հարցին: Արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Լսեցին. Հայաստանի մասին (դեկրետի նախագիծ, մշակված Ստալինի, Պոռշյանի և Զորյանի կողմից): Որոշեցին. Հանձնարարել ընկ. Ստալինին մամուլում մանրամասն հաղորդագրություն զետեղել ընկ. ընկ. Ստալինի, Պոռշյանի և դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցչի նախնական համաձայնության մասին՝ դեկրետի առաջարկվող նախագծի կապակցությամբ: Դեկրետը ընդունել և հաստատել»¹: Ինչպես տեսնում ենք, դեկրետի նախագիծը նախապես քննարկվել և հավանություն էր ստացել Ստալինի, Պոռշյանի ու Զորյանի կողմից: Սովետական կառավարությունը այդ հարցին այնքան մեծ նշանակություն էր տալիս, որ անհրաժեշտ էր գրտնում դրա մասին մամուլում հաղորդագրություն տպագրել:

Եվ այսպես, միայն դեկտեմբերի 29-ին, ժողովրդական կոմիսարների սովետը, Վ. Ի. Լենինի նախագահությամբ, քննարկում և դեկրետ է ընդունում Թուրքահայաստանի մասին:

Ժողովրդական կոմիսարների սովետի «Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետը հրապարակվեց դեկտեմբերի 31-ին: Նկատի ունենալով դեկրետի կարևորությունը, մենք տալիս ենք դրա լրիվ տեքստը, որտեղ ասվում է. «Ժողովրդական կոմիսարների Սովետը հայտարարում է հայ ժողովրդին, որ Ռու-

սաստանի բանվորական և գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն:

Ժողովրդական կոմիսարների Սովետը գտնում է, որ այդ իրավունքի կենսագործումը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների պայմաններում, որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքվեի համար:

Ժողովրդական կոմիսարների Սովետը այդպիսի երաշխիքներ է համարում՝

1. Զորքերի դուրս բերումը «Թուրքահայաստանից» և հայկական ժողովրդական միլիցիայի անհապաղ կազմակերպումը՝ «Թուրքահայաստանի» բնակիչների անձնական ու գույքային անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:

2. Տարբեր երկրներում ցրված գաղթական-հայերի, ինչպես նաև վտարանդի հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները:

3. Պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերն արտաքսված հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները, որի վրա ժողովրդական կոմիսարների Սովետը պետք է պնդի թուրքական իշխանությունների հետ ունենալիք խաղաղ բանակցությունների ժամանակ:

4. «Թուրքահայաստանի» ժամանակավոր ժողովրդական կառավարչության կազմակերպումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված Հայ ժողովրդի Դեպուտատների Սովետի ձևով:

Կովկասի գործերի Արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարվում է ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալ «Թուրքահայաստանի» բնակչությանը 2-րդ և 3-րդ կետերի իրականացման գործում, ինչպես նաև ձեռնամուխ լինել խառը հանձնաժողով ստեղծելու «Թուրքահայաստանի» սահմաններից զորքերը հանելու ժամկետն ու եղանակները սահմանելու համար (կետ 1-ին):

Մանրթություն. — «Թուրքահայաստանի» աշխարհագրական սահմանները որոշվում են հայ ժողովրդի՝ դեմոկրատականո-

¹ ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 19, оп. 1, д. 36, л. 1.

րեն ընտրված ներկայացուցիչների կողմից, խառը և վիճելի (մուսուլմանական և այլն) օկրուգների դեմոկրատականորեն ընտրված ներկայացուցիչների համաձայնութեամբ՝ Կովկասի գործերի Արտակարգ Ժամանակավոր Կոմիսարի հետ միասին:

Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի նախագահ՝

Վ. Ուլյանով (Լենին)

Ազգությունների Գործերի Ժողովրդական կոմիսար՝

Ի. Զուլաշվիլի (Ստալին)՝:

Վ. Ի. Լենինը, «Թուրքահայաստանի» դեկրետի ընդունումից երեք օր հետո, Աշխատավոր ու շահագործվող ժողովրդի իրավունքների դեկլարացիայում գրեց. Սահմանադիր ժողովը ողջունում է Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի քաղաքականությունը, որ «հայտարարել է Հայաստանի ինքնորոշման ազատությունը»²:

Սովետների համառուսաստանյան երրորդ համագումարը 1918 թվականի մարտի 15-ին հաստատեց Հայաստանի մասին ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի դեկրետը³:

Դեկտեմբերի 31-ին «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ նաև ազգային գործերի ժողովոմ Ի. Ստալինի կողք՝ «Թուրքահայաստանի» մասին» խորագրով: Մենք անհրաժեշտ ենք համարում այդ փաստաթուղթը ևս մեջ բերել ամբողջությամբ: Կոչում ասվում է. «Այսպես կոչված «Թուրքահայաստանը» միակ երկիրն է, կարծես, որ Ռուսաստանը գրավել է «պատերազմի իրավունքով»: Այդ այն «դրախտային անկյունն է», որը երկար տարիներ Արևմուտքի ազահ դիվանագիտական իդձերի և Արևելքի արյունոտ վարչական մարզանքների առարկա է ծառայել (և շարունակում է ծառայել): Հայերի շարժեր ու կոտորած, մի կողմից, բոլոր երկրների դիվանագիտական փարիսեցիական «պաշտպանություն», որպես նոր կոտորածի քողարկում, մյուս կողմից, իսկ դրա հետևանքով արյունաշաղախ, խաբված ու ստրկացված Հայաստան, — ո՞ւմ ծանոթ չեն «քաղաքակիրթ» տերությունների դիվանագիտական «հեռուսությունների» այդ «սովորական» պատկերները:

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (փաստաթղթերի ժողովածու), Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1972, էջ 418—419:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 26, էջ 519:

³ «Документы внешней политики СССР», т. I, стр. 93.

Հայաստանի զավակները, իրենց հայրենիքի հերոս պաշտպանները, բայց բնավ ոչ հեռատես քաղաքագետները, որոնք շատ անգամ են խաբվել իմպերիալիստական դիվանագիտության գիշատիչների կողմից, չեն կարող այժմ շտեսնել, որ դիվանագիտական կոմբինացիաների հին ուղին Հայաստանի ազատագրության ուղին չէ: Պարզ է դառնում, որ ճնշված ժողովուրդների ազատագրության ուղին անցնում է Ռուսաստանում Հոկտեմբերին սկսված բանվորական հեղափոխության միջով: Այժմ պարզ է ամենքի համար, որ Ռուսաստանի ժողովուրդների բախտը, իսկ առանձնապես հայ ժողովրդի բախտը, սերտորեն կապված է Հոկտեմբերյան հեղափոխության բախտի հետ: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը խորտակեց ազգային ճնշման շղթաները: Նա պատեց ցարական գաղտնի պայմանագրերը, որոնք կաշկանդել էին ժողովուրդների ձեռքն ու ոտքը: Նա, և միայն նա, կկարողանա մինչև վերջը հասցնել Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատագրության գործը:

Այդ նկատառումներից ելնելով՝ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը որոշեց հատուկ դեկրետ հրատարակել «Թուրքահայաստանի» ազատ ինքնորոշման մասին: Այդ առանձնապես անհրաժեշտ է այժմ, երբ գերմանա-թուրքական իշխանությունները, հավատարիմ իրենց իմպերիալիստական բնությունը, չեն թաքցնում օկուպացված մարզերը բռնությամբ իրենց իշխանության տակ պահելու իրենց ցանկությունը: Թող իմանան Ռուսաստանի ժողովուրդները, որ ռուսական հեղափոխությանը և նրա կառավարությանը խորթ են զավթումների ձգտումները: Թող ամենքն իմանան, որ ազգային ճնշման իմպերիալիստական քաղաքականությունը ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը հակադրում է ճնշված ժողովուրդների լիակատար ազատագրության քաղաքականությունը»¹:

Այսպիսով, Հոկտեմբերի երկիրն ընդունեց Թուրքահայաստանի անկախության իրավունքը, մի բան, որ իմպերիալիստական աշխարհը տասնամյակներ շարունակ առևտրի առարկա էր դարձրել:

Թե՛ դեկրետում և թե՛ ազգային գործերի ժողովմի կոչում

¹ Ի. Ստալին, Երկեր, հատ. 4, էջ 30—31:

կան մի քանի հարցեր, որոնց վրա անհրաժեշտ է ժանրա- նալ:

Վերը նշվեց, որ նկատի ունենալով ստեղծված վիճակը, արևմտահայերը նպատակահարմար էին գտնում, որ Արև- մրտյան Հայաստանում անհրաժեշտ քանակով ուսական զորքեր մնան:

Վ. Տերյանը, այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, դեկ- րետի նախագծում գրում էր. «Անհրաժեշտ քանակով ու- սական զորք կմնա Հայաստանի սահմաններում (էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի նախկին վերայնեթների սահմաններում) մինչ այն ժամանակ, երբ սուլթանն հայ ժողովուրդը ֆիզիկական հնարավորություն կստանա ազատ համաժողովրդական քվե- արկությամբ վճռել անկախ Հայաստանի ներքին կարգի հար- ցը, և երբ կստեղծվի հայկական ժողովրդական միլիցիա՝ ապահովելու համար երկրի ներքին կարգը և արտաքին ան- վտանգությունը»¹:

Այստեղ կա մի նրբություն, որը չի կարելի աչքաթող անել: Հարցը այն է, որ եթե արևմտահայերը ցանկանում էին ու- սական զորքերի ներկայությունը, թուրքական վտանգից ազատվելու և իրենց ինքնորոշումն ու անկախությունը ան- վտանգ դարձնելու նպատակով, ապա սովետական կառավա- րությունը, ընդհակառակն, միանգամայն համամիտ լինելով հայերի հետ, միաժամանակ «Թուրքահայաստանի» դեկրետին նայում էր նաև որպես մի կարևոր քաղաքական փաստաթղթի, որում ոչ մի կերպ չէր կարելի նշել, որ ուսական զորքերը պետք է թողնվեն Արևմտյան Հայաստանում:

«Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետը սովետական երկ- րի առաջին դեկրետներից մեկն էր, որով բոլշևիկյան կուսակ- ցությունը ցույց էր տալիս, թե ինքը ինչպես է պրակտիկո- րեն լուծում ազգերի ինքնորոշման մասին մարքս-լենինյան տեսությունը: Ի. Ստալինի վերը բերված կոչի վերջին պար- բերությունը հենց այդ է ապացուցում:

«Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետը բոլշևիկյան կու-

¹ «Նորք», 1925, № 5—6, էջ 414—415:

սակցության կողմից ազգային հարցի պրակտիկ լուծման սկզբունքային փաստաթղթերից մեկն էր:

Եթե նրանում նշվեր, որ արևմտահայությունը ստանում է անկախության իրավունք և ուսական զորքերը մնում են Արևմտյան Հայաստանում, թեկուզև հայերին պաշտպանելու պատրվակով, միևնույն է, այն չէր հասկացվի: Աշխարհի ժո- ղովուրդները ոչ մի կերպ չէին ըմբռնի, չէին հասկանա «Թուր- քահայաստանի» մասին դեկրետը, այն կհամարեին խաբու- թյուն, հայկական տերիտորիաների զավթում, եթե դեկրետում նշվեր, որ ուսական զորքերը դուրս չեն բերվելու այդ երկրի սահմաններից:

Ահա այդ է պատճառը, որ դեկրետում խոսվում է ուսա- կան զորքերը Արևմտյան Հայաստանից հանելու մասին: Բայց դա չէր նշանակում, իհարկե, թե ուսական զորքերը պետք է անպայման դուրս գան Արևմտյան Հայաստանից:

Վ. Տերյանի նամակներից, զեկուցագրից և դեկրետի նա- խագծից երևում է, որ հայերը մեծ և կարևոր նշանակություն էին տալիս ուսական զորքերը Արևմտյան Հայաստանում թողնելու հարցին: Պատահական չէ, որ Վ. Տերյանը այդ մա- սին խոսել է Վ. Ի. Լենինի և Ի. Ստալինի հետ:

Վ. Տերյանը պարզ գրում է, որ ինքը այդ հարցի շուրջը վիճել է Ի. Ստալինի հետ, սակայն վերջինս փաստաթղթերին ծանոթանալուց հետո շատ հավանեց ինչպես զեկուցագրերը, այնպես էլ դեկրետի նախագիծը¹:

Իսկ Վ. Ի. Լենինի մասին նա գրում է, որ «Լենինին ես բա- ցատրեցի, և նա, իհարկե, շատ լավ հասկացավ բանն ին- շունն է»²: Մի այլ նամակում, որը մենք հիշատակել ենք վե- րը, նա ավելի մանրամասն է շարադրում իր միտքը, իր խո- սակցությունը Վ. Ի. Լենինի հետ: Նա գրում է, որ Վ. Ի. Լենինը «շատ լավ վերաբերվեց և պարզեց, որ երբ ինքն ասում է զորքերը հանել Հայաստանից, սրանով ուզում է ասել, թե երբ հայերը պահանջեն այդ, որպեսզի նրանց վրա ճնշում չլինի Ռուսիայի կողմից և նրանք ստիպված չլինեն ուսական օրինետացիա ընդունել: Իսկ հայերի ապահովության համար,

¹ Վահան Տերյան, Երկրի ժողովածու, հատ. 3, էջ 479—480:

² Նույն տեղը:

եթե նրանք այդ կամեան, նա բնավ դեմ չէ, որ մնան հարկավոր եղած գործամասերը»¹:

Այսպես ուրեմն, ղեկրեստում ժողովրդական կոմիսարների սովետը հարցը լուծում է սկզբունքաբե՛ն՝ պաշտպանելով արևմտահայկաթիւն անկախութիւն իրավունքը, իսկ դա, բնականաբար, չէր կարող չուղեկցվել Արևմտյան Հայաստանից ուսական զորքերի դուրս բերումը ղեկրեստում չհիշատակելով:

Սակայն, դրա հետ միասին, սովետական կառավարութիւնը լիովին համաձայն էր, որպեսզի հայերի խնդրանքով նրանց ապահովութիւն համար անհրաժեշտ զորամասեր թողնելին Արևմտյան Հայաստանում: Այսպէս, օրինակ, Կովկասի բոլշևիկների կենտրոնական օրգան «Кавказский рабочий»-ն «Թուրքահայաստանի» ղեկրեստի լուրը ստանալուց անմիջապէս հետո տպագրեց հետևյալ հաղորդագրութիւնը. «Պետրոգրադից ստացված տեղեկութիւնների համաձայն ժողովրդական կոմիսարների սովետը հայկական հարցի մասին հրատարակել է մի ղեկրեստ, որը հանգում է հետևյալ դրույթներին. 1. գորհերի դուրս հանում, եթե հայերը այդ ցանկանան, 2. հայ գաղթականների վերադարձը իրենց հայրենական օջախները, 3. Թուրքիայից պահանջել արտագաղթ հայերին Միջագետքից վերադարձնել իրենց նախկին բնակավայրերը, 4. հայերի ներկայացուցիչների կողմից ընտրված ժամանակավոր սովետի կազմակերպում, 5. ազատ հանրաքվե՝ հայերի քաղաքական բախտի հարցը որոշելու համար»:

Կովկասյան բոլշևիկների կենտրոնական օրգանը «Թուրքահայաստանի» ղեկրեստի դրույթները շարադրելիս, դժվար չէ նկատել, հայտնում է մի միտք, որը հրատարակված տեքստում տեղ չէր գտել: Դեկրեստում զորքերի հանման փաստը նշելով, սովետական կառավարութիւնը միաժամանակ անհրաժեշտ էր համարում այդ պատմական փաստաթղթի վերլուծութիւնը նվիրված հոգովածներում որոշակիորեն հայտնել հայ ժողովրդին, որ այդ քայլը կկատարվի, եթե հայերը նման ցանկութիւն հայտնեն: Կովկասյան բոլշևիկների կենտրոնա-

կան օրգանը «Թուրքահայաստանի» ղեկրեստի առաջին կետը շարադրում է Վ. Ի. Լենինի և Վ. Տերյանի դրույցի ոգով, համարյա թե նույն բառերով:

«Թուրքահայաստանի» ղեկրեստում աչքի է խփում մի այլ հանգամանք ևս: Ինքնորոշումը ընդհանրապէս տրվում է որոշակի տերիտորիայի ամբողջ բնակչութիւնը: Սակայն «Թուրքահայաստանի» ղեկրեստում ինքնորոշումը տրվում է ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ բնակչութիւնը, այլ արևմտահայկաթիւնը, որը բունի կերպով տեղահան էր արվել և գաղթել օտար երկրներ: Եթե ինքնորոշումը տրադիցիոն կերպով տրվեր Արևմտյան Հայաստանի բնակչութիւնը, ապա, բնականաբար, դա ճիշտ չէր լինի, որովհետև այնտեղ այդ ժամանակ բնակվում էին միայն թուրքերը և քրդերը, իսկ հայերը, ինչպէս ասվեց, կա՛մ ոչնչացված էին, կա՛մ աքսորված: Նման պայմաններում անհրաժեշտ էր բունագաղթեցված հայկաթիւնը վերադարձնել իր հայրենիքը, այնտեղ ապրելու համար ստեղծել նորմալ պայմաններ և ինքնորոշվելու իրավունք ու հնարավորութիւն: Դա էր հարցի լուծման միակ ուղին, և սովետական կառավարութիւնն էլ, ինչպէս ցույց են տալիս ղեկրեստում նշված դրույթները, հայկական հարցի լուծման բնագավառում ընթացավ հենց այդ միակ ուղիով:

Մյուս հարցը, որի վրա անհրաժեշտ է ծանրանալ, դա Արևմտյան Հայաստանի ապագա վարչակարգի հարցն է: Մենք վերը նշեցինք, որ Թուրքիայի պայմաններում արևմտահայկաթիւնը ղեռուս հետու էր սոցիալիզմի գաղափարներից: Հարց է առաջանում, թե ինչ իրավակարգ պետք է ստեղծվեր անկախ Արևմտյան Հայաստանում:

Դեկրեստում Արևմտյան Հայաստանի ապագա իշխանութիւն մասին ասվում է. «Թուրքահայաստանի» ժամանակավոր ժողովրդական կառավարչութիւն կազմակերպումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված Հայ ժողովրդի Դեպուտատների Սովետի ձևով»:

Ապագա անկախ Արևմտյան Հայաստանում վարչակարգը պետք է լիներ ժողովրդավարական: Ինչպէս ամեն մի ժողովրդավարական կառավարչութիւն, հայկականը ևս պետք է կազմակերպվեր դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված

¹ Վահան Տերյան, Երկրի ժողովածու, հատ. 3, էջ 480:

պատգամավորներից՝ խորհրդի ձևով: Այստեղ պետք է հիշել, որ արևմտահայերի պատգամավորների խորհուրդ արդեն գոյություն ունի, որն իրեն փաստորեն իշխանություն էր համարում, իրավունք էր վերապահում տնօրինել գաղթական արևմտահայության բախտը և խոսել Արևմտյան Հայաստանի անունից:

Արևմտահայության առաջին համագումարը տեղի ունեցավ 1917 թվականի մայիսին. այն ընտրեց Արևմտահայ խորհուրդ, որից ստեղծվեց Արևմտահայ բյուրո: Նույն թվականի աշնանը Արևմտահայ բյուրոն Քիֆլիսում գումարեց արևմտահայերի կոնֆերանս, որն ընտրեց իր Ապահովության խորհուրդը: «Ապահովության խորհրդի գլխավոր ֆունկցիան արևմտահայերի զինված ուժերի կազմակերպումն էր՝ անպաշտպան մնացած ընդարձակ տերիտորիան պաշտպանելու համար: Արևմտահայ ապահովության խորհուրդը առաջին հերթին ջանք թափեց կանոնավոր զորքի տեսք տալու երկրպագ հոգևորներին, իսկ այնուհետև Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում և Հարավային Ռուսաստանում ձեռնամուխ եղավ զորահավաքի՝ կամավոր հիմունքներով»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, գոյություն ունի Արևմտահայ խորհուրդը՝ իր Ապահովության խորհրդով:

«Թուրքահայաստանի» ղեկրետի նախագծում այդ մասին ասվում է. «Տաճկահայաստանի ընդհանուր կոմիսարին հրահանգվում է անմիջապես ձեռնարկելու տաճկահայերից բաղկացած ընտրված ներկայացուցիչների խորհրդի կազմակերպման և այդ խորհրդի հետ ձեռք-ձեռքի տված ետ բերելու գաղթականներին իրենց տեղերը, նմանապես ժամանակավոր վարչության և Հայաստանի կարգավորման համար անհրաժեշտ նախապատրաստական միջոցների նախագծի մշակմանը: Այդ նախագիծն ամենակարճ ժամանակում ներկայացնել ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդին ի հաստատություն»:

Հիշատակված նպատակների համար հարկ եղած վարկը ռազմական ֆոնդի հաշվին անցկացնել: Վարկի շափը կորոշի

տաճկահայերի խորհուրդը Տաճկահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի հետ միասին, համաձայնության գալով գերագույն հրամանատարի հետ»¹:

Վ. Տերյանի ղեկուցագրում իշխանության կազմակերպման հարցը շատ ավելի հստակ է շարադրվում: Զեկուցագրում ասվում է. «Եթե պահպանվելու է մեր զորքերի կողմից Հայաստանի գրավված մասը կառավարող այժմյան գլխավոր կոմիսարիատը, համենայն դեպս ցանկալի կլինի այժմ իսկ այդ մարզերի կառավարման գործի մեջ ներգրավել թուրքահայ ընտրովի ներկայացուցիչներին, այդ ներկայացուցիչներից ստեղծելով մեր զորքերի կողմից գրավված Հայաստանի մարզերի կառավարման Գլխավոր կոմիսարիատին կից հատուկ Սովետ: Այդպիսի ցանկություն շարունակ հայտնել են իրենք՝ թուրքահայերը, ինչպես մամուլում, այնպես էլ ժողովներում և համագումարներում»²:

Ահա ղեկուցագրի և ղեկրետի նախագծի այս մտքերն են, որ խմբագրվելով և համառոտագրվելով՝ ընդունել են ղեկրետի հրատարակված տեքստի շորրորդ կետի տեսքը, ըստ որի թուրքահայաստանի ապագա անկախ պետությունը պետք է լինի «Հայ ժողովրդի Դեպուտատների Սովետի ձևով»:

Ժողկոմսովետը, անկասկած, նկատի ունի արևմտահայերի արդեն գոյություն ունեցող Ազգային խորհուրդը, որը վաղուց ձեռնամուխ էր եղել ղեկրետում նշված խնդիրների իրականացմանը և իրեն համարում էր Արևմտյան Հայաստանի միակ տնօրենը: Բնական է, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրվելուց և անկախ դառնալուց հետո բուն երկրում այս անգամ արդեն նոր ընտրություններ պետք է տեղի ունենային: ամբողջ բնակչության մասնակցությամբ, և պետք է ստեղծվեր նոր Արևմտահայ ազգային խորհուրդ, որի մասին խոսվում է ղեկրետում: Բայց այստեղ հարցը ձևի մեջ չէ, այլ բովանդակության: Կարևորն այն չէր, թե արևմտահայերի արդեն գործող Ազգային խորհուրդը պետք է վերցնեք երկրի ղեկը, թե նորաստեղծ խորհուրդը, այլ այն, որ ըստ ժողկոմսովետի ղեկրետի Արևմտյան Հայաստանը պետք է ղեկավարվեր բնակ-

¹ Զ. Գ. Քուրջյան, Սարգարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1965, էջ 58—59:

¹ Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, Երևան, 1925, էջ 409—407:

² Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, 1963, էջ 507:

շությունից դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված Արևմտահայ ազգային խորհրդի կողմից:

Դեկրետը, ինչպես համոզվում ենք, նկատի ուներ Ազգային խորհուրդը, սակայն ոուսաց լեզվով «խորհուրդ» բառը ավելի շատ հիշեցնում է բանվորների և գյուղացիների դեպուտատների սովետը, որը, իհարկե, ինչպես ասացինք վերը, Արևմտյան Հայաստանի համար այդ ժամանակ տակավին բացառվում էր:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Արևմտյան Հայաստանի դեկրետի կենսագործման խնդիրը դրվում էր Կովկասի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար Ստեփան Շահումյանի վրա: Դեկրետի նախագծում այդ մասին ոչինչ չի հիշատակվում, որովհետև այն ներկայացված էր կառավարությանը Ստ. Շահումյանի նշանակումից առաջ:

Ստուսվորապես երեք տասնամյակ գտնվելով քաղաքական արենայում, դեգերելով ազգային շարժումների խաչողիներում, իրեն նետելով այս կամ այն իմպերիալիստական պետության գիրկը, գիտակցորեն կամ անգիտակցորեն թափելով սեփական ժողովրդի արյունը, դաշնակցության առանձին գործիչներ, վերջապես, թվում է թե, սկսում էին հասկանալ, որ հայկական հարցը ոչ թե իմպերիալիստական պետության, այլ միայն և միայն Սովետական Ռուսաստանի օգնությամբ կարող է լուծվել:

Դաշնակցության առանձին ներկայացուցիչներ այդ օրերին, թվում է, հասկանալու նշաններ էին ցույց տալիս, թե փրկության ճառագայթը որ կողմից է ծագում: Եվ այն, որ Ռուստոմ Զորյանը մասնակցում էր ժողովուսովետի՝ հայկական հարցի քննարկմանը նվիրված նիստերին, ինչ-որ շափով խոսում է հենց այդ մասին: Այդ մասին է խոսում նաև այն, որ դաշնակցության մի խումբ ղեկավար գործիչներ սկսել էին հայկական հարցի մասին բանակցություններ վարել բուլղարիկների հետ: Այդ է աներկբա ակնարկում «Թուրքահայաստանի» մասին Ստալինի գրած կոչը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ ստեղծվել էր նոր իրավիճակ, միջազգային ասպարեզում հանդես էր եկել մի նոր ուժ՝ սովետական պետությունը, որը տվյալ մոմենտում թեև

թույլ էր, բայց ուներ զարգացման անսպառ հեռանկարներ: Եվ այդ նոր ուժը՝ սովետական պետությունը, ձեռնամուխ էր լինում հայկական հարցի լուծմանը:

Դաշնակցությունը, որ մշտապես պայքարել էր բուլղարիկյան կուսակցության դեմ, թշնամաբար դիմավորել Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, միացել այդ հեղափոխության թշնամիներին, այժմ ինչ-որ շափով քաղաքական «նոր կուրս» մշակելու նշաններ էր ցույց տալիս: Այդ «նոր կուրսի» վերլուծությունը թողնելով հաջորդ գլխին, կանգ առնենք այն հարցի վրա ևս, թե ի՞նչ էին մտադիր անել բուլղարիկները Արևմտյան Հայաստանում:

Եթե Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվում էր անկախ հայկական հանրապետություն, ապա, բնականաբար, այնտեղ գործելու համար կյանքի պետք է կոչվեր Արևմտյան Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը: Ահա այդ է պատճառը, որ որոշվեց Արևմտյան Հայաստանի հանրապետությունում գործելու համար արևմտահայերից ստեղծել Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն: Սա տրամաբանական և հիմնավորված քայլ էր, քանի որ, իրոք, Արևմտյան Հայաստանի հանրապետությունը պետք է ունենար իր սեփական կոմունիստական կուսակցությունը:

Այլ կերպ չի էլ կարելի գործը պատկերացնել: Արևմտյան Հայաստանի հանրապետությունում կոմունիստական կուսակցության կատարած քրտնաշան աշխատանքը միայն պետք է հնարավորություն տար արևմտահայ աշխատավորությանը՝ հասկանալ սոցիալիզմի գաղափարները, տարվել այդ գաղափարներով, որից հետո միայն հնարավոր կլիներ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանները միավորել և ինքնորոշել՝ ուսական, այսինքն՝ սոցիալիստական կողմնորոշմամբ:

Կսած լինելով «Թուրքահայաստանի» դեկրետի նախագծի մշակման մասին, Թիֆլիսում գործող մի խումբ կոմունիստներ 1917 թվականի նոյեմբերին մտադրվում են Արևմտյան Հայաստանի հանրապետությունում գործելու համար ստեղծել առանձին սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն: Այդ խմբի ներկայացուցիչը 1917 թվականի դեկտեմբերին

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խ. Զ. Քարսեղյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը, Երևան, 1965, էջ 195—248:

բերին մեկնում է Պետրոգրադ, որտեղ հանդիպումներ ունենալով սովետական երկրի պետական և կուսակցական ղեկավար աշխատողների հետ և ստանալով նրանց համաձայնությունը, նոր կուսակցության ստեղծման հարցը դնում է ՌՍԴԲ(բ)Կ Կենտկոմի առաջ: 1918 թվականի հունվարի վերջերին ՌՍԴԲ(բ)Կ Կենտկոմը, քննելով այդ հարցը, տալիս է իր համաձայնությունը Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ստեղծման մասին և այդ նպատակով բաց է թողնում որոշ դրամական միջոցներ¹:

Այդ մասին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի կողմից գրված մի զեկուցագրի մեջ ասվում էր, որ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ստեղծման նպատակով «Անմիջապես Պետրոգրադ ուղարկեցինք Գ. Հայկունուն և միաժամանակ բանակցություններ վարեցինք ընկ. Ս. Շահումյանի հետ, որից ստացանք լրիվ հավանություն և օգնության խոստում: Ընկ. Գ. Հայկունին 1918 թվականի հունվարի վերջերին վերադարձավ Թիֆլիս՝ իր հետ բերելով ոչ միայն կուսակցության Կենտկոմի համաձայնությունը, այլև 30 հազար ռուբլի գործը սկսելու համար»²: Այս փաստաթուղթը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը կյանքի է կոչվել Ստ. Շահումյանի օգնությամբ: Եվ դա բնական է: Այդ կուսակցությունը չէր կարող հարություն առնել առանց Ստ. Շահումյանի համաձայնության, որի վրա էր դրված Արևմտյան Հայաստանի ղեկրետի կենսագործման խնդիրը:

Ահա այսպես հրապարակ եկավ Արևմտյան Հայաստանի ապագա հանրապետության կոմունիստական կուսակցությունը: Արևմտահայկական ստեղծվող հանրապետության աշխատավորությանը, բնականաբար, չէր կարելի թողնել ազգային կուսակցությունների քաղաքական տիրապետության տակ, ինչպես եղել էր տասնամյակներ շարունակ: Արևմտյան Հայաստանում պատրաստվում էր քաղաքական ասպարեզ մըտնել նաև Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը:

Այդ կուսակցությունը արդյո՞ք մինչև վերջ պետք է պահպաներ իր գոյությունը: Ոչ, չէր կարող: Երկու Հայաստանների միացումից հետո սոցիալիստական Հայաստանում պետք է գործեր մեկ կոմունիստական կուսակցություն՝ Հայաստանի կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցությունը:

Արևմտահայկական հանրապետության կոմունիստական կուսակցությունը ստեղծված էր տակտիկական նկատառումներով և ուներ ժամանակավոր բնույթ:

Ահա թե ինչու իր նամակներից մեկում վ. Տերյանը երկու Հայաստանների ստեղծումը համարում էր ժամանակավոր երևույթ, իսկ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ստեղծման մասին գրում էր. «Ինձ հրավիրել են Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի կազմի մեջ ՌԿ(բ)Կ-ի մի շարք անդամների հետ, որոնք ունենալով շատ թե քիչ շահով բավարար տեսական պատրաստականություն և գործնական փորձ, ինչպես նաև վայելելով մասսաների և ՌԿԿ հայ ընկերների որոշ վստահությունը, կարող էին նրանց հրավիրող կուսակցության Կենտկոմի նախկին անդամների հետ միասին կազմել Կենտրոնական կազմակերպական այն ժամանակավոր ապարատը, որ կղեկավարեր ՌԿԿ համաձայնությամբ հայտնի տակտիկական նկատառումներով կյանքի կոչված նոր ստեղծվող կուսակցության գործունեությունը»³:

Ժողկոմսովետը, ինչպես և պետք էր սպասել, հայկական հարցը լուծելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին զուգահեռ, մտահոգված էր նաև այն կարևոր խնդրով, որ արևմտահայկական հանրապետությունն ունենա իր սեփական կոմունիստական կուսակցությունը, մի կուսակցություն, որն ընդունակ լիներ ղեկավարելու սոցիալիզմի հաղթանակի համար մղվող պայքարը այդ երկրում:

Սովետական կառավարությունը, կատարելով այդ անհրաժեշտ աշխատանքները, այնուամենայնիվ գիտեր, որ սկզբնական շրջանում, ելնելով պատմական աննպաստ իրավիճակից, Արևմտյան Հայաստանում իշխանության մեջ գերակշիռ դիրքերը ընկնելու են դաշնակցության և ազգային մյուս ուժերի ձեռքը: Ժողկոմսովետը, ելնելով հայ ժողովրդի շա-

¹ «Правда», № 54, 11 марта 1919.

² ЦГАОР СССР, ф. 1318, оп. 1, д. 56, л. 3.

³ Մի հայկական ֆիլիալի արխիվ, քաղվածքների ֆոնդ (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

հերից, լարում էր իր բոլոր ջանքերը, օգտագործում բոլոր հնարավորությունները, համախմբում բոլոր ուժերը՝ հայկական հարցը լուծելու համար: Դա տակտիկական հեռատես քայլ էր:

Դաշնակցությունը, հույս ունենալով, որ տվյալ էտապում հաջողության դեպքում Արևմտյան Հայաստանում իշխանությունը իրեն է մնալու, համաձայնություն տվեց հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ բուլշևիկների ձեռնարկած քայլերին:

Մեր ուսումնասիրության սույն գլխի փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, նրա առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, 1917 թվականի դեկտեմբերին հրատարակած «Թուրքահայաստանի» դեկրետով փաստորեն լուծեցին հայկական հարցը՝ անկախություն տալով Արևմտյան Հայաստանին:

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցությունները ունեին անլուծելի տարաձայնություններ ու հակասություններ: Երկրամասի քաղաքական կյանքը տնօրինող երեք կուսակցությունները տարբեր արտաքին-քաղաքական օրինատացիաներ ունեին:

Մուսավաթը ուներ թուրքական օրինատացիա և, ըստ էության, ձգտում էր Ադրբեջանը միացնել Թուրքիային: Այդ կուսակցությունը հանդիսանում էր Թուրքիայի հինգերորդ զորասյունը Անդրկովկասում և ոչ մի միջոց չէր խնայում վերջինիս հաղթանակն ապահովելու գործում: Մուսավաթականները դեպի հայերը իրենց վարած քաղաքականությամբ ոչնչով չէին տարբերվում երիտթուրքերից:

Վրացական մենշևիկները վարում էին ավելի նուրբ և ավելի ճկուն քաղաքականություն: Նրանք ունեին ռուսական (ոչ սովետական) և Անտանտի օրինատացիա, սակայն, բժախնդիր չլինելով օրինատացիայի հարցում, նրանք դեմ չէին անհրաժեշտության դեպքում այդ օրինատացիան փոխելու գերմանականով, ինչպես և իրոք վարվեցին հետագայում:

Դաշնակցությունն իր բախտը կապել էր Անտանտի հետ: Սակայն այս կուսակցությունը ևս վճռական մոմենտին դեմ չէր միանալու Քառյակ միությունը:

Այս երեք ուժերի միջև միաժամանակ զոյություն ունեին անլուծելի տերիտորիալ վեճեր:

Բնական է, որ նման պայմաններում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո կյանքի կոչված Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, իսկ հետագայում Սեյմը, գործիք դառնալով հեղափոխական շարժումների դեմ կովելու համար, բացարձակապես անճարակ ու անկարող էին լուծելու երկրամասի առաջ կանգնած որևէ կարևոր հարց:

Փոխադարձ անվստահության, շահերի հակամարտության, ներքին երկպառակությունների, դավաճանության պայմաններում, որ թողարկվում էր պաշտոնական գեղեցիկ և դատարկ ճառերով, երկրամասի պետական իշխանությունը նման էր մի փայտե տնակի, որը ցիրուցան պետք է լիներ առաջին իսկ թույլ հողմի դեպքում:

Պետք չէր հեռատես քաղաքագետ լինել հասկանալու համար, որ նման պատմական իրադրություն մեջ ամենից շատ տուժելու էին հայերը: Թուրքիան, ոչնչացնելով արևմտահայությունը, այժմ ցանկանում էր գրավել այն տերիտորիաները, որտեղից ուսական զորքերը պատրաստվում էին հեռանալ:

Մուսավաթը պետք է դավաճաներ երեք կուսակցությունների այդ ձևական դաշինքին, իսկ վրացական մենշևիզմը պետք է մտածեր սեփական շահերի մասին: Արևմտյան Հայաստանի պաշտպանությունը պետք է լիովին ընկներ հայ ժողովրդի ուսերին:

Բնական է, որ մի տառապյալ ժողովուրդ, թիկունքում ունենալով թշնամի մուսավաթին և խորամանկ, ոչ վստահելի ու ծախող մենշևիզմին, չէր կարող դիմադրություն ցույց տալ թուրքական զորքերին և փրկել Արևմտյան Հայաստանը:

Արևմտյան Հայաստանի հարցում կային լուրջ տարաձայնություններ, կային տարբեր օրինատացիաների կողմնակիցներ: Մեր խնդրից դուրս համարելով բոլոր օրինատացիաների վերլուծությունը, նշենք միայն, որ դաշնակցության մի խումբ գործիչներ, նկատի ունենալով թուրքերի և մուսավաթականների ծրագիրը՝ հայերին ոչնչացնելու և Հայաստանը գրավելու մասին, նկատի ունենալով վրացական մենշևիզմի երկդիմի դիրքը, «կմտածին»,—գրում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը,— որ պետք է պայքարել մինչև պատերազմի վախճանը,

հենվել լոկ հայկական ուժերի վրա, օգտագործել այն ուսուժերը, որ մնացել էին ճակատներում, ջանալ բուլշևիկյան իշխանության գործակցությունը ձեռք բերել և միաժամանակ բուլշևիկյան զորամասերին պահել կովկասյան սահմաններում ինչ գնով լինի»¹:

Դաշնակցությունը պաշտոնական դաշինքի մեջ լինելով մուսավաթի և վրացական մենշևիզմի հետ, մտնելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Սեյմի մեջ, պայքարելով Հոկտեմբերի հաղթանակի դեմ, միաժամանակ անլիզալ բանակցություններ էր վարում բուլշևիկների հետ՝ հայկական հարցը լուծելու համար:

1917 թվականի վերջերին և 1918 թվականի հունվարին, երբ դաշնակցությունը բլոկի մեջ էր դառնում վրացական մենշևիկների և մուսավաթի հետ, այդ կուսակցության բյուրոյի անդամներ՝ Զավրիևը, Շահխաթունին և Ռուբենը Թիֆլիսում բանակցությունների մեջ էին մտել Ստ. Շահումյանի, Գ. Շահվերդյանի, Հ. Նազարեթյանի, Ս. Կասյանի, Ս. Խանոյանի և Կ. Ցինցաձեի հետ, իսկ Արամը Երևանում՝ Պ. Մակինցյանի հետ:

Անդրկովկասի բուլշևիկները վերոհիշյալ բանակցությունների ընթացքում ձգտում էին կոնկրետ միջոցառումներ մշակել Սովետական Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների սովետի «Թուրքահայաստանի» մասին ղեկրետի իրականացման համար: «Թուրքահայաստանի» ղեկրետի իրականացման խնդիրները, ինչպես հայտնի է, դրվել էին Ստ. Շահումյանի վրա, որը և ձեռնամուխ էր հղել դրանց կենսագործմանը:

Սով, իրոք, Ստեփան Շահումյանը, Կովկասի այդ չափազանց բարդ ու խճճված դասակարգային ու ազգային հարաբերությունների պայմաններում, ձգտում էր, ինչպես խոստովանում է Ռուբենը, «մի փառափառության բերել Անդրկովկասը և տալ նրան բուլշևիկյան օրինատացիա, ճենվելով Բաֆվի ուժի և բանակի մնացորդների վրա»², Ստեփան Շահում-

¹ Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, է հատոր. 1952, Լոս Անճելոս, էջ 139:

² Նույն տեղը, էջ 141 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

յանը ցանկանում էր այդ նպատակի համար օգտագործել նաև դաշնակցությանը:

Դաշնակցությունը, չնայած իր հակասովետական, հակա-կոմունիստական էությանը, ելնելով սովյալ ժամանակաշրջանում առաջացած ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակից և վախենալով ժողովրդական լայն մասսաների զայրույթից, հարկադրված էր ընդունել Սովետական Ռուսաստանի օգնության առաջարկը և բանակցություններ սկսել բոլշևիկների հետ: Ստեղծված իրադրության ճնշման տակ դաշնակցությունն ստիպված էր բոլշևիկների հետ կոմպրոմիսի գալ ընդդեմ ընդհանուր հակառակորդի, որը հոշոտել էր Արևմտյան Հայաստանը և պատրաստվում էր նույն վիճակին արժանացնել նաև Արևելյան Հայաստանը:

Բանակցությունները, որոնք, ըստ Ռուբենի, ծայր էին առել Նոկոսիմբեյան հեղափոխության առաջին օրերից, ավարտվում են հունվարի վերջերին: «Երկու անգամ Դանուշ Շահվերդյանի տանը տեսակցություններ լինելուց հետո, վերջնական ծրագիր կմշակվի հայ-բոլշևիկ համագործակցության, Ելիզավետյան փողոց թիվ 194 տան մեջ», — պատմում է Ռուբենը: Այն օրը, շարունակում է նա, երբ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը որոշում էր ընդունում Ստեփան Շահումյանին ձերբակալելու մասին (հունվարի 25-ին), Ռուբենը, Զավրիևը, Երևանից ունենալով Արամի համաձայնությունը և կարծիքները, կազմեցին համագործակցության վերջնական տեքստը:

Կողմերը համաձայնության են գալիս հետևյալ հարցերի շուրջը և կազմում համագործակցության մի ծրագիր, ըստ որի «Տանկահայաստանը պիտի լինի անկախ, դիմադրություներ պիտի շարունակվի Թուրքիայի դեմ. Շահումյանը պիտի ջանա, որ ռուս զորքերը մնան ռազմաճակատում»:

Այնուհետև բավականին մանրամասն միջոցառումներ մշակվեցին ռազմաճակատից հեռացող ռուսական զորքերը և հայկական զինված ջոկատները օգտագործելու համար: Ըստ այդ միջոցառումների՝ ռուսական 39-րդ դիվիզիան, որն այդպես էլ Սարիղամիշ — Կարս, պետք է պահվեր Հայաս-

տանում, իսկ Պարսկաստանից ետ քաշվող զորքերից մի դիվիզիա՝ Զուլֆա — Նախիջևան հատվածում: Թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը դիմակայելու նպատակով նախագրծվում էր Ալեքսանդրապոլից Գանձակ տեղափոխել ռազմամիջոցներ, իսկ Թիֆլիսից՝ զորքեր: Նույն նպատակով Թիֆլիսից Շուշի պետք է ուղարկվեր այնտեղ կազմված դարաբաղցիների զունդը, իսկ Բաքու — Թիֆլիս և Բաքու — Երևան ճանապարհը բացելու համար գործողության մեջ պետք է դրվեին Բաքվից, Գանձակից և Շուշիից այդ նպատակի համար առանձնացված ուժերը: Շուշի — Բաքու դիմը բացվելուն պես բոլշևիկյան ուժերի և հայկական առանձին զորամասերի համատեղ գործողություններով պետք է երկրամասում հաստատվեր սովետական իշխանություն:

Ինչպես տեսնում ենք, մշակվել էր մի մանրամասն ծրագիր, որի նպատակն էր Կովկասում հաստատել սեփական իշխանություն, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ անկախ Հայկական հանրապետություն:

Ընդգծենք, որ բոլշևիկների հետ վարվող բանակցությունների հարցում դաշնակցական ղեկավարությունը միասնական չէր. նրա մի մասը սկզբից ևեթ դեմ էր դրանց և, ինչպես կտեսնենք հետագայում, ի վերջո վիճեցրեց վերը նախագրծված միջոցառումների իրականացումը:

Ստեփան Շահումյանը կատարում էր այն կնքիրները, որոնք նրա վրա դրել էր ժողովրդական կոմիսարների սովետը՝ «Թուրքահայաստանի» ղեկրետով և ղեկոնմբերի 16-ի կրեն Կովկասի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար նշանակելու մասին որոշումով:

Թվ «Թուրքահայաստանի» ղեկրետը, և դաշնակցության հետ կնքված համաձայնագիրը Հայաստանի ազատագրման Ստ. Շահումյանի պլանի բաղկացուցիչ մասերն էին:

¹ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, է հատոր, 1952, Լուս Անճելրս, էջ 142—143 (ընդգծումը մերն է—Վ. Խ.): Համաձայնագրի մասին տե՛ս նաև Է. Գ. Թուրքյան, Սարդարապատի հերոսամարտը, «Հայաստան», 1965, էջ 28—29, Մ. Վ. Արզումանյան, Արճափրթից վերածնունդ, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1973, էջ 194—195:

¹ Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, է հատոր, 1952, Լուս Անճելրս, էջ 142:

Հայկական գործերի կոմիսարիատին ուղարկված՝ Հայաստանի ռազմական պաշտպանության կոմիտեի նախագահի նամակում, վերլուծելով Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը, ասվում է, որ ժողովրդական կոմիսարների սովետը «Շահումյանի միջոցով» օգնություն է առաջարկել Հայաստանին. «Այդ օգնությունը հայերի համար անընդունելի չէր: Անհրաժեշտ էր միայն, մինչև հայերի կազմակերպումը, հայկական ռազմաճակատում պահել հեռացող ռուսական զորքերի մի մասը: Բազմաթիվ մասնավոր օրինակները ցույց էին տալիս, որ ռուս զինվորները անտարբեր չէին իրենց ուղղված կոչերի նկատմամբ: Շահումյանի նախագիծը լիովին կենսագործելի էր»¹:

Ինչպես երևում է, շնայած բալչևիկներին և դաշնակցության բանակցությունների խիստ գաղտնի լինելուն, այնուամենայնիվ, Հայաստանի ազատագրման Շահումյանի պլանը որոշ իմաստով դուրս էր եկել գաղտնիության շրջանակներից և հայտնի գարձել նրա իրականացմամբ շահագրգռված շրջաններին: Վերոհիշյալ փաստաթուղթը հենց այդ մասին է խոսում:

Չնայած Քիֆլիսի բանակցություններին Արամ Մանուկյանը չէր մասնակցում, սակայն նա գիտեր դրանց մասին, լիովին համաձայն էր բանակցությունների ընթացքում քրե-նարկված հարցադրումների և դրանց լուծման հետ:

Ռուսները գրում է. «Բացի Շահումյանի հետ այդ բանակցություններից, Երևանում գործակցություն կար բալչևիկների հետ: Ասացի, որ Երևան Կովկասյան Հայաստանի կեդրոնն էր դարձած այդ ժամանակներում: Իսկ այդ կեդրոնի կեդրոնական անձն էր Արամը», որը Քիֆլիսի վրտյով մայրաքաղաք է ուղարկում Պ. Մակինցյանին՝ բանակցելու համար բալչևիկների հետ: Ցավոք, ոչ Արամը և ոչ էլ Մակինցյանը այդ մասին ոչինչ չեն թողել: Մնացել է միայն Արամի մի գրությունը ուղղված Քիֆլիսի դաշնակցականներին՝ Մակինցյանին ապահով մայրաքաղաք անցկացնելու մասին:

Արամը Քիֆլիսի դաշնակցականներին գրում էր. «Ապահով անցկացրեք: Անհրաժեշտ է: Պետք է մենք ամեն կերպ միանանք Ռոստոմին (Բաբվին): Քու էլը բշիր: Մեր մեջքը թե ամուր չլինի, կկրկնվի 1915 թիվը»¹:

Նույն ծրագրերի համար Զավրյանը հետագայում ժամանեց մայրաքաղաք²:

Եվ այսպես, պատմական պահը նորից օրակարգի մեջ է մտցնում Արևմտյան Հայաստանի անկախության հարցը: Հայկական հարցի լուծման, հայ ժողովրդի փրկության գործը իր ձեռքն է վերցնում Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցությունը:

Սովետական երկրի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին իրադրությունը, սակայն, չափազանց բարդ էր, խճճված ու անկայուն: Անհրաժեշտ էր բոլոր ուժերի մոբիլիզացում և արտակարգ ձևերով շահակական հարցը լուծելու համար:

Բալչևիկյան կուսակցությունը, որին մշտապես խորթ է եղել դոգմատիզմը, իր պատմության բոլոր փուլերում, բոլոր կրիտիկական պահերին կարողացել է, ղեկավարվելով ստրատեգիայի և տակտիկայի մարքս-լենինյան ուսմունքով, ճշտորեն հաշվի առնել զոյություն ունեցող բոլոր քաղաքական ուժերը, դրանք ուղղել գլխավոր նպատակին և հասնել հաղթանակի:

Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս կոմունիստական կուսակցությունը այդ չափազանց բարդ իրավիճակում գտնվեց իր բարձրության վրա: Ղեկավարվելով կոմպրոմիսների կարևորության մասին լենինյան ցուցումներով և ելնելով հայկական հարցը լուծելու, հայ ժողովրդին փրկելու մտահոգությունից, խոր կերպով վերլուծելով Կովկասի կուսակցական, դասակարգային և ազգային ուժերի հարաբերակցությունը, նա համատեղ գործողության գնաց անգամ դաշնակցության հետ, ցանկանալով և հույս ունենալով օգտագործել բոլոր հնարավոր ուժերը բազմաշարժար հայ ժողովրդին փրկելու համար:

Պատրանքներ չկային, կոմունիստական կուսակցության

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, л. 67, л. 116 (ընդգծումը մերն է—(L. B.)):

¹ Ռուսեն, նշվ. աշխ., էջ 143:

² Նույն տեղը, էջ 144:

ղեկավարներին դաշնակցութեան դասակարգային քաղաքականութեան էութիւնը վաղուց շատ լավ հայտնի էր. կար միայն քաղաքական, ազգային ուժերի ողջամիտ հաշվառում:

Պատմական այդ կրիտիկական պահին կոմունիստական կուսակցութիւնը մեկ անգամ ևս հանդես բերեց լայնախոհ-հոլութիւն, դասակարգային և ազգային ուժերի հաշվառման փայլուն ընդունակութիւն:

Հասկանալի է, որ դաշնակցութեան հետ իրականացվող այդ քաղաքականութիւնը խոր արմատներ չունէր, կրում էր լոկալ և ժամանակավոր բնույթ և իր նպատակներով շատ հեռուն չէր գնում: Դաշնակցութիւնը իր նացիոնալիստական էութեամբ բոլշևիկյան կուսակցութեան կողմից դիտվում էր ոչ թե որպէս գաղափարական դաշնակից, այլ միայն և միայն ժամանակավոր ուղեկից՝ այն էլ չափազանց կարճ ժամանակահատվածում և լոկալ հարց լուծելու համար:

Ահա այսպիսին էր բոլշևիկյան կուսակցութեան՝ դաշնակցութեան նկատմամբ այդ ժամանակահատվածում կենսագործվող նշված քաղաքականութեան էութիւնը:

Անդրկովկասում լենինյան այդ տակտիկայի իրագործման նախաձեռնողը և ղեկավարողը, ինչպէս ցույց են տալիս նյութերը, հանդիսանում էր Ս. Գ. Շահումյանը, որի մոտ այն երբեմն անվանվում է նաև «միասնական ճակատ»:

Կոմունիստական կուսակցութիւնը այդ քաղաքականութիւնը կենսագործում էր հանուն Բաքվի կոմունայի, ամբողջ Անդրկովկասի և Արևմտյան Հայաստանի ազատագրութեան:

Ցավոք, կոմպրոմիսների լենինյան քաղաքականութիւնը, որը կենսագործվում էր Անդրկովկասում և հատկապէս Բաքվում, դուրս է մնացել մեր գիտնականների ուշադրութեան շրջանակներից, մինչդեռ նրա հիմնավորված, բարեխիղճ ուսումնասիրութիւնը, ամենայն հավանականութեամբ, կտար մի շարք չլուծված պրոբլեմների պատասխանը:

Այսպիսով, ինչպէս տեսնում ենք, Կովկասի չափազանց բարդ դասակարգային, ազգային և կրոնական հարաբերութիւնների պայմաններում, հաշվի առնելով քաղաքական պայքարի սուր հակասութիւնները, նրբութիւններն ու ելևէջները, բոլշևիկյան կուսակցութիւնը օգտագործում է կոմպրո-

միսների քաղաքականութիւն՝ Արևմտյան Հայաստանը և հայ ժողովրդին փրկելու համար:

Նենց այդ հանգամանքը նկատի ունեն Ստ. Շահումյանը, երբ Անդրկովկասի կուսակցական ուժերի հարաբերակցութիւնը բնութագրում էր հետևյալ կերպ. «Արդեն ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Անդրկովկասում գոյութիւն ունի վրացական-մուսուլմանական հակահեղափոխական ազնվականական բլոկ»¹: Այս տողերը Ստ. Շահումյանը գրել է 1918 թվականի հունվարի 31-ին: Փետրվարի 24-ին նա կրկին անդրադառնում է երկրամասի հակահեղափոխական բլոկի հարցին, գրելով. «Ինքը զգալի չափով ազնվականական լինելով, վրացական մենշևիկյան ինտելիգենցիան հեշտությամբ բացահայտ դաշինքի մեջ մտավ մուսուլմանական ֆեոդալական ինտելիգենցիայի հետ, Ելիզավետպոլի նահանգի ռեակցիոն բեգերի և խաների հետ: Այդ հակահեղափոխական բլոկի արդյունքն այն եղավ, որ Կոմիսարիատը չկարողացավ անցկացնել ոչ մի հեղափոխական միջոցառում»²:

Այդ նույն հոդվածը Ստ. Շահումյանը եզրափակում է հետևյալ մարգարեական խոսքերով. «Մենք մեկ անգամ ևս նախազգուշացնում ենք կովկասյան դեմոկրատիային. ուշքի եկեք, քանի դեռ բոլորովին ուշ չէ: Այդ Սեյմը, սեպարատիզմի և նացիոնալիզմի այդ քաղաքականութիւնը, վրացական-մուսուլմանական ազնվականական բլոկի այդ քաղաքականութիւնը, վերջնական կործանման կհասցնի հեղափոխութիւնը Անդրկովկասում»³:

Ստ. Շահումյանը, ինչպէս տեսնում ենք, վերոհիշյալ ժամանակահատվածում խոսում է միայն վրացական-մուսուլմանական ազնվականական բլոկի առկայութեան մասին:

Այդ չի նշանակում, իհարկե, թե Ստ. Շահումյանը դաշնակցութեանը չէր քննադատում: Նա խստորեն քննադատում էր այդ կուսակցութեանն այն բանում, որ վրացական-մուսուլմանական բլոկի «հանցավոր խաղը բողոքի ու պայքարի չի հանդիպում անգամ դաշնակցութիւն կուսակցութեան կողմից,

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 85 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

² Նույն տեղը, էջ 107 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

³ Նույն տեղը, էջ 110 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

որի ներկայացուցիչներն Անդրկովկասյան կոմիսարիատում նիստեր են ունենում: Չէ որ այդ հակահեղափոխական, այդ վրացական-մուսուլմանական ազնվականական բլոկին զոհ է գնալու ապստամբ մուսուլման գյուղացիությունը՝ հետ միասին նախ և առաջ հայ գյուղացիությունը¹: Մի այլ հոդվածում Ստ. Շահումյանը այդ նույն հարցի մասին գրում է. «Պարոնայք Գեգեչկորիներին, Խան-Նոյսկիներին և իշխանությունն աղաղակող ռեֆրեների լուռ հանդիսատես, իսկ երբեմն էլ դրանց մեղսակից պարոնայք դաշնակցականների երկու ամսվա կառավարման ընթացքում մենք տեսնում ենք Հյուսիսային Կովկասից հացի մատակարարման լիակատար դադարում, երկաթուղային հաղորդակցության դադարում Թիֆլիսի ու Բաքվի միջև, բեզական հակահեղափոխության սանձարձակությունն Ելիզավետպոլի նահանգում»²:

Ստ. Շահումյանը, ինչպես ցույց են տալիս նյութերը, վերոհիշյալ ժամանակահատվածում դաշնակցությանը խրստորեն քննադատում էր Կոմիսարիատի և Սեյմի ոճրագործություններին մեղսակից լինելու համար:

Կավ ծանոթ լինելով դաշնակցությանը, Ստ. Շահումյանը, բնական է, երբեք չի վստահել նրան և մշտապես այդ կուսակցության նկատմամբ վարել է շփոթազանց զգույշ քաղաքականություն: Դրանով է բացատրվում այն, որ Ստ. Շահումյանը Ի. Ստալինին մարտի 3-ին գրում էր. «Ինչ վերաբերում է դաշնակներին տրվելիք զենքին, խնդրում եմ գործն այնպես ձևակերպել, որպեսզի վերջնական լուծումն այստեղ կախված լինի ինձնից: Կոնյունկտուրայից ելնելով՝ մենք կվճռենք այստեղ: Ես փոփոխություններ չեմ սպասում նրանց քաղաքականության մեջ, բայց լավ կլինի, եթե նրանք տեղում ավելի շատ կախված լինեն մեզնից»³: Ավելի ուշ, 1918 թվականի ապրիլի 13-ին, Ստ. Շահումյանը ժողկոմսովետին ուղարկած նամակում կրկին անդրադառնում է այդ հարցին, գրելով. «Դաշնակցություն կուսակցությանը, թեև նա մեզ

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 87—88 (ընդգծումը մերն է—Վ. Խ.):

² Նույն տեղը, էջ 108 (ընդգծումը մերն է—Վ. Խ.):

³ Նույն տեղը, էջ 125:

առայում պաշտպանում էլ է ամեն բանում, առայում ոչինչ մի խոստացեք և ոչինչ մի տվեք: Նրանց ուժեղացնել այլևս պետք չէ»¹:

Այս բոլորից հետևում է, որ դաշնակցության նկատմամբ բուլշևիկները, ինչպես ասացինք, պատրանքներ չունեին, պարզապես անհրաժեշտ էր Բաքվի կոմունայի պաշտպանության և հայկական հարցի լուծման գործում օգտագործել դաշնակցության ուժերը ևս: Իսկ դաշնակցությունը, իր հերթին և իր դասակարգային դիրքերից ելնելով, տակտիկական նկատառումներով որոշ ժամանակ այդ հարցում ստիպված էր համագործակցել բուլշևիկների հետ:

Ահա այդ է պատճառը, որ Յա. Զավրիևը, Ստ. Շահումյանի հետ բանակցությունների մասնակիցը, գրում էր. «Ես միայն աղոթում եմ այն օրվա համար, երբ բուլշևիկները Կովկասում վերջապես այնքան կամրապնդվեն, որ մենք հնարավորություն կստանանք դուրս գալու՝ մուսավաթի և մենշևիկների նվազի տակ պարելու մեր ստորացուցիչ վիճակից, ազատ ծավալել մեր ֆիզիկական հզորությունը և գործունեության ծրագիրը, ազատ և համարձակ անցնելով Ռուսական կենտրոնական կառավարության կողմը»²: Զավրիևը, փաստորեն, գրում է այն, ինչ գրանցված է բուլշևիկների հետ կրնքված համաձայնագրում:

Այդ բոլորը, ինչպես ասացինք վերը, արվում էր Արևմտյան Հայաստանում անկախ Հայկական հանրապետություն ստեղծելու համար: Իսկ առանց սովետական երկրի օժանդակության այդ խնդիրը կամար անիրագործելի: Արևմտյան Հայաստանի դեկրետը մեծ հույսեր էր ներշնչում դաշնակցականներին՝ Արևմտյան Հայաստանի անկախությանը հասնելու և այնտեղ իշխանության գլուխ գալու ուղղությամբ:

Սովակալ Հովհաննես Իսախովը, իր հոդվածներից մեկում³ անդրադառնալով 1918 թվականի դեպքերին, պատմում է, որ հունվարին իրեն կանչեցին Պետրոգրադի հայկական եկեղեցի: Մոտենալով եկեղեցուն, նա նկատում է, որ մուսթի

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 147:

² ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, л. 163, л. 28.

³ Ованес Исаков, Дашнаки теряют своего флага, «Литературная Армения», № 4, 1959, стр. 66—75.

մոտ փակցված է փայտե մի ազդեցիկ ցուցանակ, հետևյալ մակագրությամբ. «Հայկական ազգային հանրապետության Ռուսաստանի լիազորված ներկայացուցչություն»¹: Հայկական ազգային հանրապետության լիազորված ներկայացուցչությունը ստեղծվել էր 1917 թվականի դեկտեմբերի 31-ից հետո՝ Ռուսաստանի ժողովուհու «Թուրքահայաստանի» դեկտեմբերյան կապակցությամբ²:

Հայաստանի հանրապետության ներկայացուցչության գրասենյակում կես ժամ սպասելուց հետո, պատմում է Հ. Իսակովը, նա տեր է դառնում մի շատ հետաքրքիր փաստաթղթի, որի վրա հայերեն և ռուսերեն լեզուներով հավաստիացվում էր, որ այն տրված է Հայկական ազգային հանրապետության լիազորված ներկայացուցչության կողմից՝ Փաստաթղթում ասված էր. «...Սույնը ներկայացնող, ռուսական նավատորմի նախկին միջման Հովհաննես Տեր-Իսակյանը հանդիսանում է Վանի կենսա-լճային նավատորմի հրամանատարը, որը մեկնում է իր ծառայության վայրը...»³: Այնուհետև Հայկական հանրապետության ներկայացուցչությունը խնդրում էր ռուսական, վրացական, հայկական և բոլոր այլ իշխանություններից, որպեսզի նրանք Հ. Իսակովին ցույց տային ամեն տեսակի աջակցություն: Սույն փաստաթղթի տակ ստորագրված է՝ «Սպարապետ Բագրատունի»⁴:

Պետրոգրադում դաշնակցության հիմնած Հայկական ազգային հանրապետության լիազորված ներկայացուցչությունը փաստորեն դեսպանության դեր էր կատարում: Դաշնակցությունը ոչ միայն իր ներկայացուցչությունն էր հիմնել, այլև իրեն զգալով Արևմտյան Հայաստանի տնօրենը, հապշտապ ապագա հանրապետության պաշտոններն էր բաժանում առանց որևէ այլ հասարակական-քաղաքական ուժի հետ խորհրդակցելու, կարծիքներ փոխանակելու: Հովհաննես Իսակովի նշանակումը, որպես Վանի նավատորմի հրամանատար,

¹ Ованес Исаков, Дацнаки теряют своего флага, «Литературная Армения», № 4, 1959, стр. 66—67:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղը:

հենց այդ է ապացուցում: Ինքը՝ գեներալ Բագրատունին, նշանակված էր Հայկական ազգային հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար:

Բնական է, որ նման պայմաններում դաշնակցությունը պետք է ձգտեր բոլշևիկների հետ համագործակցության, որովհետև այդ էր հայկական հարցի լուծման միակ հուսալի ուղին, որը և դաշնակցականներին, նրանց կարծիքով, տանում էր դեպի անկախ Արևմտյան Հայաստանի նախարարական աթոռները:

Եվ իրոք, 1918 թվականի հունվար-փետրվար ամիսների ֆաղափական և ռազմական իրադրության վերլուծությունը անկասկած բերում է այն եզրակացության, որ այդ ամիսներին Արևմտյան Հայաստանում իշխանությունն ըստ էության, դե ֆակտո, գտնվում էր դաշնակցության ձեռքում:

Կեոն այդ շրջանի մասին գրում է. «Եվ 1918-ի սկզբից ստեղծվում էր մի իրականություն, որ կարծես հայ ազգաբնակչության կեսդարյա երազի կատարումը պիտի լիներ: Հայկական կողմած 6 վիլայեթները գրեթե ամբողջովին մաքրված էին թուրք զորքերից և իրապես գտնվում էին հայ ազգային զորամասերի ձեռքին: Ոչինչ չէր պակասում այդ երկրի պաշտպանության համար: Ռուսական բանակը թողել էր այնտեղ անբավ զենքեր, թնդանոթներ, ռազմամթերք, ուտելիք, մի խոսքով՝ ամեն բան, ինչ հարկավոր էր մի բանակի՝ իր դիրքերը երկար ժամանակով պաշտպանելու համար: Ամեն ինչ կար լի ու առատ. ազատություն և անկախություն որոնող մի ժողովրդի համար այսպիսի պատեհություն դարերով չի ծնվում»¹:

Կեոյի կողմից այդքան բարենպաստ գնահատված շրջանում, 1918 թվականի հունվարին, «Հայաստան» թերթի խմբագրությունում Ստ. Շահումյանը երկու անգամ տեսակցություն ունեցավ ժողովրդական հերոս Անդրանիկի հետ՝ նրան մանրամասն ծանոթացնելով Արևմտյան Հայաստանի հարցում սովետական կառավարության ունեցած դիրքորոշմանը և համատեղ քննարկելով երկրի պաշտպանության խնդիր-

¹ Կեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1935, հատոր Բ, էջ 198:

ները: Ստ. Շահումյանը Անդրանիկին ծանոթացնում է Արևմրտյան Հայաստանի ազատագրման իր պլաններին: Անդրանիկի ոգևորությունը, հավատը և համակրանքը Ստ. Շահումյանի նկատմամբ, նրանց հետագա հայտնի հեռագրերը բացատրվում են հենց այս հանդիպումներով: Ստ. Շահումյանի և Անդրանիկի գրույցներին մասնակցել են Վահան Թոթովենցը, Ներսես Դշխոյանը, Լևոն Թուֆունջյանը և Խանիկ Բոյաչյանը: Ստ. Շահումյանի և Անդրանիկի խորհրդակցությունից հետո աշխարհազորայինների կազմակերպման գործը ավելի լայն ծավալ է ընդունում¹: ✓

Այս հանդիպման ժամանակ տեղի ունեցած խոսակցությունը նկատի ունի Անդրանիկին նվիրված աշխատություններից մեկի հեղինակը, երբ գրում է. «Խորհրդային Ռուսաստանի կովկասյան կոմիսար հայազգի Շահումյանը անցած էր Պաքո: Անիկա մեզ խոսք տված էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ամեն գնով պիտի օգնե Թեֆահյաստանի անկախությանը»²: Նույն հեղինակը այնուհետև ավելացնում է. «Պուշեկները իրենց Կովկասի արտակարգ լիազոր Շահումյանի բերանով մեզի ըսած էին, որ թրքահայերը իրավունք ունին ստանալու թրքահայկական վեց նահանգները իբրև իրենց անժխտելի հայրենիքը և կը հավաստիացնեին, որ իրենք իսկ պիտի օգնեն մեզ մեր հայրենիքի ստեղծումի ջանքերուն մեջ»³:

Հետագայում, որպես Հայաստանի երկրապահ զորամասի հրամանատար, պատասխանելով Վեհիբ փաշայի նամակին, Անդրանիկը գրում էր, որ ռուսական դեմոկրատիկ հանրապետությունը «մեզի տված է գեներ, ռազմամթերք և ամեն տեսակի միջոցներ պաշտպանելու համար մեր անժխտելի հայրենիքը եղող Կարս, Կարին, Վան, Պիթլիս և մնացյալ այն շուրս նահանգները՝ որոնք տակավին կը հեծեն ձեր բռնակալության տակ: Ռուսական դեմոկրատիկ հանրապետությունը մեզ տված է ինքնորոշվելու պատեհությունը և մենք այստեղ

եկած ենք զենքերը ձեռքներիս ինքնորոշելու թե որո՞ւն է այս հողը, ձե՞րը թե մերը: Մենք կովի պատրաստ ենք»¹:

Այն, ինչի մասին տասնամյակներ շարունակ երազում էր հայ ժողովուրդը, դարձել էր իրականություն: Արևմտյան Հայաստանն անկախ էր:

Սակայն քաղաքական իրադրությունը բարդ էր ու խճրճված: Անհրաժեշտ էր ճկուն և հեռատես քաղաքականություն՝ Արևմտյան Հայաստանը Թուրքիայի կողմից սպառնացող վրտանգից փրկելու, այնտեղ հայկական պետականություն ըստեղծելու և պաշտպանելու համար:

¹ «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», Փարիզ, 1953, էջ 107—108 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

¹ А. Мнацаканян, Ленин и возрождение армянской государственности, «Литературная Армения», № 4, 1970, стр. 47.

² «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», Փարիզ, 1953, էջ 49 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

³ Նույն տեղը, էջ 101—102 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

**ԲՐԵՍ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ**

Սովետական Ռուսաստանը ցարիզմից և բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունից ժառանգություն ստացավ ոչ միայն լիովին քայքայված ժողովրդական տնտեսություն, այլև պատերազմական վիճակ: Երկիրը գտնվում էր ծանր կացության մեջ, որի պայմաններում հաշտության պրոբլեմը դառնում էր ամենահրատապ խնդիրներից մեկը: Բոլշևիկյան կուսակցությունը, իր ձեռքը վերցնելով իշխանությունը, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իր առջև կանգնած հիմնական խնդիրների կենսագործմանը:

Բանվորների և զինվորների դեպուտատների սովետների համառուսաստանյան երկրորդ համագումարը «Բանվորներին, զինվորներին և գյուղացիներին» ուղղված իր կոչում հայտարարում էր, որ նա, որպես հիմնական խնդիրներ, կիրականացնի դեմոկրատական հաշտությունը, կապահովի կալվածատիրական, արքունական ու վանքապատկան հողերի անվճար հանձնումը գյուղացիական կոմիտեների տնօրինությանը, «Ռուսաստանում բնակվող բոլոր ազգերին կապանովի ինֆորոնզման իսկական իրավունք»¹:

Սոցիալիստական հեղափոխության առաջին ակտը, որը գրված էր Վ. Ի. Լենինի կողմից, դա հոկտեմբերի 26-ին Սովետների հա-

մառուսաստանյան երկրորդ համագումարում ընդունված հաշտության դեկրետն էր: Այդ փաստաթղթում շարադրված են սովետական պետության արտաքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքները: Փոքր և մեծ ժողովուրդների հավասարություն, ուրիշ պետությունների ներքին գործերին չխառնվել, սովետենիտետի ընդունում, անեքսիաների և կոնտրիբուցիաների ժխտում, գաղտնի դիվանագիտության վերացում—ահա այն հիմնական սկզբունքային հարցերը, որոնք կազմում էին Լենինյան դեկրետի առանցքը:

Սովետների երկիրը առաջարկում էր բոլոր պատերազմող ժողովուրդներին և նրանց կառավարություններին՝ անհապաղ բանակցություններ սկսել արդարացի, դեմոկրատական հաշտության մասին, մի հաշտություն, որին ծարավի էր պատերազմից հյուծված, տանջված և բզկտված բանվոր ու աշխատավոր դասակարգերի ճնշող մեծամասնությունը¹: Հոկտեմբերի երկիրը իր այդ ծրագրային փաստաթղթում պաշտպան էր կանգնում թույլ, փոքր ժողովուրդներին, հայտարարելով. «Շարունակել այս պատերազմը այն բանի համար, թե ուժեղ և հարուստ ազգերի միջև ինչպես բաժանեն նրանց կողմից բռնությամբ տիրված բույլ ժողովուրդներին,—կառավարությունը համարում է մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործություն և հանդիսավոր կերպով հայտարարում է իր վճռականությունը՝ անմիջապես ստորագրելու այնպիսի հաշտության պայմաններ, որը վերջ է տալիս այս պատերազմին, առանց բացառության բոլոր ժողովուրդների համար հավասարապես արդարացի մատենելված պայմաններով»²:

Սովետների համառուսաստանյան 2-րդ համագումարն ընդունեց մի կարևորագույն դեկրետ ևս, որին անհամբերությամբ սպասում էր ամբողջ երկրի գյուղացիությունը և բանակը: Խոսքը հողի մասին դեկրետին է վերաբերում, որով վերացվում էր հողի մասնավոր սեփականությունը³: Այս դեկրետը, լուծելով Ռուսաստանի առաջ կանգնած հիմնական հարցերից մեկը՝ հողի հարցը, միաժամանակ անմիջականո-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 26, էջ 295—299:

² Նույն տեղը, էջ 297 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

³ Նույն տեղը, էջ 308—311:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 26, էջ 293 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

րեն անշվում էր հաշտության խնդրի հետ, որովհետև այն շոշափում էր զինվորական շինել հագած բազմամիլիոն գյուղացիության շահերը: Պատահական չէ, որ Վ. Ի. Լենինը այս երկու դեկրետները համարում էր միջազգային կարևորություն ունեցող օրենքներ:

Ինչպես վերոհիշյալ դեկրետները, այնպես էլ դրանցից հետո հրատարակված մեծ թիվ կազմող կարևորագույն փաստաթղթերը ընդգծում էին բոլշևիկյան կուսակցության երկու հիմնական սկզբունքները՝ դեմոկրատական ընդհանուր հաշտությունը և յուրաքանչյուր ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև անջատումը և ինքնուրույն պետության ստեղծումը:

Նոյեմբերի 2-ին հրատարակվեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների դեկլարացիան», որտեղ սովետական կառավարությունն առաջ էր քաշում հետևյալ սկզբունքները.

«1. Ռուսաստանի ժողովուրդների հավասարությունը և սովերենությունը:

2. Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատ ինքնորոշվելու՝ ընդհուպ մինչև անջատվելու և անկախ պետություն կազմավորելու իրավունքը:

3. Ազգային և ազգային-կրոնական բոլոր և ամեն տեսակի արտոնությունների և սահմանափակումների վերացումը:

4. Ռուսաստանի տերիտորիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների և էթնոգրաֆիկ խմբերի ազատ զարգացումը»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, նորաստեղծ պրոլետարական պետությունը իր ընդունած առաջին իսկ դեկրետներով համարձակորեն ձեռնամուխ էր եղել համաշխարհային-պատմական այն սկզբունքների իրականացմանը, որոնք կազմում էին բոլշևիկյան կուսակցության տասնամյակներ շարունակ պրոպագանդած մարքսիզմի տեսության հիմքը:

Կապիտալիստական աշխարհը, հանձին սովետների երկրի տեսնելով իր ապագա գերեզմանափորին, հնարավոր բոլոր միջոցներով ձգտում էր արյան մեջ խեղդել բանվորագյուղացիական առաջին պետությունը:

Անտանտի պետությունները հրաժարվեցին երիտասարդ սովետական պետությունը ճանաչելուց: Նրանք կտրուկ կերպով դեմ դուրս եկան սովետական կառավարության կողմից արված հաշտության առաջարկին: Այդ պետությունները, դաշինքի մեջ մտնելով Ռուսաստանի ներքին հակահեղափոխական ուժերի հետ, ցույց տալով նրան բարոյական և ֆինանսական օգնություն, մասնակցելով երկրի ներսում կազմակերպվող խռովություններին ու դավադրություններին, սպասում էին հարմար ժամանակի՝ զինված ինտերվենցիա սկսելու համար: Նրանց անհրաժեշտ էր շուտափույթ կերպով ծնկի բերել Քառյակ միությանը (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա և Բուլղարիա), որը, պատերազմից հյուծված, կանգնած էր կործանման եզրին: Միաժամանակ Անտանտի պետությունները տեսնում էին, որ Գերմանիան ստիպված կլիների շուտով վայր դնելու գնքերը՝ այդ երկրում վրա հասնող մոտալուտ հեղափոխության պատճառով:

Ի հակադրություն Անտանտի պետությունների, Քառյակ միությունը համաձայնվեց հաշտության բանակցություններ սկսել սովետական երկրի հետ: Ցարիզմի և ժամանակավոր կառավարության կողմից քայքայված տնտեսությունն ու բարոյալքված դեպի տուն վերադարձող բանակը Քառյակ միության համար ստեղծում էին նպաստավոր մի վիճակ, որն օգտագործելով, նա նպատակ ուներ փաստորեն դեռևս նոր բանակ շունեցող հեղափոխական Ռուսաստանից վերցնել այն ամենը, ինչ ցանկանում էր, կնքել հաշտության պայմանագիր և ապա դրանով իսկ հնարավորություն ստանալ իր զորքերը օգտագործելու Անտանտի դեմ մղվող պայքարում:

Մինչև Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին անցնելը, անհրաժեշտ է կանգ առնել նաև այն հանգամանքի վրա, որ սովետական կառավարությունը, նպատակ ունենալով Քառյակ միության երկրների հետ վարվելիք բանակցությունների ժամանակ պաշտպանել հայ ժողովրդի շահերը՝ հայկական հարցը, հայկական գործերի կոմիսարիատին հանձնարարեց հայ-

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Երևան, 1972, էջ 412:

կական հարցի մասին հաշտութեան պատվիրակութեան համար նյութեր հավաքել: Եվ քանի որ «Քուրբահայաստանի» դեկրետի նախապատրաստման կապակցութեամբ հայկական հարցին վերաբերող նյութերը կենտրոնացել էին Վ. Տերյանի մոտ, ապա, բնականաբար, լրացուցիչ նյութեր հավաքելու գործը ևս հանձնարարվեց նրան: Վ. Տերյանը եռանդուն աշխատանք ծավալեց հայկական հարցի մասին սպառելի, համոզիչ նյութեր հավաքելու ուղղութեամբ:

Ռուսաստանում Հայոց ազգային խորհրդի պաշտոնական ներկայացուցիչ Լ. Նազարյանցը այդ մասին պատմում է. «Երբ առաջին անգամ խաղաղութեան պատվիրակություն է ուղարկվում Բրեստ, նկատի ունենալով, որ հայկական հարցն էլ քննության նյութ պիտի լինի, Տերյանը, որպես հայ, առնվեցավ պատվիրակության մեջ¹: Դաշնակցությունը, ինչպես ցույց են տալիս վերոհիշյալ տողերը, քաջատեղյակ էր, որ սովետական կառավարությունը մտադիր է Բրեստում քրննարկման դնել հայկական հարցը և հասնել նրա լուծմանը: Համաձայն Լ. Նազարյանցի տեղեկությունների, Վ. Տերյանը դիմում է Պետրոգրադի հայկական շրջաններին՝ խնդրելով յրեն օգնել հայկական հարցի վերաբերյալ նյութեր հավաքելու գործում: Եվ դա հասկանալի է. մեկ մարդու ուժերով, և այն էլ այդքան սեղմ ժամկետում, հնարավոր չէր ի մի բերել հայկական հարցի վերաբերյալ բոլոր անհրաժեշտ նյութերը: Շտապ կերպով հավաքվում են նյութերը, և կազմվում է մի ընդարձակ զեկուցագիր՝ Բրեստի բանակցությունների ժամանակ օգտագործելու համար: Նյութերի հավաքումը և զեկուցագրի կազմումը կատարվել է Վ. Տերյանի, անվանի պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի, Ռոստոմի, Լևոն Տիգրանյանի և Պետական դումայի անդամ Մ. Աճեմյանի համատեղ ջանքերով²: Պատահական չէ, որ երբ Բրեստ-Լիտովսկում հայկական հարցի մասին լրացուցիչ նյութերի անհրաժեշտություն է զգացվում, Վ. Տերյանը այդ կապակցությամբ հեռագիր է ուղարկում Պետրոգրադի հայկական խմբակին, անձամբ Ձորյանին ու Գարագաշյանին:

1918 թվականի հունվարի 11-ին Վ. Տերյանը, Վ. Ի. Լենինի ստորագրությունը կրող վկայականով, նշանակվում է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան պատվիրակության կազմում, որպես հայկական հարցի գծով խորհրդական: Վկայականում ասված էր. «Սույնով, կնիքի դրոշմամբ, հաստատվում է, որ սույնը ներկայացնող՝ Հայկական գործերի կոմիսարիատի կոլեգիայի անդամ Տերյանը ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի կողմից՝ լիազորված է որպես խորհրդական մտնելու այն պատվիրակության կազմի մեջ, որը Բրեստ-Լիտովսկում բանակցություններ է վարում՝ մի կողմից Ռուսաստանի հանրապետության և մյուս կողմից Քառյակ դաշինքի տերությունների միջև հաշտություն կնքելու մասին»¹:

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին հրավիրված էին մասնակցելու նաև Անդրկովկասի կառավարության ներկայացուցիչները, բայց Վերջիններս, տարբեր պատրվակներով, հրաժարվեցին այդ բանակցություններին մասնակցելուց: Դա հրաժարում էր սեփական ժողովրդի շահերի պաշտպանությունից: Բանակցություններին մասնակցում էին բոլոր շահագրգռված կողմերը, բացի Անդրկովկասի կառավարության ներկայացուցիչներից:

Բրեստ-Լիտովսկում սովետական պատվիրակությունը, չնայած ստեղծված ծանր կացությանը, այնուամենայնիվ հետևողականորեն պաշտպանեց հայ ժողովրդի շահերը:

Ինչպես նշվեց, բանակցությունների ընթացքում հայկական հարցի վերաբերյալ անհրաժեշտություն առաջացավ ստանալ նոր, լրացուցիչ նյութեր: Վ. Տերյանը այդ կապակցությամբ տվեց մի հեռագիր հետևյալ բովանդակությամբ. «Պետրոգրադ: Սպասկայա 15: Հայկական խմբակ: Ձորյանին, Գարագաշյանին: Անհապաղ ուղարկեցեք կովկասյան հայերի մասին վիճակագրական մանրամասն տվյալներ, Բաքվի մշակութային խորհրդի քարտեզը, Իշխանյանի գիրքը, «Գործ» ամսագրի վերջին համարը, վիճակագրական տվյալներ Ամերիկայի, Եգիպտոսի և մյուս երկրների հայկական գաղութների մասին: Կազմեցեք Հայաստանի մասին բոլոր լեզուներով

¹ «Հայրենիք», տարեգիրք, Պոսթոն, 1943, էջ 149:

² Նույն տեղը, էջ 149—150:

¹ Ս. Ալիխանյան, Վահան Տերյանի պետական գործունեությունը, Երևան, 1956, էջ 79—80:

հրատարակված գրքերի ցուցակը, հանձնեցեք Զալկինդին և պատվիրակության անունից խնդրեցեք նրան, որ վերցնի հանրային կամ արտասահմանյան կոմիսարիատի գրադարանից և անհապաղ ուղարկի Բրեստ, Կարախանին: Հեռագրով հաղորդեցեք, թե եկել են արդյոք Գաբրիելյանը և Սրապիոնովը: Առայժմ այսքանը, մանրամասնությունները մոտ օրերս նամակով»¹:

Եվ որովհետև նյութերի ստացումը ուշացավ, Վ. Տերյանը հարկադրված եղավ այդ նպատակով մեկնել Պետրոգրադ:

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ժամանակ երկու կողմերի միջև գոյություն ունեցող կարևոր տարաձայնություններից մեկը հայկական հարցն էր: Մեզ այդ հետևությունն է բերում Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների արձանագրությունների ուսումնասիրությունը:

Բանակցությունների երկրորդ փուլում, երբ գերմանական պատվիրակությունը առաջարկեց անցնել տնտեսական հարցերի քննարկմանը, սովետական պատվիրակությունը դեմ դուրս եկավ դրան, գտնելով, որ աննպատակահարմար է «այժմ անցնել տնտեսական հարցերի քննարկմանը, քանի դեռ չենք լուծել այն հիմնական հարցը, որը մեզ այդքան սուր կերպով բաժանում է իրարից: Այդ Լեհաստանի, Լիտվայի, Կուրլանդիայի և Հայաստանի հարցն է»²:

Ի պատասխան սովետական պատվիրակության հարցադրման, գերմանական պատվիրակության անդամ Կյուլմանը հայտարարեց, որ հայկական հարցը վերջին նիստերում էական դեր չի խաղացել: Կյուլմանի խոսքերից երևում է, որ Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների առաջին փուլում քննարկված հիմնական հարցերից մեկը եղել է հայկական հարցը:

Ռուսաստանի պատվիրակությունը, հերքելով Կյուլմանի խոսքերը բանակցությունների ընթացքում հայկական հարցի խաղացած դերի մասին, հայտարարեց, որ «այդ հարցը բանակցությունների տվյալ փուլում նոր չէ, քանի որ մինչև նոր տարվա ընդմիջումը բանակցություններ են վարվել նաև

Քուրքիայի պատվիրակության հետ. այդ բանակցությունների ժամանակ հայկական հարցը խոշորագույն դեր է խաղացել»¹:

Վերը հիշատակված նյութերը կասկած չեն թողնում, որ սովետական պատվիրակությունը Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ժամանակ մեծ պայքար է ծավալել, օգտագործել բոլոր հնարավորությունները հայկական հարցը լուծելու համար, այն դարձնելով քննարկվող հիմնական խնդիրներից մեկը:

Ցավոք, բանակցություններն ընթանում էին չափազանց ծանր, անհավասար պայմաններում: Հաղթողը թելադրում էր իր պայմանները:

Զժանրանալով Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների մանրամասնությունների և Քառյակ միության կոպիտ դիվանագիտական խաղերի լուսաբանման վրա, այժմ ընդգծենք միայն այն կարևոր հանգամանքը, որ 1918 թվականի հունվարի մեկին գերմանական պատվիրակության ղեկավար գեներալ Նոֆմանը, սեղանին դնելով մի քարտեզ, կատեգորիկ կերպով հայտարարեց. «Սա քարտեզը թողնում եմ սեղանին և խնդրում ներկա եղող պարոններին ծանոթանալ նրա հետ»²:

Համաձայն այդ քարտեզի, Ռուսաստանը կորցնում էր ավելի քան 150 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան գրավում էին Լեհաստանը, Լիտվան, էստոնիայի և Լատվիայի մի մասը: Գերմանացիներն իրենց էին պահում Մոսկովյան կղզիները և Լիբաւյի ծովածոցը: Բալթիկ ծովի բոլոր հիմնական նավահանգիստներն անցնում էին գերմանացիներին:

Քուրքիան ետ էր ստանում ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիաները:

Սովետական պատվիրակությունը պահանջեց 10 օր ընդմիջում, որպեսզի հնարավորություն ունենա այդ ժամանակամիջոցում ծանոթացնել սովետական կառավարությանը Քառյակ միության պահանջների հետ և ստանա համապատասխան հրահանգներ:

¹ «Мирные переговоры в Брест-Литовске», том I, М., 1920, стр. 63 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

² Նույն տեղը, էջ 126:

¹ Ս. Տ. Ալիխանյան, Իլյիչի ստորագրությամբ, Երևան, 1969, էջ 23—24:

² «Мирные переговоры в Брест-Литовске», том I, М., 1920, стр. 61 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

Դրությունը չափազանց լուրջ էր: Սովետական կառավարությունը կա՛մ պետք է ընդուներ գերմանացիների կողոպտչական, ավազակային առաջարկները, կա՛մ ամբողջ ճակատով սկսեր ռազմական գործողությունները: Երկրորդ ուղին անհնարին էր: Քառյակ միության հետ պատերազմ վարելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ կազմակերպված, մարտունակ, հզոր բանակ: Սովետական երիտասարդ հանրապետությունը դեռևս նման բանակ չուներ: Ինչ վերաբերում էր հին բանակին, ապա այն, երկարատև պատերազմից հոգնած և բարոյալքված, դեռևս մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը սկսել էր տարերայնորեն կազմալուծվել, հոժ գանգվածներով վերադառնում էր տուն և, իհարկե, ի վիճակի չէր կանգնեցնելու լավ զինված իմպերիալիստական բանակների տևական հարձակումը:

Բացի այդ, ինչպես նշեցինք վերը, Ռուսաստանի ժողովրդական տնտեսությունը գտնվում էր անմխիթար վիճակում, երկրի ներսում մոլեգնում էր ներքին հակահեղափոխությունը: Բնական է, որ սոցիալիստական Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր դադար, որպեսզի կարողանա բուժել վերքերը, ջախջախել ներքին հակահեղափոխական ուժերին և ստեղծել հզոր սոցիալիստական բանակ, որն ընդունակ լիներ երկիրը պաշտպանել միջազգային իմպերիալիզմի բոլոր հարձակումներից: Քանի դեռ այդ բոլորը կատարված չէր, Ռուսաստանը ի վիճակի չէր դիմադրելու իմպերիալիստական ուժերի հարձակմանը:

Խաղաքարտի վրա էին դրվում սոցիալիստական հեղափոխության նվաճումները: Վ. Ի. Լենինը, լավ հասկանալով դրության լրջությունը, չնայած հաշտության ստորագուցիչ պայմաններին, պնդում էր, որ այն պետք է ընդունել: Պարտության դեպքում, ասում էր Վ. Ի. Լենինը, պայմանագրի ստորագրումը ուժեր հավաքելու միջոց է:

Կուսակցության մեջ, հաշտության պայմանագրի կնքման կապակցությամբ, այդ ամիսներին տեղի էր ունենում լարված ներկուսակցական պայքար: Լենինի տեսակետի դեմ հանդես էին գալիս «ձախ» կոմունիստները՝ Բուխարինի գլխավորությամբ և Տրոցկին՝ իր կողմնակիցներով: Սրանց ակտիվ կերպով պաշտպանում էին ձախ էսէները, որոնք այդ

ժամանակ դեռևս մտնում էին սովետական կառավարության կազմի մեջ:

Ներկուսակցական պայքարի մեջ այդ շրջանում մեծամասնություն ձեռք բերելով, Վ. Ի. Լենինը սովետական պատվիրակությանը առաջարկում է վերադառնալ Բրեստ-Լիտովսկ հետևյալ նպատակով՝ ամեն կերպ ձգձգել բանակցությունները մինչև գերմանացիների ուլտիմատումը, որից հետո ամիջապես ստորագրել հաշտությունը:

Սակայն, չնայած ուլտիմատումն ընդունելու մասին եղած պայմանավորվածությանը, Տրոցկին, որը ղեկավարում էր սովետական պատվիրակությանը, մերժեց այն, հայտարարելով, թե սովետական կառավարությունը դուրս է գալիս պատերազմից, հրաժարվում է հաշտության պայմանագրին ստորագրելուց և հրաման է տալիս ամբողջ ճակատում զորքերը զորացրելու մասին:

Օգտվելով Տրոցկու դավաճանական քաղաքականությունից, գերմանական զորքերը փետրվարի 18-ին ամբողջ ճակատով հարձակման անցան:

Համարյա թե ոչ մի դիմադրության չհանդիպելով, գերմանական զորքերը արագորեն շարժվում էին դեպի Ռուսաստանի խորքերը: Ռազմաճակատի շատ հատվածներ այդ ժամանակ փաստորեն մերկացվել էին, որովհետև ռուսական բանակի բազմաթիվ զորամասեր լքել էին ռազմաճակատը և մեկնել տուն: Հարձակումից մի քանի օր հետո գերմանական զորքերը, արագ առաջ շարժվելով, արդեն գտնվում էին Պետրոգրադից ընդամենը 200 կմ հեռավորության վրա: Դրությունը գնալով սպառնալից էր դառնում:

Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը, ուժերի արտակարգ լարումով, մոբիլիզացնում էին բոլոր միջոցները հեղափոխության նվաճումները պաշտպանելու համար: Ժողովրդական կոմիսարների սովետը փետրվարի 21-ին սոցիալիստական հայրենիքը հայտարարեց վտանգի մեջ և կոչ արեց աշխատավորներին՝ հակահարված տալ թշնամու հարձակմանը:

Հակառակորդի ուժերին կարմիր բանակի նորաստեղծ զորամասերը առաջին լուրջ հակահարվածը տվեցին փետրվարի 23-ին՝ Ռեևի, Պսկովի և Նարվայի տակ: Սակայն թշնամու

առաջարժումը լիովին կանգնեցնել չհաջողվեց: Փետրվարի 24-ի երեկոյան գերմանացիները գրավեցին Պսկովը, իսկ հաջորդ օրը՝ Ռեկելը, մարտի 4-ին՝ Նարվան:

Ինչպես տեսնում ենք, շնայած կարմիր բանակի հաջողությանը, այնուամենայնիվ, գերմանական զորքերը շարունակում էին իրենց հարձակումը:

Գրուսթյունը մնում էր չափազանց լուրջ: Դեռևս փետրվարի 18-ին, ՌՄԳԲ(Բ)Կ Կենտկոմի նիստում, Վ. Ի. Լենինը, վերլուծելով ստեղծված վիճակի ծանրությունը, ասում էր. «Այժմ անկարելի է սպասել... Այդ նշանակում է խորտակման մատնել ուսական հեղափոխությունը... Մենք թղթեր ենք գրում, իսկ նրանք առայժմ վերցնում են պահեստները, վագոնները և մենք քայքայվում ենք: Այժմ վտանգի տակ է դրված այն, որ մենք խաղ անելով պատերազմի հետ, հեղափոխությունը հանձնում ենք գերմանացիներին»¹: Փետրվարի 20-ին Վ. Ի. Լենինը Մոսկվայի սովետի հարցումին պատասխանում է. «Բանակ չկա. գերմանացիները Ռիգայից ամբողջ ռազմաճակատով հարձակվում են: Գրավված են Դվինսկը և Ռեժիցան, հարձակվում են Լուցկի և Մինսկի վրա: Ով հետաքրքրվում է գործով, այլ ոչ թե ֆրազով, նա պետք է հաշտություն կնքի և շարունակի հեղափոխությունը ներսում ամրապնդելու և խորացնելու գործը»²:

Փետրվարի 19-ին, առավոտյան, Վ. Ի. Լենինը Բեռլին է ուղարկում մի ռադիոհեռագիր, հայտնելով, որ Ժողովրդական կոմիսարների սովետը համաձայն է պայմանագիր կրնաքելու՝ Գերմանիայի առաջարկած պայմաններով:

Ի պատասխան այդ հեռագրի, գերմանացիները, միայն փետրվարի 23-ին, ներկայացրեցին նոր ուլտիմատում, որի մասին գեներալ Հոֆմանը իր օրագրում գրել է. «Ուլտիմատումը ուղարկեցինք միայն այսօր առավոտյան: Արտաքին գործերի մինիստրությունը և զխավոր հրամանատարությունը, ճիշտն ասած, լավ աշխատեցին: Ուլտիմատումը պարու-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 26, էջ 642—643:

² Նույն տեղը, էջ 648:

նակում է այն բոլոր պահանջները, որոնք կարելի էր ներկայացնել»¹:

Գերմանիան, համաձայն ուլտիմատումի, պահանջում էր ուսական զորքերն անմիջապես հանել Լիֆլանդիայից, էստլանդիայից, Ուկրաինայից և Ֆինլանդիայից, վերադարձնել Թուրքիային անատոլիական պրովինցիաները, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիան, զորացրել ուսական բանակը: Սև, Բալթիկ ծովերում և Սառուցյալ օվկիանոսում գտնվող ուսական նավատորմը պետք է տարվեր մոտակա նավահանգիստները և զինաթափվեր: Պատասխանի համար տրվում էր 48 ժամ, իսկ հարձակումը շարունակվում էր:

Երիտասարդ սովետական երկիրը ապրում էր իր սլաոմության ամենադժվարին, ամենամռայլ օրերը: Մինչև ատամները զինված թշնամին հռչատում էր հզոր, բայց ցարիզմի ու ժամանակավոր կառավարության ապիկար քաղաքականության պատճառով քայքայված ու հյուժված երկիրը:

Այդ ծանր օրերին, զրկված լինելով հակառակորդի հետ պատերազմելու հնարավորությունից, կոմունիստական կուսակցությունը, ամբողջ ժողովուրդը մտահոգված էին միայն մի խնդրով՝ ինչ զոհողության գնով ուզում է լինի փրկել հեղափոխությունը, իհարկե, հավատացած լինելով, որ հետագայում այդ վերքերը կբուժվեն և սոցիալիստական երկիրը նա կվերադարձնի իրենից ավազակորեն խլված տերիտորիաները:

Սանր զրույթյունից դուրս գալու, հեղափոխությունը փրկելու հիակ ելքը գերմանացիների ավազակային պայմանների ընդունումն էր:

Համառուսաստանյան Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի նիստում, փետրվարի 23-ին, Վ. Ի. Լենինը, վերլուծելով դառն իրավիճակը, ասաց. «Այն սլայմանները, որ մեզ առաջարկեցին գերմանական իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները, չլսված ծանր են, անշափ ճնշիչ, զիշատիչ պայմաններ են: Գերմանական իմպերիալիստները, օգտվելով Ռուսաս-

¹ «История дипломатии», М.—Л., 1945, том 2, стр. 342 (ընդգծումը մերն է—Վ. Խ.):

տանի թուլութունից, շոքում են մեր կրծքին: Եվ այդ դրու-
թյան մեջ,—ձեզնից չթաքցնելու համար այն դառն ճշմար-
տությունը, որն իմ խոր համոզմունքն է,—ես հարկադրված
եմ ձեզ ասել, որ մենք այլ ելք չունենք, բայց եթե ստո-
րագրել այդ պայմանները»¹:

Համառուսաստանյան Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն
փետրվարի 24-ին, վաղ առավոտյան ժամը 4-ին, ընդունեց
գերմանական ուլտիմատումը: Ժամը 7-ին Վ. Ի. Լենինը հա-
ղորդեց Բեռլին, Վիեննա, Սոֆիա և Կոստանդնուպոլիս՝ ուլ-
տիմատումն ընդունելու և Բրեստ-Լիտովսկ պատվիրակու-
թյուն ուղարկելու մասին:

Հենց այդ նույն օրը, փետրվարի 24-ին, «Պրավդա» թեր-
թում լույս տեսավ Վ. Ի. Լենինի «Դժբախտ հաշտություն»
խորագրով հոդվածը, որում նա գրում էր. «Անհավատալի,
չլսված չափով ծանր է ստորագրել դժբախտ, անշափ ծանր,
անսահմանորեն ստորացուցիչ հաշտությունը, երբ ուժեղը
ծունկը դնում է թուլի կրծքին: Սակայն թուլատրելի չէ հու-
սահատության գիրկն ընկնել, թուլատրելի չէ մոռանալ, որ
պատմությունը գիտե ավելի մեծ ստորացումների օրինակ-
ներ, հաշտության ավելի դժբախտ, ավելի ծանր պայման-
ներ: Եվ, այնուամենայնիվ, գազանաբար-դաժան հաղթողնե-
րի ճգմած ժողովուրդները կարողացել են կազդուրվել և ոգի
առնել»²:

Բանակցությունների վերջին փուլը սկսվեց մարտի 1-ին,
Բրեստ-Լիտովսկում: Այս փուլում, ըստ էության, բանակցու-
թյուններ և քննարկումներ տեղի չունեցան: Գերմանիայի
ներկայացուցիչները, ցանկանալով պահպանել քննարկման
ձևը, միևնույն ժամանակ կատեգորիկ կերպով հասկացնել
տվին, որ հավաքվել են ոչ թե ճառերի և քննարկումների հա-
մար, ինչպես հայտարարեց Ռոզենբերգը, այլ հաշտության
պայմանագիր ստորագրելու³:

Սովետական պատվիրակությունը ստեղծված ծանր վիճա-
կում այլ ելք չունեի, քան հայտարարել, որ իր խնդիրը մի-

այն այն է, որ «ընդունի այն պայմանները, որոնք զինված
Գերմանիան թելադրում է ռուսական կառավարությանը»¹:

Ռոզենբերգը ռուսական պատվիրակությանը ծանոթացրեց
ուլտիմատումի պայմաններին: Պարզվեց, որ Գերմանիան
պահանջում է Թուրքիային հանձնել նաև Արդահանի, Կարսի
և Բաթումի օկրուգները:

Եվ այսպես, 1918 թվականի մարտի 3-ին, առանց որևէ
քննարկման, Քառյակ միության զինված ուժերի ճնշման
տակ, զրկված լինելով պատերազմ մղելու հնարավորությու-
նից, սովետական կառավարությունը հարկադրված եղավ
կնքել այդ ամոթալի, թալանչիական պայմանագիրը:

Ռուսաստանը, ըստ այդ պայմանագրի, ամբողջովին զո-
րացրում էր իր բանակը և կորցնում հետևյալ տերիտորիա-
ները՝ Լեհաստանը, Լիտվան, Կուրլանդիան, Լիֆլանդիան և
էստլանդիան: Ռուսական զորքերը պետք է դուրս գային նաև
Ուկրաինայից, Ֆինլանդիայից, Ալանդյան կղզիներից և Կար-
սի, Արդահանի ու Բաթումի օկրուգներից²:

Պայմանագրում Արևմտյան Հայաստանի և Արդահանի,
Կարսի ու Բաթումի օկրուգների մասին ասված է. «Ռուսաս-
տանը իրենից կախված ամեն ինչ կանի, որպեսզի ապահո-
վի Արևելյան Անատոլիայի գավառների շուտափույթ մաք-
րումը և նրանց կանոնավոր հանձնումը Թուրքիային: Արդա-
հանի, Կարսի և Բաթումի օկրուգները ևս անհապաղ մաքր-
վում են ռուսական զորքերից: Ռուսաստանը չի խառնվելու
այդ օկրուգների պետական-իրավական նոր հարաբերու-
թյունների կազմակերպմանը, այլ դրանց բնակչությանը հնա-
րավորություն կտա, հարևան պետությունների և հատկապես
Թուրքիայի համաձայնությամբ, հաստատել նոր կարգ»³:

Մարտի 3-ին, բանակցությունների վերջին օրը, սովետա-
կան պատվիրակությունը հանդես եկավ մի դեկլարացիայով,
որում հատկապես ընդգծվում էր այն փաստը, որ «ակնհայ-
տորեն խախտելով գերմանական կառավարության իսկ կող-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկր, հատ. 27, էջ 32:

² Նույն տեղը, էջ 41:

³ «История дипломатии», том 2, стр. 343.

¹ «История дипломатии», том 2, стр. 344.

² «Документы внешней политики СССР», том I, стр. 119—124.

³ Նույն տեղը, էջ 121:

մից ձևակերպված փետրվարի 21 (8)-ի վերջնագրի պայմանները և հաշվի չիստելով Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերի բնակչության իսկական կամքի հետ, Գերմանիան Կովկասում խլում է հօգուտ Թուրքիայի այդ մարզերը, որոնք Թուրքական զորքերի կողմից ոչ մի անգամ նվաճված չեն եղել»¹:

Սովետական պատվիրակությունը, նույնիսկ այդպիսի անելանելի վիճակում, բողոքում էր այդ երեք մարզերի զավթման դեմ: Բայց, ինչպես նշեցինք վերը, բանակցություններ, ըստ էության, տեղի չունեցան: Առանց որևէ քննարկման սովետական պատվիրակությունը հարկադրված էր ստորագրելու Քառյակ միության թելադրած հաշտության պայմանագիրը:

Սովետական պատվիրակությունը, ստորագրելով հաշտության պայմանագիրը, իր դեկլարացիայում հայտարարում էր ամբողջ աշխարհին. «Մենք բացեիքաց հայտարարում ենք Ռուսաստանի և Գերմանիայի բանվորներին, գյուղացիներին և զինվորներին, ամբողջ աշխարհի աշխատավորներին և շահագործվող դասակարգերին, որ մենք հարկադրված ենք ընդունելու այժմ մեզանից ավելի ուժեղ կողմի մեզ թելադրված վերջնագիրը, և որ մենք անմիջապես ստորագրում ենք մեզ ներկայացված ուլտիմատիվ հաշտության պայմանագիրը, հրաժարվելով նրա որևէ քննարկումից: Այս պայմաններում Ռուսական հանրապետության բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, ի վիճակի չլինելով դիմադրել գերմանական իմպերիալիզմի զինված հարձակմանը, հանուն հեղափոխության փրկության, հարկադրված է ընդունելու իրեն ներկայացված պայմանները:

Մենք, մեր կառավարության կողմից լիազորվածներս, պատրաստ ենք անմիջապես ստորագրելու հաշտության պայմանագիրը, հրաժարվելով նրա որևէ քննարկումից, որը ստեղծված պայմաններում բացարձակապես անօգուտ է»²:

Սովետական պատվիրակությունը հանդես եկավ մի հա-

¹ «Документы внешней политики СССР», том I, стр. 118.

² Նույն տեղը, էջ 119:

տուկ դեկլարացիայով ևս, որում խիստ կերպով բողոք էր հայտնվում Արդահանը, Կարսը և Բաթումը գրավելու դեմ:

Սակայն ստեղծված ծանր կացությունում դեկլարացիան մնում էր որպես վերաբերմունք և ոչ թե հարցի լուծում, որովհետև օրակարգի մեջ էր մտել սվիճը, որին անհրաժեշտ էր հակադրել սվին, իսկ սովետական երկիրը զրկված էր այդ հնարավորությունից:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ռատիֆիկացիայի համար ներկայացվեց Սովետների համառուսաստանյան 4-րդ արտակարգ համագումարին, ուր այդ հարցի կապակցությամբ հանդես եկավ արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ Գ. Վ. Չիչերինը: Նա, խոր կերպով վերլուծելով իրադրությունը և ընդգծելով պայմանագիրն ընդունելու անհրաժեշտությունը, ասաց. «Մեզ հայտարարվել էր, որ հարձակումը շարունակվելու է մինչև հաշտության պայմանագրի ստորագրման պահը: Այդպիսի իրադրության մեջ էին տեղի ունենում այսպես կոչված բանակցությունները Բրեստ-Լիտովսկում: Դրանք, ըստ էության, բանակցություններ չէին. դա զինված ուժի միջոցով հաշտության պայմանների թելադրում էր մի երկրի, որը պաշտպանվելու հնարավորություն չունեւր... Մեր պատվիրակության նախագահը հայտարարեց, որ մենք կստորագրենք հաշտությունը, առանց այն քննարկելու, որ մենք հրաժարվում ենք որևէ քննարկումից, որը տվյալ վիճակում աննպատակ է:

Եվ իրոք, ինչ քննարկում կարող էր լինել այն ժամանակ, երբ գերմանական զորքերի հարձակումը անպաշտպան երկրի վրա շարունակվում էր...

Հաշտությունը ստորագրելու պահին մենք հանդես եկանք մի դեկլարացիայով, որում հայտարարեցինք, որ տվյալ պայմաններում, մեր նկատմամբ պատմության մեջ չլսված բռնությունների գործադրման պայմաններում, մենք հարկադրված ենք հաշտության պայմանագիրը ստորագրելու, բայց մենք հրաժարվում ենք նրա որևէ քննարկումից»¹:

Այնուհետև Գ. Վ. Չիչերինը համագումարին պատմում է այն մասին, որ Բրեստ-Լիտովսկում վերջին պահին մեր պատ-

¹ «Документы внешней политики СССР», том I, стр. 666—667 (ընդգծումը մեռն է—Լ. Խ.):

վերակությանը ներկայացվել է մի նոր պահանջ ևս, ըստ որի Ռուսաստանից կտրվում են Կարսը, Արդահանը և Բաթումը: Այդ պատճառով էլ, շարունակում է նա, բացի հաշտության պայմանագրի ստորագրման մասին արած մեր ընդհանուր դեկլարացիայից, մենք հարկադրված եղանք բողոքի մի հատուկ դեկլարացիա էլ անել այդ երեք շրջանները զավթելու կապակցությամբ¹:

Շարունակելով իր ճառը, Գ. Վ. Զիչերինը այն տերիտորիաները, որոնց վրա տարածվում է հաշտության պայմանագիրը, բաժանում է հինգ կատեգորիայի: Անդրկովկասից խլված տերիտորիաների մասին նա ասաց. «Մյուս կատեգորիան Կարսը, Արդահանը և Բաթումն են: Այդ մարզերի վերաբերյալ պայմանագիրը պարզ չի արտահայտում, որ դրանք Ռուսաստանից վերցվում են: Այդ մարզերը ռուսական զորքերից մաքրվում են, Ռուսաստանը չի խառնվելու այդ մարզերի նոր կազմակերպմանը: Նոր կարգի հաստատումը կլինի հարևան պետությունների և հատկապես Թուրքիայի համաձայնությամբ: Տվյալ դեպքում անեքսիան մի քիչ ավելի քողարկված տեսք ունի, քան առաջին դեպքում, բայց նրա էությունը, հասկանալի է, մնում է նույնը»²:

Մարտի 15-ին Սովետների համառուսաստանյան 4-րդ արտակարգ համագումարը ռատիֆիկացիայի ենթարկեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը:

Այսպիսով, ինչպես ցույց են առաջին պատմական վավերագրերը, սովետական նորաստեղծ կառավարությունը, քայքայված տնտեսության և բանակի բացակայության պայմաններում, հարկադրված էր ստորագրել այն կողոպտչական պայմանագիրը, որն առաջարկում էր մինչև ատամները գինված Քառյակ միությունը: Ուրիշ ելք չկար, միակ ելքը հաշտության պայմանագիրն էր, դրանով փրկվում էր սոցիալիստական հեղափոխությունը:

1918 թվականի նոյեմբերի 10-ի գիշերը ժողովրդական կոմիսարների սովետը ստացավ Գերմանիայում հեղափոխության հաղթանակի լուրը: Նոյեմբերի 13-ին Սովետների համառուսաստանյան Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն, որո-

շում ընդունեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը շեղյալ հայտարարելու մասին, որը հրապարակվեց նոյեմբերի 14-ին: Որոշման մեջ Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներին, օկուպացված շրջանների բնակչությանը հանդիսավոր հայտարարվում էր, որ մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում Գերմանիայի հետ կնքված պայմանագիրը շեղյալ է հայտարարվում: «Բրեստ-Լիտովսկի բռնության և թալանի պայմանագիրն ընկավ գերմանական և ռուսական հեղափոխական պրոլետարների միացյալ հարվածներով: Ռուսաստանի, Լիֆլանդիայի, էստլանդիայի, Լեհաստանի, Լիտվայի, Ուկրաինայի, Ֆինլանդիայի, Ղրիմի և Կովկասի աշխատավոր մասսաները, որոնք գերմանական հեղափոխությամբ ազատագրվեցին գերմանական գինվորականության կողմից թելադրված կողոպտչական պայմանագրի լծից, այժմ իրենք պետք է վճռեն իրենց բախտը», — ասված էր Սովետների համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշման մեջ¹: Եթե Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ամբողջությամբ շեղյալ հայտարարվեց գերմանական հեղափոխությունից հետո, ապա Թուրքիայի հետ, ըստ էության, այն շեղյալ էր հայտարարվել ավելի վաղ, 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին²:

Սովետական կառավարության արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Վ. Զիչերինը սեպտեմբերի 20-ին Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը հղեց մի նոտա, որում, շարադրելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը՝ Կարսի, Արդահանի և Բաթումի օկրուգներում ազատ հանրաքվե անցկացնելու մասին, հատկապես ընդգծում է այն հանգամանքը, որ թուրքական ռազմական ուժերը զավթել են այդ օկրուգները, այնտեղ հաստատել օկուպացիոն ուժեր, որը ուղեկցվում է իաղաղ բնակչության անթույլատրելի բռնություններով և թալանով: 19 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդիկ հավաքվել և աքսորվել են: Բնակչությունը, որի ազատ կամքով պետք է նոր կարգ հաստատվեր, նախապես տեղադրվել էր ենթարկվել և դրվել այնպիսի պայմաններում, որոնց առկայությամբ նրանց տրված իրավունքը վերածվեց

¹ «Документы внешней политики СССР», том I, стр. 565.

² Նույն տեղը, էջ 490—492:

¹ «Документы внешней политики СССР», том I, стр. 667.

² Նույն տեղը:

բացահայտ գաղթի: Այն քաղաքացիները, որոնք կարող էին թուրքիային չպաշտպանել, քվեարկության նախօրյակին արտաքսվում էին, ձերբակալվում, իսկ շատ դեպքերում էլ՝ գրնդակահարվում: Քվեարկությունը տեղի էր ունենում թուրքական իշխանությունների բացահայտ հսկողության տակ: Բընական է, ասվում է նոտայում, որ նման պայմաններում քվեարկության արդյունքները չէին կարող կանխորոշված չլինել¹: նոտայում ասվում էր նաև այն մասին, որ «Ռուսաստանից խլված օկրուգների տերիտորիայի բնակչության նկատմամբ կիրառվող նման բռնությունը համարելով պայմանագրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում, սովետական կառավարությունը սույնով հայտարարում է, որ ինքը չի կարող համաձայնվել Կարսի, Արդահանի և Բաթումի օկրուգների բնակչության այսպես կոչված կամքի արտահայտության արդյունքների հետ և այդ մարզերի բնակչության՝ նոր կարգի հաստատման իրավունքը համարում է չօգտագործված, իսկ նշված օկրուգների նոր կարգի հարցը՝ բաց»²:

Այնուհետև նոտայում ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ շնայած հաշտության պայմանագրով ռազմական գործողությունները Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև պետք է դադարեցվեին, սակայն դրանք շարունակվում են մինչև այսօր: Թուրքական կանոնավոր զորքերը, դաշինքի մեջ մտած թալանչիական բանդաների հետ, գրավում են Սովետական Ռուսաստանի տերիտորիան՝ ավերելով, թալանելով քաղաքները և գյուղերը, ոչնչացնելով քրիստոնեական բնակչությանը, բացառություն չանելով ո՛չ կանանց և ո՛չ էլ երեխաների համար: Այժմ նրանք գրավել են նաև Բաքուն: «Օսմանյան կառավարությունը, — ասվում է նոտայի վերջում, — շնայած սովետական կառավարության բոլոր բողոքներին, անցած կես տարվա ընթացքում անընդհատ խախտել է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Այժմ, վերջապես, ի լրումն ամենի, նա գրավել և սարսափելի ավերել է Ռուսաստանյան հանրապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը: Օսմանյան կառավարությունը դրանով ցույց է տվել, որ Ռուսաստանի և Թուր-

քիայի միջև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը այլևս գոյություն չունի: Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Հանրապետության կառավարությունը հարկադրված է ընդունել, որ օսմանյան կառավարության գործողությունները փաստորեն վերացրել են Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև խաղաղ հաժաբերություններ սահմանող Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը»¹:

Սովետական կառավարությունը, ինչպես ցույց են տալիս մեր կողմից օգտագործված փաստաթղթերը, որոշ շափով ամրապնդելով ուժերը և ելնելով Անդրկովկասում Թուրքիայի ավազակային, նվաճողական քաղաքականության շարունակումից, արդեն սեպտեմբերի 20-ին շեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Թուրքիային վերաբերող մասը: Իսկ նոյեմբերի 13-ին, գերմանական հեղափոխությունից հետո, շեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ամբողջությամբ:

Լենինյան արտաքին քաղաքականությունը պատվով դուրս եկավ ծանր փորձությունից: Սոցիալիստական հեղափոխությունը փրկված էր, իսկ Բրեստ-Լիտովսկի կողոպտչական պայմանագիրը՝ շեղյալ հայտարարված:

Բոլշևիկյան կուսակցությունը խորապես համոզված էր, որ աշխարհում առաջին սոցիալիստական երկիրը, բուժելով իր վերքերը, ոչ հեռավոր ապագայում հնարավորություն կըստանա ավազակային մեթոդներով խլված տերիտորիաները ետ վերադարձնելու իրենց իսկական տերերին՝ այդ շրջանների ժողովուրդներին:

Պատմության ընթացքը ցույց էր տալիս, որ բոլշևիկների կանխատեսումը, Վ. Ի. Լենինի կանխատեսումը աստիճանաբար իրականանում էր:

¹ «Документы внешней политики СССР», том I, стр. 492.

¹ «Документы внешней политики СССР», том I, стр. 490—492.

² Նույն տեղը, էջ 491:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԳԵՇՆՉՈՂ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՉ ԸՆԴԴԵՄ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանը լայն գործունեություն ծավալեց Ժողկոմսովետի «Թուրքահայաստանի» դեկրետի, Արևմտյան Հայաստանի անկախության կենսագործման համար: Արևմտյան Հայաստանի մասին կնքված վերոհիշյալ համաձայնագրի առաջին պայմանը կայանում էր հետևյալում. «Տաճկահայաստանը պիտի լինի անկախ դիմադրությունը պիտի շարունակվի թուրքերի դեմ. Շահումյանը պիտի ջանա, որ ուս գործերը մնան ճակատում»: Համաձայնագրի այս կետը պարունակում է երեք խընդիր: Առաջին՝ Արևմտյան Հայաստանը պետք է լինի անկախ հանրապետություն: Այս հարցը համարվում էր վերջնականապես լուծված, այն առաջին անգամ պաշտոնապես հայտարարվել էր դեկրետում և նորից ընդգծվել համաձայնագրում: Երկրորդ՝ դիմադրությունը պիտի շարունակվի թուրքերի դեմ, ասվում է համաձայնագրում: Եվ իրոք, այդ դիմադրությունը կազմակերպվեց, սակայն դրա մասին մենք մանրամասն կխոսենք քիչ ավելի ուշ: Երրորդ՝ Ստ. Շահումյանը պիտի ջանա ուսական գործերը թողնել ճակատում:

Վերջին պայմանը ամենակարևոր և ամենադժվար խնդիրներից մեկն էր: Ռուսա-

կան բանակը, պատերազմից հոգնած, աստիճանաբար կազմալուծվում էր և սկսում վերադառնալ տուն: Դա անհաղթահարելի պրոցես էր: «Ցարական բանակը... կը լքեր ճակատը և կը դիմեր Մոսկվա: Բոլշևիկ կուսակցության Թիֆլիսի կոմիտեն՝ Ս. Շահումյանի ղեկավարության տակ (որ Կովկաս շրջված էր՝ լիազոր Կոմիսար) կը կազմակերպեր ուսական բանակը՝ զայն պահելու Կովկասի ճակատի վրա՝ իբր գործակից հայկական ուժերուն՝ քրեանայ հողերու ազատագրումը ապահովելու համար»¹:

Կովկասի բոլշևիկները, Ստեփան Շահումյանի գլխավորությամբ, լավ գիտակցելով բանակի քայքայման պրոցեսի վտանգավորությունը, մշտապես զգուշացնում էին երկրամասի տիրապետող քաղաքական կուսակցություններին, որպեսզի նրանք իրենց ազգայնական քաղաքականությունը շարագացնեն այդ պրոցեսը, չհիասթափեցնեն ուսական գործերին:

Ստանալով առաջին լուրը Կովկասյան բանակի առանձին միավորների դիրքերը լքելու և նահանջի մասին, Ստ. Շահումյանը դեկտեմբերի 17-ին անմիջապես հանդես եկավ «նացիոնալիզմը Կովկասում և ռազմաճակատի մերկացումը» խորագրով հոդվածով, որում, վերլուծելով բանակի քայքայման պատճառները, գրում էր. «Կովկասյան նացիոնալիզմի ամենացավալի հետևանքը ռազմաճակատի կազմալուծումն է: Բնական է, որ քանի դեռ հաշտություն չի կնքվել, զորքերը պետք է պաշտպանեն ռազմաճակատը. սակայն Կովկասյան նացիոնալիստների ստեղծած մթնոլորտում կա՞ն արդյոք ուժեր, որոնք կարողանային ուս գործասերին իրենց դիրքերում պահել:

Ներկայումս Կովկասյան բանակի համար ամենանեղիճակավոր ձայնը կլինեք մեր կուսակցության ձայնը, բայց մենք քայրովին անգոր ենք կանգնեցնելու ռազմաճակատից եկող այն տարերային շարժումը, որ սկսվել է գրեթե ամեն տեղ:

¹ «Պատմություն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության», Ա հատոր, Պեյրութ, 1962, էջ 479 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

Երբ կազմվեց Անդրկովկասյան ավտոնոմ կոմիսարիատը և վերջինի կապը Ռուսաստանի դեմոկրատիայի հետ, որ պահպանում էին մենշևիկները, խզվեց, մեզ համար լույսի պես պարզ դարձավ, թե ինչ հետևանքների է բերելու այդ: Եվ մենք առաջին իսկ օրերից բերանացի ու տպագիր խոսքով զգուշացնում էինք այդ մասին Անդրկովկասի կառավարող կուսակցություններին»¹:

Բանակը՝ հոգնած ու տանջված, տուն էր ձգտում, Անդրկովկասի տիրապետող կուսակցությունների նացիոնալիստական քաղաքականությունը արագացնում էր այդ պրոցեսը:

«Ի՞նչ միջոցներ կարող են ձեռք առնվել կանխելու համար այն աղետները, որոնք կարող են պատահել այդպիսի մասսայական տարերային շարժման դեպքում,—հարց է տալիս Ստ. Շահումյանը և պատասխանում իր հարցին.—ըրժբայտաբար մեզ թվում է, որ արդեն ուշ է, և ոչ մի միջոց չի օգնի»²:

Առաջին հոգվածը լույս տեսնելուց երեք օր հետո, դեկտեմբերի 20-ին, Ստեփան Շահումյանը հանդես եկավ մի նոր հոդվածով, որը կրում էր «Կովկասյան բանակի ետ քաշվելու առթիվ» խորագիրը: Այդ հոդվածում Ստ. Շահումյանը գրում է, որ ցավալի կլինեն, եթե բոլոր զորքերը միանգամից թողնեին իրենց դիրքերը և մերկացնեին ռազմաճակատը: Անհրաժեշտ է ռազմաճակատում պահել գեթ որևէ պաշտպան զորամաս, եթե թուրքական բանակը չի կարող պատերազմել, ապա բաց տեղում առաջ շարժվել նա ազատ կերպով կարող է:

Այս հոդվածում Ստեփան Շահումյանը որոշակիորեն անց է կացնում այն միտքը, որ եթե հնարավոր չէ ամբողջ զորքը պահել ռազմաճակատում, ապա պետք է ձգտել ռազմաճակատում պահել գոնե նրա առանձին զորամասերը, որովհետև, ինչպես գրում է նա, «Ռուսական զորքերի անակնկալ ետ քաշվելը չափազանց ծանր դրույթում է, ստեղծում Թուրքիայի ատանում: Մենք արդեն գիտենք այս անիժյալ պատերազմի

ժամանակ հայերի կրած հարշուր հազարավոր զոհերի մասին: ...Իմանալով իրերի դրությունն այդ դժբախտ երկրում, մենք պետք է հավատացած լինենք, որ այնտեղ մի նոր դժոխք է ստեղծվում, անմեղ խաղաղ բնակչության արյան նոր գետեր են հոսելու: Մեր հեղափոխական բանակը չի կարող անտարբեր մնալ դեպի այդ բնակչության բախտը»¹:

«Մեր գիտակից ընկերները,— շարունակում է Ստ. Շահումյանը,— պետք է զորքի մի մասին պահեն ռազմաճակատում ինչպես այդ բնակչության շահերից ելնելով, այնպես էլ վերը մատնանշված պետական նկատառումներով և սեփական օգուտի նկատառումներով»²:

Դեկտեմբերի 23-ին «Кавказский рабочий» թերթը լույս տեսավ մի առաջնորդողով, որը, դիմելով կովկասյան բանակին, այն միտքն էր հայտնում, թե նա չի մերկացնի ռազմաճակատը և «ընդունակ կլինի ազգային գնդերի հետ միասին պաշտպանելու տեղի խաղաղ բնակչությանը»³: Թերթի այս առաջնորդողը, մեզ թվում է, պատկանում է Ստ. Շահումյանին, որովհետև նրանում արժարժված մտքերը տրամաբանական շարունակությունն են հանդիսանում այն երկու նախորդ հոդվածների, որոնց մասին մենք խոսեցինք վերը:

Ստ. Շահումյանի հոդվածները գրվել են այն օրերին, այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսում դեկտեմբերի 10—23-ը տեղի էր ունենում Կովկասյան բանակի երկրային խորհրդի համագումարը, որը ճանաչեց ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը, խիստ քննադատեց կովկասյան պաշտպանողականների քաղաքականությունը և մերժեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հակահեղափոխական իշխանությունը:

Կովկասյան բանակի երկրորդ համագումարում ևս քննարկվում է Արևմտյան Հայաստանի հարցը և բոլշևիկյան որոշում է ընդունվում «Թուրքահայկական հարցի» վերաբերյալ⁴, ցավոք, այդ բանաձևը մինչև այժմ չի հաջողվել հայտնաբերել: Բայց, ծանոթ լինելով համագումարի օրերին բոլշևիկյան մամուլում հրապարակված Ստ. Շահումյանի և այ-

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 38 (ընդգծումը մերն է.—Լ. Խ.):

² Նույն տեղը, էջ 39:

³ «Кавказский рабочий», № 228, 23 декабря 1917.

⁴ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 47:

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 34:

² Նույն տեղը, էջ 35 (ընդգծումը մերն է.—Լ. Խ.):

լոց հողվածներին, մեզ միանգամայն պարզ է դառնում, թե այդ բանաձևը ինչ ոգով պետք է կազմված լիներ և ինչ խընդիրներ պետք է պարունակեր:

Կովկասյան բանակի երկրորդ համագումարը ընտրեց բանակի երկրային նոր սովետ, բաղկացած մեծ մասամբ բուշևիկներից և ձախ էսէռներից, բուշևիկ Գ. Կորգանովի գլխավորությամբ: Ահա հենց այս հանգամանքն էր Ստ. Շահումյանին հույս ներշնչում, որ բուշևիկները կկարողանան որոշ զորամասեր պահել ռազմաճակատում, իսկ ետ քաշվող զորքերի միջոցով հեղաշրջում կատարել Քիֆլիսում: Վրացական մենշևիկները, սակայն, կարողացան անօրինական կերպով գրավել սովետը և այն հանձնել համագումարում փոքրամասնության մեջ մնացած կուսակցություններին:

Հարց է առաջանում, իսկ ինչո՞ւ դաշնակցությունը, որն այդ ժամանակ նշանակալից ուժ էր ներկայացնում Անդրկովկասում, չմիացավ բուշևիկներին և չօգնեց բանակի երկրային սովետը բուշևիկների ձեռքում պահելուն: Չէ որ բուշևիկների հետ նրանք բանակցություններ էին վարում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո և շատ լավ գիտեին Պետրոգրադում Արևմտյան Հայաստանի անկախության դեկրետի պատրաստվող նախագծի մասին: Դեռ ավելին. նոյեմբերին դաշնակցությունը օգնեց մենշևիկներին բուշևիկներից գրավելու Քիֆլիսի Արսենալը և ցրելու պատգամավորական ժողովը, որով մեծ հարված հասցրեց բուշևիկներին:

Դեկտեմբերին բուշևիկները պահանջեցին հրավիրել Կովկասի բանվորների դեպուտատների սովետների համագումար, համոզված լինելով, որ իրենք այնտեղ մեծամասնություն են ստանալու, սակայն այս հարցում ևս դաշնակցությունը չմիացավ բուշևիկներին ու ձախ էսէռներին և շարժապանեց ներկայացուցչության նորմաների ճշտման բուշևիկների պահանջները, իսկ հետո չմասնակցեց բուշևիկյան սովետների կազմակերպած համագումարին:

Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ռուսական զորքերը զանգվածորեն հեռանում էին Կովկասից, երբ այդ զորքերի արյունն էր թափվում Շամխորում, երբ Ստ. Շահումյանը, կովկասյան բուշևիկների գլուխն անցած, ամեն բան արեց ռու-

սական զորքերին փրկելու՝ նրանց Կոմիսարիատի դեմ ուղղելու նպատակով, դաշնակցությունը ոչ միայն մատր մատին չխփեց ռուսական զորքերի սպանողը կանխելու համար, այլև ինչ-որ շափով նպաստեց դրան:

Հայաստանի պաշտպանության ռազմական կոմիտեի՝ Ժողովուսովետի ազգային գործերի կոմիսարիատին ուղարկված նամակում ասվում է, որ մուսավաթականները և մենշևիկները քթից քարշ էին տալիս դաշնակցականներին և «ամբողջ թուրքահայաստանը» դավաճանության հետևանքով կորցվել է¹:

Այն ժամանակ, երբ մուսավաթը բացարձակորեն ամեն ինչ անում էր Կովկասը թուրքական տիրապետությանը ենթարկելու համար, այն ժամանակ, երբ վրացական մենշևիկները ամեն ինչ անում էր ի հաշիվ իր հարևանների սեփական շահերը բավարարելու համար, հենց այդ նույն ժամանակ դաշնակցությունը, հավատարիմ իր դասակարգային էությունը, թույլ էր տալիս, որ իրեն խաբեն Կոմիսարիատում և Սեյմում արտասանած գեղեցիկ ճառերով, որոնցում վրացական մենշևիկների և մուսավաթականների ղեկավարները մեծ հաջողություններ ունեին:

Դաշնակցության ղեկավար գործիչների մեջ կային այնպիսիները, որոնք լավ էին հասկանում, որ մենշևիկները և մուսավաթը հմտորեն օգտագործում են դաշնակցության հեղհեղուկությունը և քաղաքական կուրությունը: 1918 թվականի մայիսի 19-ին Ջավրիկը Մոսկվայից գրում էր Քիֆլիսի դաշնակցականներին, որ վրացական մենշևիկների հետևից գնալը կործանարար է, և որ նրանք վաճառքի են հանել մեզ²: Մի այլ նամակում, որը գրված է հունիսի 9-ին, նա խորհուրդ է տալիս դաշնակցականներին հրաժարվել մուսավաթականներին և մենշևիկներին շողոքորթելու քաղաքականությունից³:

Հակասովետական մոլուցքով տարված դաշնակցական կուսակցությունը չկարողացավ կողմնորոշվել ժամանակի

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, д. 67, л. 118.

² ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, д. 163, л. 22.

³ Նույն տեղը, թ. 28.

քարոզ քաղաքական իրադրութեան մեջ և, շունենալով ամբողջական ու նպատակասլաց քաղաքականութիւն, խարխափում էր մուսավաթականների և մենշևիկների խորամանկ ու դավադիր քաղաքականութեան հշուսած ուստայններում:

Իր քաղաքական կուրուքիւնը, քաղաքական արեւնալում մշտապես խաբւելն ու հմտորեն գործելու անկարողութիւնը և դրա պատճառով ժողովրդի կրած անուղղելի զոհաբերութիւնները դաշնակցութիւնը հետագայում մշտապես փորձել է բացատրել «օբյեկտիվ» գործոններով կամ էլ բուլշևիզմի, սովետական երկրի խաղացած բացասական դերի մասին հորինած կեղծիքներով:

Մի պահ համաձայնվենք այն մտքի հետ, որ 1917 թվականի աշնանը դաշնակցութիւնը դեռ բանակցութիւնների մեջ էր գտնվում բուլշևիկների հետ, համաձայնագիրը դեռ կնքված չէր և այդ պատճառով էլ նա դեռևս գործում էր մենշևիկների և մուսավաթականների հետ, որոնք առաջին հարմար առիթով վաճառքի հանեցին հայ ժողովրդի շահերը: Սկսենք քննել դեպքերը և երևույթները 1917 թվականի դեկտեմբերի 31-ից հետո, երբ հրապարակվել էր արդեն Արևմտոյան Հայաստանի անկախութեան դեկրետը:

Ստ. Շահումյանի կնքած համաձայնագրում որոշակիորեն ընդգծվում է այն պայմանը, որ դիմադրութիւնը պիտի շարունակվի թուրքերի դեմ, և ապա նոր միայն ավելացվում է, որ Շահումյանը պիտի ջանա ուս զորքերը պահել ուղիմաճակատում:

1918 թ. հունվարի վերջերին իրոք կարող էր միայն խոսք գնալ՝ ջանալու առանձին զորամասերի՝ դիրքերից ետ քաշվելը ժամանակավորապես հետաձգելու մասին, մինչև տեղական ուժերի կազմակերպումը: Նկատի ունենանք այն, որ դեկտեմբերի վերջերին և հունվարին թուրքերը դեռ չէին հարձակվում, կնքված էր զինադադար: Այնպես որ խոսքը գնում էր թուրքերի կողմից դեռևս շփուլացված և «թուրքահայաստանի» դեկրետով ինքնորոշման իրավունք ստացած Արևմտոյան Հայաստանի հետագա բախտի մասին:

Եվ այդ ուղղությամբ Սովետական Ռուսաստանը ծավալել էր մեծ գործունեութիւն: Սովետական կառավարութիւնը թույլ էր տվել, որպեսզի իր միջոցներով (զինամթերք, հան-

դերձանք, դրամ, փոխադրամիջոց) Ռուսաստանի տերիտորիայում բնակվող հայերից կազմվեն կամավորական ջոկատներ և ուղարկվեն Կովկաս՝ թուրքերի դեմ կռիւլու համար, եթե վերջիններս, իհարկե, ուսական զորքերի ետ քաշվելուց հետո փորձեն գրավել ազատված տերիտորիաները: Սովետական կառավարութիւնը տեղական իշխանութիւններին կարգադրել էր առանց ձգձգումների բաց թողնել դեպի Կովկաս մեկնող հայկական կամավորական ջոկատներ փոխադրող էջելոնները:

Սովակալ Հ. Իսակովը պատմում է, որ 1918 թվականի հունվարին Պետրոգրադում ստեղծված Հայկական ազգային հանրապետութեան Ռուսաստանում լիազորված ներկայացուցչութիւնը տալոններ էր բաժանում՝ հատուկ էջելոններով Ադրբեջան, Վրաստան և Հայաստան մեկնելու համար, որը թույլ էր տվել երիտասարդ սովետական իշխանութիւնը¹:

Գուրգեն Հայկունին, հանդիպելով Վ. Ի. Լենինի հետ, հետագայում առաջնորդի հետ ունեցած խոսակցութիւնը հետևյալ կերպ է շարադրել. «Հիմնական խնդիրը, որ պետք է լուծել անհապաղ, դա սովետների իշխանութեան հաստատումն է Թիֆլիսում: Այդ դեպքում Կովկասի հեղափոխական դեմոկրատիան միացած ուժերով էտ կմղի Թուրքիայի ամեն մի փորձ՝ բռնանալու Հայաստանի և Կովկասի ժողովուրդների ազատութեան վրա (Հայաստան ասելով Գ. Հայկունին նկատի ունի Արևմտյան Հայաստանը—լ. Խ.): Սովետական կառավարութիւնը կդիմի իր մի շարք տեղական իշխանութիւններին, որ անմիջապես հայ կամավորական ջոկատներ, վաշտեր կազմեն, զինեն նրանց և ուղարկեն Հայաստան՝ պաշտպանելու իրենց հայրենիքը: Հայ բուլշևիկները մեծ դեր ունեն կատարելու...»

Իլլիշը հայ ժողովրդի հանդեպ կատարեց իր խոստումները:

Եվ Վլադիմիր Իլլիչի հրահանգներով սովետական իշխանութեան տեղական մարմինները 1918 թ. սկզբներին զինեցին հայ հեղափոխական կամավորներին և ուղղեցին նրանց

¹ Հ. Իսակով, նշվ. հոդվածը, էջ 69:

Հայաստան՝ պաշտպանելու իրենց հայրենիքը բռնակալ Թուրքիայի զավթիչ հորդանների դեմ:

Հազարավոր հայ կամավորների շարքերը մտան նույնպես բազմաթիվ ուս, բուլգար, հույն և այլ ազգությունների հեղափոխական զինվորներ ու նավաստիներ, 1918 թվի մարտ և ապրիլ ամիսներում Սովետական Ռուսաստանից Թիֆլիս ժամանեցին մոտ 5000 զինված կամավորներ»¹:

Այս հարցը կարիք ունի ավելի մանրամասն վերլուծության, որովհետև դրանով բացահայտվում են մի շարք այլ խնդիրներ ևս, որոնք խիստ կարևոր նշանակություն ունեն 1918 թվականի քաղաքական իրադարձությունների վրա լույս սփռելու տեսակետից:

Չնայած Հայաստանին օգնելու մասին խոսակցությունը Պետրոգրադում վ. Ի. Լենինի հետ եղել է 1918 թվականի հունվարին, չնայած հայկական կազմակերպությունները հունվարին արդեն իրավունք էին ստացել առանձին էշելոններով Կովկաս մուտք ունենալու մասին, այնուամենայնիվ, հունվար և փետրվար ամիսներին դեռևս կամավորական ջոկատներ գրեթե չէին ուղարկվում Անդրկովկաս: Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում գտնվող ազգային խորհուրդներն ու կոմիտեները, որոնք պետք է կազմակերպեին կամավորական ջոկատներ, ձեռքից բաց թողեցին երկու ամիս, գրեթե ոչինչ չանելով զինված ուժեր ստեղծելու և դրանք Արևմտյան Հայաստան փոխադրելու ուղղությամբ:

Կովկասում այդ ժամանակ բուլղերկյան կազմակերպությունները ուսական զորքերի հեռանալու պատճառով բավականին թուլացել էին: Նման պայմաններում բնական է, որ Արևմտյան Հայաստանի պաշտպանության պրակտիկ գործը ընկնում էր դաշնակցության ուսերին, որը, ըստ էության, ինչպես նշեցինք վերը, «Թուրքահայաստանի» դեկրետի հրապարակումից հետո փաստորեն իշխանության գլուխ էր անցել այդ երկրում: Դաշնակցությունը, սակայն, փոխանակ այդ երկու ամսում լուրջ քայլերի դիմեր Արևմտյան Հայաստանում իր ձեռքն անցած իշխանությունը պահելու համար, այդ նպատակով օգտագործելով սովետական կառավարու-

թյան տված արտոնությունները, ընդհակառակն, հավատարիմ մնալով իր ընտրած հակահեղափոխական ուղեգծին, լիովին խրվել էր Կոմիսարիատի և Սեյմի կուսակցությունների զգվտոտցի մեջ, տապալելով հայ ժողովրդի փրկության, «Թուրքահայաստանի» դեկրետի և կնքված համաձայնագրի իրականացման գործը: Ո՛չ դեկրետի և ոչ էլ համաձայնագրի իրականացման ուղղությամբ դաշնակցությունն այդ ամիսներին ոչ միայն ոչինչ շարեց, այլև իր հակաժողովրդական և հակահեղափոխական դիրքորոշմամբ տապալեց այդ գործը:

«ՍՍՀՄ արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերը» բազմահատոր ժողովածուի առաջին հատորում «Թուրքահայաստանի» դեկրետի մասին ասվում է, որ այն «նկատի ունի ապահովել հայկական բնակչության ազատ ինքնորոշումը: Սակայն 1918 թ. սկզբին Հայաստանում իշխանության գլուխ եկած դաշնակցականները ոչ մի ֆայլ չարեցին ժողովմանովետի դեկրետում նշված միջոցառումները իրականացնելու ուղղությամբ: 1918 թ. հունվարին Կովկասյան ճակատի հակահեղափոխական գլխավոր հրամանատարությունը, զինվորների շրջանում հակապատերազմական տրամադրություններն ուժեղանալու պատճառով, ուսական զորքերը դուրս բերեց «Թուրքահայաստանի» սահմաններից: 1918 թ. փետրվարին թուրքերը, օգտագործելով իրենց իսկ կողմից կազմակերպված կոնֆլիկտը հայկական ջոկատների և մուսուլմանական բնակչության միջև, իրենց զորքերը մտցրին «Թուրքահայաստանի» տերիտորիան և հայկական բնակչությանը զրկեցին ժողովմանովետի դեկրետով նախատեսված ազատ ինքնորոշման իրավունքից»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ժողովածուի նյութերը ևս բացահայտորեն խոսում են այն մասին, որ 1918 թվականին իշխանության գլուխ անցած դաշնակցությունը պետք է լայն գործունեություն ծավալեր Արևմտյան Հայաստանը պահելու ուղղությամբ: Դաշնակցությունը, սակայն, ոչ մի քայլ չարեց իր ստանձնած պարտավորությունները կատարելու համար:

Գնալով դրությունը ավելի և ավելի ծանրացավ: 1918 թը-

¹ «Документы внешней политики СССР», т. I, стр. 712 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

¹ Գուրգեն Հայկունի, նշվ. աշխատությունը, էջ 698—699 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

վականի փետրվարի 12-ին թուրքերը սկսեցին հարձակվել և, լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, մեկը մյուսի ետևից գրավում էին Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը:

Թուրքիայի համարձակությունը պայմանավորված էր նաև այն բանով, որ հենց այդ ժամանակ Բրեստ-Լիտովսկում Քառյակ միությունը սովետական երկրի հաշտության պատվիրակությանն էր ներկայացրել մի ուլտիմատում, որի համաձայն ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանն էր անցնում Թուրքիային, այլև Կարսը, Արդահանը և Բաթումը:

Վերը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի մասին բերված նյութերը կասկած չեն թողնում, որ սովետական երկիրը այլ ելք չունեի, նա հարկադրված էր ընդունելու ավազակային պայմանագրի բոլոր պայմանները: Այն Ռուսաստանի վզին էր փաթաթվում զինված ուժի հարկադրանքի տակ:

Այժմ անցնենք այն հարցի քննարկմանը, թե Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կնքումից հետո ի՞նչ էր կատարվում Անդրկովկասում և ստեղծված նոր պայմաններում ի՞նչ էին մտածում անել երկրամասի բոլշևիկները:

Սովետական կառավարությունը, զինված ուժի հարկադրանքի տակ կնքելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, գրտնում էր, որ այն պարտադիր չէ Անդրկովկասը ղեկավարող կուսակցությունների համար:

Ստեփան Շահումյանը, վերլուծելով Բրեստի պայմանագրի կնքումից հետո ստեղծված քաղաքական վիճակը, գրում էր. «փոխհարաբերությունները պետությունների միջև որոշվում են ոչ թե թղթի կտորներով, այլ ուժերի ուսալ հարաբերակցությամբ»:

Ինչ էր խանգարում Անդրկովկասին շիրազործել այդ պայմանագիրը և պաշտպանել իրեն նրանից:

Մենք, բոլշևիկներս, երբեք չենք հայտարարել, անգամ երբ ստորագրել ենք այդ պայմանագիրը, որ այստեղ պետք է անպայման այն պահպանել: Մենք այդ պայմանագիրը դիտել ենք որպես պարտադրված պայմանագիր, որը պետք է հաշվի առնենք, քանի որ դիմադրություն ցույց տալու համար պահանջված չափով ուժ չունենք:

Երբ մեր առաջ այստեղ հարց դրվեց, թե ինչպես վարվել

Բրեստի պայմանագրին և պետք է արդյոք մեր կողմից որևէ հայտարարություն արվի Բրեստի պայմանագրի կատարման մասին,—մեր կուսակցությունը միաձայն որոշեց Կարսը, Բաթումը և Արդահանը հանձնելու մասին ոչ մի հայտարարություն չանել, և իրոք ոչ մի հայտարարություն չարինք:

Որպես Կենտրոնական իշխանության պաշտոնական ներկայացուցիչ, ես անձամբ պետք է հայտնեի իմ կարծիքը, բայց այդ առթիվ մենք հանդես չեկանք, ենթադրելով, որ Կարսն ու Բաթումը պաշտպանելու համար Անդրկովկասը բավականաչափ ուժ ունի:

Մենք մատնանշում էինք, որ Անդրկովկասն այնպիսի պայմանների մեջ է գտնվում, որ ամբողջ բնակչությունը՝ առանց ազգության խտրության, կկռվի, որպեսզի պաշտպանի իրեն թուրքերից, որովհետև նրանք Անդրկովկասում ամբողջ ազգություններ կոչնչացնեին: Այդ հանգամանքը կհարկադրեր բնակչությանը պատրաստ լինել դիմադրելու ու իր տերիտորիան պաշտպանելու համար:

Նկատի առնելով նաև, որ մեր դեմ էին շարժվում ոչ թե գերմանական ուժեղ զորքերը, այլ հոգնած ու կազմալուծված թուրքերը, մենք կարծում էինք, որ Անդրկովկասը կարող է իրեն պաշտպանել և շտալ այն, ինչ որ զիջված է Բրեստի պայմանագրով:

Երբ մենք հարց դրինք, թե ինչպես կվերաբերվի դրան Կենտրոնական կառավարությունը, որը ստորագրել է Բրեստի պայմանագիրը, մեզ համար պարզ էր, որ կառավարությունը կարող է միայն ողջունել կովկասյան հեռուներին¹:

Հենց այդ նույն ժամանակաշրջանում, երբ Ստ. Շահումյանն էր ելույթ ունենում, բացահայտելով Բրեստի հաշտության հետո ստեղծված իրադրությունում սովետական կառավարության վերաբերմունքը Անդրկովկասի նկատմամբ, «Պրավդա» թերթը ևս բացարձակապես նույն ոգով գրում էր. «Հանուն իր ազգային շահերի Կովկասի բնակչությունը կկարողանա խիզախությամբ պաշտպանել իրեն և ուրիշներին

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 274—275 (ընդգծումը մերն է— լ. Կ.):

օրինակ ցույց տալ Կովկասի նկատմամբ ունեցած սիրո և նվիրվածութեան»¹։

Պարզ է դառնում, որ Ստ. Շահումյանը Բրեստի պայմանագրից հետո Կովկասի բուլշևիկների գործունեության ծրագիրը ներկայացրել էր կենտրոնական կառավարությանը և ստացել նրա լիակատար հավանությունը։

Բայց Ստ. Շահումյանը, որպէս սովետական կառավարության պաշտոնական ներկայացուցիչ, շատ բան չէ, որ կարող էր հաղորդել հասարակայնությանը։ Սովետական կառավարությունը կնքելով Բրեստի պայմանագիրը, միաժամանակ լայն աշխատանքներ էր ծավալել Կովկասին զինված ուժերով, ռազմամթերքով, զենքով ու հանդերձանքով օգնելու ուղղությամբ։

Սովետական կառավարությունը ոչ միայն ողջունում էր Կովկասի պաշտպաններին, այլև մեծ օգնություն ցույց տալիս նրանց՝ թուրքերի դեմ պայքարելու գործում։

Այստեղ պետք է ընդգծել, որ սովետական կառավարությունը հակաթուրքական ճակատ ստեղծելու գործում երբեք չփորձեց մուսավաթականների հետ այդ կապակցությամբ որևէ բանակցություններ վարել, լավ հասկանալով դրանց անօգուտ լինելը։ Մուսավաթականներն ունեին թուրքական օրինատացիա և այդ պատճառով էլ նրանք քայքայում էին հակաթուրքական ուժերի միասնականությունը՝ դրա մեջ տեսնելով իրենց նպատակների իրականացման միակ ուղին։ Այդ պատճառով էլ բանակցությունները վարվում էին վրացական մենշևիկների և դաշնակցության ներկայացուցիչների հետ։

Նախ՝ վրացական մենշևիկների հետ վարվող բանակցությունների մասին։ 1918 թվականի մայիսի 24-ին Վ. Ի. Լենինը գրում էր Ստ. Շահումյանին. «Օգտվում եմ հարմար առիթից, որպեսզի մի անգամ ևս Ձեզ երկու խոսք ուղարկեմ (վերջերս հարմար առիթով Ձեզ նամակ եմ ուղարկել. ստացե՞լ եք արդյոք Դուք)։

Բաքվի դրությունը միջազգային տեսակետից դժվար է։ Ուստի խորհուրդ կտայի փորձել բլոկը ժողովաբանիայի նետ։

Եթե անհնարին է, պետք է խուսանավել և ձգձգել որոշումը, մինչև ռազմական տեսակետից շամրապնդվեք։ Զգաստ հաշվառում և դիվանագիտություն՝ ձգձգման համար—հիշեցեք դա»¹։

Հունիսի 6-ին Ստ. Շահումյանը նամակ գրեց Ն. Փորդանիային, առաջարկելով Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում միասնական ճակատ կազմել։ Բաքուն Թիֆլիսից կտրված լինելու պատճառով բանակցությունների գործը իր վրա վերցրեց բուլշևիկների երկրային կոմիտեն։ Ստ. Շահումյանը իր հերթին, բանակցությունների օրը, հունիսի 25-ին, հեռախոսով բանակցեց Ն. Փորդանիայի հետ²։ Բայց բանակցությունները վերջացան անարդյունք, որովհետև մենշևիկները դաշինքի էին գնացել իմպերիալիստական Գերմանիայի հետ։ Վ. Ի. Լենինը, 1918 թ. հուլիսի 29-ին վերլուծելով վրացական մենշևիկների քաղաքականության հետևանքով ստեղծված վիճակը, գրում էր. «Մենք գիտենք, որ Կովկասում մեք ընկեր-կոմունիստների դրությունը առանձնապես դժվար է եղել, որովհետև նրանց ամենուրեք մատնել են մենշևիկները, որոնք ուղղակի դաշինք են կնքել գերմանական իմպերիալիստների հետ, իհարկե, Վրաստանի անկախությունը պաշտպանելու պատրվակով։

Դուք բոլորդ լավ գիտեք, որ Վրաստանի այդ անկախությունը վերածվեց զուտ խաբեության,— իրոք դա Վրաստանի օկուպացումը և լիակատար զավթումն է գերմանական իմպերիալիստների կողմից, գերմանական սվինների դաշինքը մենշևիկյան կառավարության հետ՝ բուլշևիկյան բանվորների ու գյուղացիների դեմ...»³։

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի քաղաքականություն էր վարում դաշնակցությունը Բրեստի պայմանագրից հետո։

Դաշնակցությունը բացասաբար ընդունեց Բրեստ-Լի-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 44, էջ 60—61 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.)։ Այս նամակը հայտնաբերվել է մեր կողմից և հրատարակվել ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» ամսագրի 1956 թ. № 5-ում՝ «Վ. Ի. Լենինը և Բաքվի կոմունան» խորագիրը կրող հոդվածում։

² Տե՛ս Լ. Ա. Խուրշուպյան, Ստեփան Շահումյան (պետական և կուսակցական գործունեությունը 1917—1918 թվականներին), Երևան, 1959, էջ 312։

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 8։

¹ «Правда», 23(10) марта 1918.

տովսկի պայմանագրի լուրը և անմիջապես կարգադրեց Մոսկվայի հայկական կոմիտեին այդ կապակցութեամբ պաշտոնական բողոք ներկայացնել սովետական կառավարութեանը: Այդ բողոքը ներկայացվեց: Մոսկվայի հայկական կոմիտեն այդ փաստաթղթով հայտնում է, որ ինքը լիազորված է հայտարարելու, որ հայ ժողովուրդը, Կովկասի մյուս ժողովուրդների հետ միասին, չի կարող ընդունել այդ խայտառակ պայմանագիրը, որը կնքվել է առանց իրենց զիտութեան և համաձայնութեան¹:

Միաժամանակ դաշնակցությունը մի պատվիրակություն ստեղծեց, որը Բրեստի պայմանագրի կնքումից հետո եղավ սովետական կառավարության համապատասխան ներկայացուցիչների մոտ, պարզելու համար, թե նոր պայմաններում հարաբերությունները բոլշևիկների և դաշնակցության միջև ինչ ուղղությամբ պետք է ընթանան: Առաջին իսկ տեսակցությունները ցույց տվեցին, որ սովետական կառավարությունը, զինված ուժի հարկադրանքի տակ պայմանագիր կնքելով, այնուամենայնիվ, բոլորովին չի էլ փոխել իր վերաբերմունքը հայ ժողովրդի կենսական խնդիրների և պատմական իրավունքների նկատմամբ:

Սովետական կառավարությունը, ընդհակառակն, նոր իրավիճակում նոր ձևեր էր փնտրում հայ ժողովրդին օգնելու, թուրքերի վրա ճնշումը ուժեղացնելու նպատակով: Այդ կատարվում էր հետևյալ միջոցներով.

Առաջին՝ սովետական կառավարությունը հայկական պատվիրակությանը ուղարկում է արտասահման Քառյակ միության երկու կարևոր պետությունների՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ղեկավարության հետ բանակցելու և դրանց միջոցով ազդելու Թուրքիայի վրա, ստիպելու, որ նա հոտ քաշի զորքերը և դադարեցնի հարձակումը: Այդ պատվիրակությունը միաժամանակ պետք է աշխատեր բարձրացնել Եվրոպայի աշխատավորության բողոքի ձայնը ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի: Դրա հետ միասին սովետական կառավարությունը ևս պետք է ձգտեր նույն խնդիրների կատարմանը:

Երկրորդ՝ Սովետական Ռուսաստանը Հյուսիսային Կովկասում զորքեր էր կուտակում և մտադիր էր կարմիր բանակի կանոնավոր զորամասերի ուժերով փրկել Բաքուն և ամբողջ Անդրկովկասը, դրանով անհամեմատ հեշտացնելով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գործը:

Երրորդ՝ սովետական կառավարությունը հնարավորություն է տալիս իր տերիտորիայում գործող Հայկական ազգային խորհրդի մասնաճյուղերին՝ կազմակերպել կամավորական ջոկատներ, դրանք Կովկաս՝ թուրքերի դեմ պատերազմի ուղարկելու համար: Այդ ջոկատների ղինումը, հանդերձավորումը, փոխադրումը սովետական կառավարությունը վերցրել էր իր վրա:

Այժմ անցնենք առաջին հարցին: Դաշնակցության պատվիրակությունը եղել է արտաքին գործերի կոմիսարիատում, բանակցել բոլոր հետաքրքրող հարցերի շուրջը: Պատվիրակության անդամ Արշակ Զուրաբյանը Ավետիք Ահարոնյանին, արտասահման մեկնելուց առաջ, գրում է, որ «բացի անցագրից մենք ստացել ենք հետևյալ թղթերը Արտաքին գործերի կոմիսարիատից. 1) որ մենք ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ ենք. 2) որ մեր իրերը չպետք է խուզարկության ենթարկվեն. 3) որ մենք իրավունք ունենք հետևելու ավելի փող վերցնելու, քան որոշված է 500 ո. 4) որ Գերմանիա անցնելու դեպքում մեզ թույլ տան անցնել անմիջապես Ֆրոնտից, եթե ցանկանանք անցնել. 5) որ մեզ թույլատրվում է Պետրոգրադ մտնել»¹:

Սովետական կառավարությունը, ինչպես ցույց է տալիս սույն փաստաթուղթը, հույս ուներ հայկական կառավարությունների միջոցով, որպես անմիջական տուժող կողմերի, դիմել Եվրոպայի հասարակական կարծիքին, և առաջին հերթին Գերմանիային, բարոյական ճնշում բանեցնել նրանց վրա և հարկադրել Թուրքիային հրաժարվելու իր նվաճողական քաղաքականությունից²:

Վերոհիշյալ պատվիրակության կազմած մի այլ փաստաթղթում Մոսկվայում կատարած գործունեության մասին

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 230, թ. 1—3:

² Նույն տեղը:

ասվում է. «Մոսկվայում: Սովետական կառավարությունը նոր է տեղափոխվել Պետրոգրադից Մոսկվա: Ստալինի, Տրոցկու, Կարախանի և ուրիշների վերաբերմունքը և աջակցությունը մեր պատվիրակությանը: Մենք կպպեր ենք հաստատում բոլոր հեղափոխական-քաղաքական և հասարակական շրջանների հետ: Չիչերինի և Կարախանի հեռագիրը Գերմանիային, մեր խմբագրությամբ, դեպի Անդրկովկաս թուրքական բանակի առաջ շարժվելու պատասխանատվության մասին, 1918 թ. մարտի 31-ին (ապրիլի 13-ին)»¹: Այս փաստաթղթում խոսվում է մարտի 31-ին (ապրիլի 13-ին) տրված Չիչերինի և Կարախանի հեռագրի մասին, որն իբր թե խրմբագրել է պատվիրակությունը:

Ապրիլի 13-ին, իրոք, սովետական կառավարությունը բողոքի նոտա է ուղարկում գերմանական կառավարությանը, որը նախորդում է հայկական պատվիրակության Գերմանիա ժամանելուն և դրսևորում սովետական կառավարության վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Դժվար է, իհարկե, կատեգորիկ կերպով պաշտպանել կամ հերքել հայկական պատվիրակության կողմից տվյալ փաստաթուղթը խմբագրելու վերսիսն: Մեր ձեռքի տակ այդ մասին եղած նյութերը պատմում են հետևյալը: Սովետական կառավարությունը, Գերմանիա ուղարկելով հայկական պատվիրակությունը, ապրիլի 13-ին, իրոք մի նոտա էլ է տվել, որի բովանդակությունը լիովին առնչվում է այդ հարաբերությունների հետ: Զարմանալի ոչինչ չկա, եթե արտաքին գործերի ժողովմատում Գ. Չիչերինը նրանց ծանոթացներ հեռագրին և համաձայնվեր պատվիրակության կողմից արված որոշ խմբագրական ուղղումների հետ:

Ահա նոտայի լրիվ տեքստը, որը մարտի 31-ին ուղարկվել է Գերմանիա. «Տաճկական բանակը շարժվում է Բաթումի, Ղարսի և Արդահանի վրա, քանդակով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացի բնակչությունը: Հայերի ապագա բախտի պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետև նրա պնդելով էր, որ ուսս զորքերը դուրս բերվեցին հայկական շրջաններից և ներկայումս էլ նրանից է կախված կանգ-

նեցնել տաճիկ զորքերը: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ այնպիսի քաղաքակիրթ պետությունը, ինչպիսին Գերմանիան է, որ հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Տաճկաստանի վրա, թույլ է տալիս, որ Ռեեստի պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար, որ իր կամքին հակառակ ընկել է այս համաշխարհային կովի մեջ, ծառայի որպես անհաշիվ դժբախտությունների աղբյուր: Այդ պատճառով Խորհուրդը համոզված է, որ Դուք անհրաժեշտ և միայն ձեզանից կախված միջոցները ձեռք կանեք տաճկական իշխանության վրա ազդելու, խաղաղ բնակչության ոչնչացումը կանգնեցնելու համար»¹:

Այս հեռագիրը հաղորդվել է ռադիոյով և ապա հրապարակվել մամուլում: Հետագա բոլոր հրապարակումներում՝ փաստաթղթերի ժողովածուներում, մենագրություններում, այս նոտան տրված է այն խմբագրությամբ, որը մենք ներկայացրինք ամբողջությամբ.

Մեր ուսումնասիրությունը, սակայն, ցույց տվեց, որ վերոհիշյալ նոտան ունեցել է երկու յարբերակ: Առաջին տարբերակն այն է, որը մենք առանց կրճատումների հիշատակեցինք վերը: Երկրորդ տարբերակը հրատարակվել է «Պրավդա» թերթում² և վերահրատարակվել 1957 թվականին «ՍՍՀՄ արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերը» բազմահատոր փաստաթղթերի ժողովածուի առաջին հատորում³:

Մենք անհրաժեշտ ենք գտնում այդ նոտայի երկրորդ տարբերակը ևս մեջ բերել առանց որևէ կրճատումների: Ահա նոտայի լրիվ տեքստը: Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի նոտան Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը. «Թուրքական զորքերի և քրդերի հարձակումը Կովկասյան ճակատում ուղեկցվում է հայկական բնակչության զանգվածային կոտորածներով՝ խաղաղ բնակչությունը, կանայք և երեխաները մորթվում են հազարներով, նրանց ունեցվածքը թալանվում է և հրդեհվում: Այն պայմանագիրը, որը մենք հարկադրված էինք ստորագրել Բրեստում Ար-

¹ ՄԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 714, թ. 1:

² «Правда», № 73, 16 апреля (3 апреля) 1918.

³ «Документы внешней политики СССР», том I, стр. 240—241.

¹ ՄԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, կապ 5, գ. 261, թ.

դահանի, Կարսի և Բաթումի օկրուգների բախտը վերապահել էր իրեն՝ այդ շրջանների բնակչությանը: Այդ օկրուգներում տեղի ունեցող իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ տասնամյակներ շարունակ կենսագործված հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը շարունակվում է և այժմ: Թուրքական ճակատում գերակշռությունը եղել է Ռուսաստանի կողմը, որը հարկադրված է եղել թողնել Արդահանը, Կարսը և Բաթումը միայն նրա համար, որ Թուրքիայի դաշնակիցը եղել է Գերմանիան: Թուրքական զորքերի գրաված շրջաններում հայկական բնակչության սարսափելի վիճակի պատասխանատվությունն ընկնում է գերմանական կառավարության վրա, որի ուղղակի օգնությամբ Թուրքիան ստացավ այդ շրջանները:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը վճռականորեն բողոքում է ինքնորոշման իրավունքի այն իրագործման դեմ, որը կատարվել է Արդահանում, Կարսում, Բաթումում և հավատ է հայտնում ու պնդում է, որպեսզի Գերմանիան վճռականորեն խառնվի Կովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին, նպատակ ունենալով կանխել խաղաղ բնակչության հետագա ոչնչացումը և կոտորածը, ինչպես այդ տեղի է ունեցել Արդահանում»: Նոտան ստորագրված է Չիչերինի և Կարախանի կողմից: Նկատենք նաև, որ ապրիլի 13-ի նոտայի այս տարբերակը տպագրվում է արխիվային օրինակի հիման վրա:

Այդ նոտայի երկու տեքստերի գոյությունը գալիս է հավաստելու այն փաստը, որ իրոք դրանցից մեկը խմբագրված է եղել հայկական պատվիրակության կողմից: Նոտայի երկու տարբերակների մասին խոսելու անհրաժեշտություն չէր լինի, եթե այն կարևոր նշանակություն չունենար հայ ժողովրդի պատմական բախտի նկատմամբ Սովետական Ռուսաստանի ունեցած վերաբերմունքի բացահայտման գործում: Այդ նոտան, իր կարևորության պատճառով, մտել է Հայաստանի 1917—1921 թվականների պատմությունն արժարժող համարյա թե բոլոր մենագրությունների և փաստաթղթերի ժողովածուների մեջ: Եվ գիտական շրջանառության մեջ է այն տարբերակը, որը հրապարակվել է Անդրկովկասի մամուլում:

Մենք խորապես համոզված ենք, որ «Պրավդա» թերթում հրապարակվել է Չիչերինի և Կարախանի տեքստը, իսկ Անդրկովկասի մամուլում՝ հայկական պատվիրակության կողմից խմբագրված տարբերակը: Իսկ թե այդ երկու տարբերակներից որն է ուղարկվել Գերմանիա, կարելի է պարզել միայն տվյալ շրջանի գերմանական արխիվների և մամուլի ուսումնասիրությունից հետո: Մեզ թվում է, Գերմանիա է ուղարկվել Չիչերինի և Կարախանի կազմած տարբերակը:

Այսպիսով, սովետական կառավարությունը կատարեց իր առաջին խնդիրը հայ ժողովրդին օգնելու ուղղությամբ: Նա արտասահման ուղարկեց Հայոց ազգային խորհրդի պատվիրակությունը՝ Եվրոպայի հասարակայնությանը, կառավարություններին և հատկապես Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ղեկավարությանը ծանոթացնելու Արևմտյան Հայաստանում Թուրքիայի կատարած նոր բարբարոսությունների հետ և նրանց միջոցով հասնելու այն բանին, որ ճնշում գործադրվի Թուրքիայի վրա՝ գրաված տերիտորիաները ետ վերադարձնելու նպատակով: Սովետական Ռուսաստանի նոտան ևս, ինչպես տեսանք, հիանալի կերպով ծառայում էր այդ նպատակին: Գերմանիան խստորեն զգուշացվում էր, որ հայերի ջարդերի և հետագա ողբերգության պատասխանատվությունը լիովին ընկնում է նրա վրա:

Սակայն, բացի դիվանագիտական ուղիներում թափած ջանքերից, սովետական կառավարությունը դիմեց հայ ժողովրդին օգնություն ցույց տալու այլ միջոցների ևս:

Սովետական կառավարությունը լուրջ պատրաստություններ էր տեսնում, զինված ուժեր էր կուտակում՝ Բաքվին և Անդրկովկասին օգնելու, Արևմտյան Հայաստանը փրկելու համար: Հյուսիսային Կովկասի զինված ուժերի զլխավոր հրամանատար Ավտոնոմովը Յա. Զավրիևին 1918 թվականի մայիսի 8-ին պատմել է հետևյալը. «Մենք նախապատրաստել էինք մեծ ուժեր, որպեսզի միաժամանակ շարժվենք հյուսիսից դեպի Բաքու և Թիֆլիս (Ռազմավիրական ճանապարհով և Փոթու կողմից): Մեր նախապատրաստություններն արդեն մոտենում էին իրենց ավարտին: Բայց Ռուսաստանի հարավում ծավալված իրադարձությունները և Ռուստովի կո-

րուստը մայիսի 3-ին՝ բացարձակապես ամեն ինչ փոխեցին... Այդ նույն բանը ինձ ասել է,—շարունակում է Զավրիկը,— նաև Քերեքի կառավարության նախագահ՝ Բուաշիձեն»¹:

Ռազմաքաղաքական բարդ իրադարձությունները Սովետական Ռուսաստանին հնարավորություն չտվին այդ ժամանակաշրջանում զինված ուժեր ուղարկել՝ Անդրկովկասը և Արևմտյան Հայաստանը պաշտպանելու համար:

Սովետական Ռուսաստանը, բացի վերոհիշյալից, ինչպես նշեցինք վերը, մեծ աշխատանք էր կատարում իր տերիտորիայում կամավորական շոկատներ կազմակերպելու, դրանք հանդերձավորելու, զինելու և Կովկաս փոխադրելու ուղղությամբ: Հայ բուրժուազիայից հարկադրաբար զանձված գումարները ևս սովետական բանկի միջոցով փոխանցվում էին Քիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդին:

Ստեփան Շահումյանը, ինչպես տեսանք, գտնում էր, որ սովետական կառավարությունը, հարկադրված լինելով ստորագրելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, միաժամանակ այն պարտադիր չէր համարում Անդրկովկասի քաղաքական ուժերի համար, եթե սրանք կարողանային պաշտպանել երկրամասը և ջախջախել թուրքական ուժերին: Նման դեպքում, ինչպես գրում էր Ստ. Շահումյանը, սովետական կառավարությունը կողջուններ «կովկասյան հերոսներին»:

Այժմ, հենվելով միայն և միայն փաստաթղթերի վրա, փորձենք ցույց տալ, թե ինչ էր կատարվում հայ ժողովրդին կոնկրետ օգնություն ցույց տալու ուղղությամբ:

Բաքուն, որտեղ հաստատվել էր սովետական իշխանություն, և Անդրկովկասի մյուս շրջաններն այդ ժամանակ ունեին մեկ ընդհանուր թշնամի՝ Թուրքիան: Ահա այդ ընդհանուր թշնամու ուժերի ջախջախման համար է, որ պետք է միավորվեին երկրամասի բոլոր ուժերը:

Ե՛վ Բաքվում բուլշևիկների ու դաշնակցականների կոմպրոմիսը, և՛ Կովկասի մյուս շրջաններում մեր կողմից շարադրվող դեպքերն ու իրադարձությունները առնչվում են այդ միակ կարևոր խնդրի հետ՝ ստեղծել միասնական հակա-

թուրքական ճակատ, որը, ըստ էության, ստեղծվել էր: Ստ. Շահումյանը, իր նուրբ քաղաքականությամբ, ամենօրյա, քրտնաջան աշխատանք էր ծավալում միասնական ճակատը ամրապնդելու համար: Նա դաշնակցությանն ամեն կերպ աշխատում էր համոզել, որ Բաքվի պաշտպանությունը Հայաստանի պաշտպանությունն է:

Ականատեսները պատմում են, որ, երբ Մուրադը և Սեպուհը անցնում են Բաքվի ճակատը՝ թուրքերի դեմ կովելու համար, «Շահումյան ըսեք էր.—կը լսե՞ք այս թնդանոթներու որոտը, թշնամին կաշխատի գրավել Պազուն, որ հետո պիտի հարձակվի այն փոքրիկ ժողովրդի վրա, որ քաշված է Երևանի շուրջը, և որ շնչահեղձ կտառապի: Պազուն պաշտպանել կը նշանակե Երևանը պաշտպանել, գնացեք հանգստանալու. երկու օրեն ամեն միջոց կը դնենք ձեր տրամադրության տակ և դուք կը կազմեք ձեր կարմիր գունդը»¹: Ստ. Շահումյանը Բաքվի կոմունայի ժամանակաշրջանում «Երախուսելով ընդհանուր հայությունը կը հայտարարե. —Պազուի պաշտպանությունը՝ պաշտպանությունն է նաև Արարատյան հայրենիքին»²:

Սովետական կառավարության հետ ունեցած հարաբերությունները ղեկավարում էր Քիֆլիսի հայոց ազգային խորհուրդը՝ Մոսկվայի հայկական կոմիտեի միջոցով: Եվ քանի որ Ազգային խորհուրդը գտնվում էր դաշնակցության ղեկավարության ներքո, այդ պատճառով էլ նրա ձեռքում էր գտնվում տեղի ունեցող բանակցությունների ղեկը:

Լ. Նազարյանցը սովետական կառավարության հետ ունեցած հարաբերությունների մասին գրում է. «Զավրիկը և ես կարգված էինք Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ Առժամյա (Ժամանակավոր—Լ. Ն.) կառավարության մոտ և մեր այդ պաշտոնը շարունակում էինք նաև մեծամասնական հեղաշրջումից հետո, երբ նոր կառավարությունը փոխադրվեց Մոսկվա: Սիմ. Հակոբյանը և Արտ. Զիլինգարյանը (Ռ. Դարբինյան) հետո միացան մեզ. երբ ես, 1918-ի մայիսին, Բեռ-

¹ Մ. Ավետյան, Հայ ազատագրական հիսնամյա (1870—1920) հուշամատյան և զոր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 210:

² Նույն տեղը, էջ 243:

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, л. 163, л. 16—20.

լինի առաքելութունից հետո, վերադարձա Մոսկվա, նրանք մի քանի օր առաջ արդեն հասած էին այնտեղ, բայց դեռ որոշ քայլեր չէին արել: Որքան հիշում եմ, նրանք էլ եկած էին Բազվի ազգային խորհրդի և կուսակցության կեդրոնական կոմիտեի հավանությունը: ...Մեր բանակցությունների գլխավոր նյութը Հայաստանին և հետո հատկապես Բազվին օգնություն հասցնելն էր»¹:

Վերոհիշյալ փաստին իր հիշողություններում² անդրադառնում է նաև Ռ. Դարբինյանը, որը այդ մասին գրում է. «1918-ի ապրիլի վերջերը հայոց ազգային խորհուրդը և Հ. Հ. դաշնակցության կեդրոնական կոմիտեն որոշեցին Սիմ. Հակոբյանը և զիս ղրկել Մոսկվա կարևոր առաքելությամբ մը»: Ըստ սույն հեղինակի, դաշնակցությունը Ռուսաստանի հետ մեծ հույսեր չէր կապում, որովհետև ամենուրեք տեղի էին ունենում քաղաքացիական կռիվներ, ճանապարհները անապահով էին, իսկ կարմիր բանակն էլ նոր էր միայն սկսել կազմակերպվել: Սակայն, շարունակում է նա, «Գեթ այն հույսն ունեինք, որ՝ եթե շվարտանայինք իսկ ուղղակի զինվորական օգնություն ստանալ Խորհրդային իշխանութենեն, գոնե պիտի հաջողեինք հավաքել, կազմակերպել, զինել և Բաքու ղրկել Ռուսիո մեջ ցրված հայերը»: Չափազանց մեծ եղավ Սիմ. Հակոբյանի և Ռ. Դարբինյանի զարմանքը, երբ հասնելով Մոսկվա, նրանք համոզվեցին, որ իրենցից առաջ տեղի ունեցած բանակցությունների հետևանքով Հայաստանին օգնելու հարցը արդեն լուծված ու կարգավորված էր: Այդ հարցով զբաղվում էր կազարյան ճեմարանի շենքի մեջ տեղավորված Մոսկվայի հայկական կոմիտեն որը, ըստ Դարբինյանի խոսքերի, «կը գործեր ազատ և նույնիսկ կը վայելեր շարք մը առանձնաշնորհումներ: Կը հավաքեր դրամ, կը կազմակերպեր հայկական զորամասեր, առողջապահական խումբեր Կովկասի ռազմաճակատի համար, Կովկաս կը ղրկեր հայ զինվորականներ և ամեն տեսակ մասնագետ-

ներ, որոնք կրնային պետք ըլլալ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին մեջ: Ատկե զատ, հարաբերություններ կը պահեր մեր Ազգային խորհուրդներուն հետ, որոնք կազմվել էին ամենուրեք, ուր որ բուռ մը հայեր կային: Վերջապես կը ղրկեր քաղաքական ու ռազմական տեղեկություններ, զոր անհրաժեշտ կգտներ հաղորդելու Քիֆլիսի և Բաքվի մեջ գտնվող հայկական ղեկավար մարմիններուն: ...Մոսկվայի հայկական կոմիտեի պաշտոնական թուղթերով կարելի էր ազատ ճամփորդել Ռուսաստանի մեջ, հաճախ ստանալ ձրի տոմսակներ, վագոնի մեջ մասնավոր տեղ և ամեն տեսակի աջակցություն իշխանությանց կողմեն: Թույլ էր տրված մինչև իսկ ունենալ մեր առանձին զինապահեստը և զինվորներ կազարյան ճեմարանի շենքին մեջ, որ տեսակ մը արտահողային իրավունքներ կը վայելեր, այսինքն՝ կը նշկատվեր Հայաստանի հող: Այս բոլորը ցույց կտային, որ Մոսկվայի հայկական կոմիտեն կը վայելեր նոր հաստատված խորհրդային իշխանության մասնավոր վստահությունը: Եվ այդ՝ այն աստիճան, որ մեր Կոմիտեի տված թուղթը ունեցողը չէր ենթարկվեր խուզարկության»:

Բաքվի ազգային խորհրդի պատվիրակության հանդիպումները ևս «բոլշևիկ լիդերներու հետ» հաստատեցին նրանց լավատեսությունը:

Սովետական կառավարության հետ ունեցած կապերի և նրանից ստացած օգնության հարցերին անդրադարձել է նաև Ս. Վրացյանը: Նա գրում է, որ 1918 թվականի առաջին կեսում, իրենց դիմումի հիման վրա, սովետական իշխանությունը «սիրով հոժարեցավ որոշ քանակությամբ ռազմամթերք և պատերազմական զանազան միջոցներ տրամադրել հայերին, ինչպես նաև թույլ տալ, որ ռուսական զորամասերում ծառայող հայ զինվորներն ու սպաները անարգել անցնին Հայաստան՝ մտնելու համար նորաստեղծ հայկական բանակի մեջ: ...Բաքվում ամիսներ տևող հայ-բոլշևիկ գործակցությունը թուրք... բանակի դեմ հայտնի է ամենքին: Նույն Բաքվից, 1918 թ. մայիսին, Ստ. Շահումյանի և Հայոց

¹ «Հայրենիք», տարեգիրք, Պոսթոն, 1943, էջ 142—143:

² «Հայրենիք», № 1, 1948, էջ 23—26:

ազգային խորհրդի համաձայնություններ, Արտ. Չիլինգարյանից (Ռ. Դարբինյան) և Սիմ. Հակոբյանից բաղկացած մի պատվիրակություն ուղարկվեց Մոսկվա՝ ապահովելու համար խորհրդային իշխանության զինվորական ավելի գործուն օգնությունը Բաքվին:

Մոսկվայում այդ ժամանակ գոյություն ունեւր Հայկական կոմիտեւ, որ զբաղված էր հայերի գործերով և հայ զինվորների փոխադրությամբ դեպի Կովկաս: Կոմիտեւի մեջ մտնում էին Մոսկվայի մի շարք ակտիւստներ հայ դեմքեր՝ պրֆ. Ճիվեյեկյանի գլխավորությամբ: Խորհրդային իշխանությունը յալ աշքով էր նայում նրանց, և Հայկական կոմիտեւի տրամադրության տակ էր դրել Լազարյան ճեմարանի հսկա շենքը, որ մի տեսակ հայկական ներկայացուցչության էր վերածված: Այդ շենքում էին տեղավորված, ի միջի՝ այլոց, և դեպի Կովկաս մեկնելու պատրաստվող հայ զինվորների զենքերը: Մոսկվայի զինվորական շրջանի պետ Մուրալովը հատուկ հրամանագիր էր տվել, որ ապահովում էր Հայկական կոմիտեւի շենքի անձեռնմխելիությունը: Հայկական կոմիտեւն գրկաբաց ընդունեց Բաքվի ներկայացուցիչներին:

Ըստ ամենայնի, ջերմ ընդունելություն ցույց տվեց և խորհրդային կենտրոնական կառավարությունը Բաքվի Հայ ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներին և պատրաստակամություն հայտնեց ամեն աջակցություն ցույց տալու¹:

Մի այլ առիթով կրկին անդրադառնալով վերոհիշյալ հարցին, Ս. Վրացյանը գրում է, որ 1918 թ. ապրիլի 20-ին Մոսկվա ուղարկված Բաքվի ազգային խորհրդի պատվիրակության անդամ Ա. Չիլինգարյանը, Լ. Նազարյանցի հետ միասին, պետք է հարաբերության մեջ մտնեւր Բեռլինի հետ, իսկ Սիմ. Հակոբյանը պետք է աշխատեւր Ռուսաստանում: Նպատակն էր ապահովել սովետական իշխանության աջակցությունը՝ կազմակերպելու համար հայկական զորամասեր, օժտելու նրանց նյութական միջոցներով ու ռազմամթերքով և, առհասարակ, օժանդակել Կովկասի ինքնապաշտպանության գործին: Ընտրված իշխանությունը, — շարունակում է նա իր միտքը, — ընդառաջ գնաց այս դիմումին. Ստալինը

¹ Նույն տեղը, № 3, 1941, էջ 82—83:

մի հրամանով արտոնեց հայերի զորաշարժ կատարել և տուրք դնել հայ հարուստների վրա. խոստացվեց ռազմամթերք»¹:

Վերը բերված նյութերը անառարկելիորեն ապացուցում են մի բան՝ որ բուլշևիկյան կուսակցությունը ստեղծել էր միասնական, հակաթուրքական ճակատ ինչպես հայկական հարցը լուծելու, այնպես էլ Կովկասն ու Բաքուն փրկելու նպատակով:

Ստ. Շահումյանը իր զեկուցումներում և հոդվածներում բազմիցս անդրադարձել է հակաթուրքական միասնական ճակատի ստեղծման, ամրապնդման և պահպանման հարցերին, որովհետև այդ էին պահանջում սոցիալիստական հեղափոխության շահերը, այդ էին պահանջում Անդրկովկասի ժողովուրդների ազգային շահերը, թուրքական ագրեսիայի լիկվիդացման անհրաժեշտությունը, «Թուրքահայաստանի» դեկրետի իրականացման խնդիրները:

Բանվորների, կարմիրբանակայինների, նավաստիների և գյուղացիների դեպուտատների Բաքվի սովետի և շրջանային սովետների, նավային կոմիտեւների և կովկասյան կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեւի արտակարգ համատեղ նիստում՝ «Ռուսաստանի և Անդրկովկասի քաղաքական և ռազմական դրության մասին» թեմայով զեկուցման մեջ Ստ. Շահումյանը միասնական ճակատի կարևորության մասին ասում է հետևյալը. «անկախ կուսակցական նկատառումներից, մեզ մոտ, Բաքվում, ամբողջ ռազմաճակատի հավասարեցում է կատարվում: Անգամ մեքեւիկները պաշտպանում են մեր քաղաքականությունը, բուլշևիկները քաղաքականությունը: Մենք մեր զորքերի շարքերը հրավիրեցինք Բիշբրայսովի ջոկատը, որի քաղաքական հայացքների մասին կա՛մ ոչինչ չգիտենք, կա՛մ գիտենք, որ նա անմիջականորեն սովետական կուսակցությունների հետ առնչություն չունի: Հանուն Բաքուն և Անդրկովկասը ռուսաստանյան հեղափոխության համար պաշտպանելու մենք հավասարեցնում ենք

¹ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Բեյրութ, 1958, էջ 158—159:

Սովետական իշխանության ճակատը մինչև Բիշերխոփի կազակային ջոկատը:

Ես դիմում եմ ձեզ, որպեսզի ընդգծեմ միասնական ճակատի պահպանման անհրաժեշտությունը հանուն Ռուսաստանի, Բաքվի և Անդրկովկասի անկախության»¹:

Ստ. Շահումյանը, ելնելով Կովկասի դասակարգային ու ազգային ուժերի բարդ ու խճճված հարաբերակցությունից, եկել էր այն եզրահանգմանը, որ երկրամասի փրկության համար պետք է վարել ազգային ու դասակարգային ուժերը համախմբելու, միասնական ճակատ ստեղծելու քաղաքականություն: Բաքվում ձեռք բերված հաջողությունները հենց այդ քաղաքականության կենսագործմամբ են բացատրվում:

Անդրկովկասի դասակարգային ու ազգային ուժերի հարաբերակցությունից բխող այդ նուրբ և ճկուն քաղաքականությունը Ստ. Շահումյանը հետևյալ կերպ է բնութագրում. «Նկատի առնելով Բաքվի հատուկ կարևոր նշանակությունը, մենք այստեղ նեղ ֆրակցիոն քաղաքականություն չէինք վարում, չէինք բացառում այլ կուսակցությունների, մինչև իսկ անկուսակցական բիշերխոփյան ջոկատի հետ համատեղ գործողությունների հնարավորությունը:

Մենք երբեք ղոկտրինյորներ չենք եղել: Այդ ուղղությամբ մենք որոշ զիջումներ կանենք մինչև որոշ սահման, մինչև որ կկարողանանք հանուն Սովետական հեղափոխության պաշտպանել Բաքուն ու Անդրկովկասը»²:

Մեզ հետաքրքրող շրջանում դաշնակցությունը համաձայն էր միասնական ճակատի քաղաքականությանը: 1918 թվականին դաշնակցության Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն և Բաքվի ազգային խորհուրդը «որոշեցին գործակցել բոլշևիկներուն հետ՝ միացյալ ուժերով կասեցնելու համար թրքական վտանգը», — գրում է Ռ. Դարբինյանը³: Պարզ է, իհարկե, որ այստեղ խոսք է գեղում միայն 1918 թ. առաջին կեսի մասին.

Սովետական կառավարության կողմից դաշնակցության

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 359—360:

² Նույն տեղը, էջ 370:

³ «Հայրենիք», 1948, № 1, էջ 22:

հետ վարվող բանակցությունները և ցույց տրված օգնությունը բացատրվում են միասնական ճակատի առջև դրված խրնդիրների կատարման անհրաժեշտությամբ:

Փաստորեն Սովետական Ռուսաստանի ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև բոլոր հայաբնակ վայրերում դաշնակցությունն ուներ իր հատուկ ներկայացուցիչները, որոնք ներկայացնում էին դաշնակցություն կուսակցությունը սովետական իշխանության տեղական օրգանների հետ ունեցած հարաբերությունների մեջ:

Սովետական կառավարության հետ վարվող բանակցությունները մայրաքաղաքում ղեկավարում էր Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, որը կապի մեջ գտնվելով բոլշևիկյան իշխանության հետ՝ վերջինիս պարբերաբար հայերի վիճակը բնորոշող նյութեր էր տրամադրում, իր խնդրանքներն ու կարիքները ներկայացնում, հայկական կազմակերպությունների պահանջներն առաջադրում և միաժամանակ հայտնում, թե այս կամ այն հայաբնակ շրջանում ով է ներկայացնելու իրենց տեղական սովետական իշխանությունների մոտ:

Բերենք մեր ասածն ապացուցող փաստաթղթերից մեկը: Մոսկվայի հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչ Լ. Նազարյանցը, սովետական կառավարությանն ուղարկելով հայերի վիճակը բնորոշող մի քանի փաստաթղթեր, որոնք ստորի կօգտագործվեն մեր կողմից, գրում էր. «Ձեզ եմ ուղարկում Ռուստովի հետ ունեցած խոսակցությունը, կարծում եմ, որ Դուք ձեզ համար նրանում շատ հետաքրքիր բաներ կգտնեք:

Մեր ընկեր բժիշկ Օհանջանյանը, որի մասին երեկ ես խոսել եմ Ձեզ հետ, օրերս մեկնում է Ռուստովից: Այդ պատճառով խնդրում եմ Ռուստովի ձեր ընկերներին (Պոդտեկով և Փուկ) ցուցում տաք, որպեսզի այսուհետև, որպես Դոնում դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչների, գործունեան ընկ. ընկ. Տերտերյանի և Զուբարյանի հետ»¹:

Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհուրդը 1918 թվականի մարտի 30-ին սովետական կառավարությանն է դիմել մի գրություն, որը շատ բան է բացահայտում բոլշևիկների և հայկական կազմակերպությունների հարաբե-

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1318, оп. 1, д. 40, л. 45.

րությունների գնահատման և վերլուծության գործում: Ռազմական գործերի կոմիսարիատին ուղղված այդ փաստաթղթում ասվում է այն մասին, որ Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհուրդը դեռևս 1918 թվականի մարտի 22-ին դիմել է ժողովրդավետին՝ ցույց տալով հայ ժողովրդի օրհասական վիճակը և նրան օգնելու ուղիները: Սույն գրության մեջ միաժամանակ ասվում է, որ տարբեր հայկական կազմակերպություններ ռազմական գործերի կոմիսարիատից խնդրել են՝ 1) Ռոստովի հայկական կոմիտեին բաց թողնել 10 հազար հրացան, 2) թույլ տալ Ռոստովի կոմիտեին կայուն գներով հացի գնումներ կատարել, միաժամանակ պատրաստի կուտակումներից Հայաստանի սովահար բնակչությանը բաց թողնել 200 հազար փութ հաց:

Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհրդի գրության մեջ այն միտքն էր անցկացվում, որ ինքն զբաղվում է միայն և միայն հայ ժողովրդի փրկության գործով, իսկ զենքը խնդրվում է Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման համար:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալը, Հայաստանի պաշտպանության խորհուրդը ռազմական գործերի կոմիսարիատից խնդրում էր հետևյալը. 1. Հայաստանի պաշտպանության կոմիտեն, որը ստեղծվել է բացառապես Հայաստանի պաշտպանության նպատակով, ընդունել որպես մի օրգան, որի միջոցով պետք է կենսագործվի Կովկասյան ճակատի պաշտպանության խնդիրը: 2. Հայերին ռազմական բնույթի օգնություն ցույց տալու բոլոր միջոցառումները կենսագործել ռազմական գործերի կոմիսարիատի միջոցով: 3. Հայաստանի պաշտպանության խորհրդին բաց թողնել ամիսը 15 միլ. ռուբլի: 4. Հայաստանի պաշտպանության խորհրդին բաց թողնել 15 հազար հոգու զենք և հանդերձանք: 5. Միջնորդել պարենային կոմիսարիատի առաջ, որպեսզի նա Հայաստանի պաշտպանության Ռոստովի խորհրդին թույլ տա՝ Հյուսիսային Կովկասում հացի գնումներ կատարելու և միաժամանակ 200 հազար փութ հաց բաց թողնի հայկական սովահար շրջանների բնակչության համար: 6. Շրջաբերական հեռագրով բոլոր սովետներին առաջարկել՝ աջակցել հայկա-

կան կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը և Անգլիկոմիտեի ուղարկմանը¹:

Այս գրությունը ռազմական գործերի կոմիսարիատը չի քննարկել և ուղարկել է ազգային գործերի կոմիսարիատին հետևյալ մակագրությամբ՝ «Ուղարկել ընկ. Ստալինին շուտափույթ եզրակացության խնդրանքով»²:

Ներկա ուսումնասիրության հետագա շարադրանքում օգտագործված նյութերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհրդի և հայկական այլ կազմակերպությունների գրավոր պահանջները քննարկվել են և հիմնականում բավարարվել:

Բերենք մի քանի փաստաթղթեր, որոնք ամբողջական պատկերացում են տալիս, թե ինչ էր կատարվում հայկական կամավորական ջոկատներ ստեղծելու ուղղությամբ:

1917 թվականի դեկտեմբերի 17-ին Ռումինիայի Կիմպուլունգ քաղաքում տեղի ունեցավ հայկական կոմիսարների համագումար, որը ռուսական բանակի սպա Ա. Տոնյանին ընտրեց հայկական զինվորական ընդհանուր կոմիսար՝ լիազորելով հավաքել ու կազմակերպել «հայերի համար սահմանված զորամասերն ու անմիջապես փոխադրել Հայաստանի զորաճակատը»: Կոմիսարիատի կատարած աշխատանքի մասին Տոնյանը պատմում է³. «1918 թ. հունվարի 12-ին, Ուկրաինայի, Արիմի, Բեսարաբիայի հայկական գաղութների ներկայացուցիչներին հրավիրեցի համագումարի, որպեսզի կարողանայինք լայն շափով օգնություն ցույց տալ Հայաստանին: Համագումարին մասնակցում էր նաև Մոսկվայի ներկայացուցիչ՝ փաստաբան Ա. Եսկուլովը, որ Կիև էր ուղարկված՝ ինձ հետ կապ ստեղծելու և Ռուսաստանի հայության մասին ղեկուցում տալու համար: Համագումարը որոշեց զորակոչի ենթարկել Ուկրաինայում, Արիմում և Բեսարաբիայում գտնվող մինչև 45 տարեկան հասակ ունեցող բոլոր տղամարդկանց, իսկ հայկական ընդհանուր կոմիսար-

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1318, оп. 1, д. 40, л. 48—49.

² Նույն տեղը:

³ «Հայրենիք», № 7, 1964, էջ 5—10:

րին լիազորութիւն տվեց իրազործել համագումարի որոշումը»:

Այժմ տեսնենք, թե պրակտիկ ինչ միջոցառումներ են կատարվել օգնութիւնը կազմակերպելու ուղղութիւնում և այդ գործին ինչպիսի մասնակցութիւն է ցույց տվել սովետական իշխանութիւնը: Ա. Տոնյանը լինում է Կիւր ազատագրած սովետական զինված ուժերի հրամանատարի մոտ, որի մասին իր հիշողութիւնների մեջ ասում է. «Մանրամասն տեղեկացրի նրան Ուկրաինայում հավաքված և կոմիսարիատում արձանագրված զինվորների պարտականութիւնները, այն է՝ նրանց զինել և անմիջապէս ուղարկել հայրենիք, ուր հայերը ստիպված մեն-մենակ կը պաշտպանեն ամբողջ անդրկովկասյան զորաճակատը: Հայտնեցի, թե ստացված տեղեկութիւնների համաձայն՝ թուրքերն առաջանում են և ամբողջ Հայաստանին ծանր վտանգ է սպառնում: Նշեցի նույնպէս, որ այդ զինվորները, բացի Հայաստանից, ամեն տեղ չեզոք են ու լոյալ և նրանցից ոչ մեկը չէր կարող լինել թըշնամիների շարքում»: Հայկական կոմիսարի բացատրութիւնները սովետական զորահրամանատարին լիովին գոհացնում են և նա, խոստանալով «հայ կոմիսարիատին ամեն տեսակ աջակցութիւն ցույց տալ», պատասխանում է հետեւյալը. «Ես իրազեկ եմ Անդրկովկասի սահմաններում զբոսնող զինվորների վիճակին: Դուք պետք է աշխատեք, որքան կարելի է, նրանց շուտ օգնութիւն հասցնել: Իմ կողմից ես երաշխավորում եմ, որ ձեզ կաջակցեմ իմ տրամադրութեան տակ գտնվող բոլոր հնարավոր միջոցներով: Եթե այդ խնդրում գուր դժվարութիւնների հանդիպեք, խնդրում եմ ինձ անձամբ կամ հեռախոսով հայտնել»:

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 7-ին, հայկական կոմիսարը այդ բոլորի մասին հեռախոսով զեկուցում է տալիս նաև սովետական կառավարութեան ռազմական կոմիսարին և ստանում կոմիսարիատի հավանութիւնն ու աջակցութիւնը:

Կարգադրվում է հայ զինվորներին տրամադրել այն բո-

լորը, ինչ որ սահմանված էր կարմիր բանակի զինվորների համար: «Բոլշևիկները իրենց խոստումը կատարեցին, — պատմում է Տոնյանը, — զինվորների համար հատկացված զենքերն ու մթերքները տրամադրելով մեզ Կիւրի պահեստներից»: Սովետական իշխանութիւնից ստանալով անհրաժեշտ օգնութիւնը, կոմիսարիատը լայն գործունեութիւն է ծավալում: Կոմիսարիատը, շարունակում է իր պատմութիւնը Տոնյանը, «հավաքում էր ռազմաճակատից ազատված հայերին, արձանագրում էր զորակոչի ենթարկվածներին, որոնց կազմակերպում էր՝ տալով զինվորական հագուստ և զենք. վեց շաբաթի ընթացքում նրանց վարժեցնում էր, հայ սպաների և զորաբանակներից հավաքված հմուտ և փորձված զինվորների ղեկավարութեամբ»:

Կազմակերպելուց, զինելուց և վարժեցնելուց հետո կամավորական խմբերը կազմակերպված ձևով ուղարկվում էին Անդրկովկաս:

Հայաստանին օգնելու նպատակով կամավորական ջոկատների կազմակերպումը կատարվում էր Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ վայրերում:

Բերենք մի քանի փաստաթղթեր, որոնք ամբողջական պատկերացում են տալիս, թե ինչ էր կատարվում հայկական կամավորական ջոկատներ ստեղծելու ուղղութեամբ: Ահա փաստաթղթերից մեկը. «Հայկական ռազմական միութեան Մոսկվայի բաժնի շտաբի պետին: 15 ապրիլի, 1918 թիվ: Համաձայն հայկական շտաբի մանդատի, ես խարկովում կազմակերպել եմ Հայկական ռազմական միութիւն և այդ կազմակերպութեան շնորհիվ հնարավոր եղավ կոմիսարներ ուղարկել խարկովի և Եկատերինոսլավի նահանգները, հատկապէս՝ Լուգանսկ, Սլավյանսկ, Իզյում, Ծնակիւտ, Յուզովկա, Դեբալցևո, Յուրեյան գործարանները և այլ տեղեր, որտեղ կազմակերպված են հայկական կոմիտեներ և հայտարարված է զորահավաք: Մոսխիլիզացված զինվորականների մի մասն արդեն ուղարկված է հայրենիք, օրինակ, խարկովից

ուղարկված է 600 զինվոր, որոնց հանդերձանքի և զենքի մի մասը ստացված է սովետական իշխանությունից: Դրանից բացի, Խարկովից ուղարկվել է Կարմիր խաչի մի ջոկատ, որը լավ հանդերձավորված է Խարկովի հայկական գաղութի միջոցներով¹:

Մի այլ փաստաթղթում այդ նույն հարցի մասին ասվում է. «Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհուրդին: 13 մարտի, 1918 թիվ: Ուկրաինայի, Գրիմի և Մուդավիայի հայկական կոմիսարիատի անունից Ձեզ անկեղծորեն շնորհակալություն եմ հայտնում կոմիսարիատին ցույց տված օգնության համար... Ուկրաինայի կոմիսարիատը ստեղծվել է սույն թվի հունվարի սկզբին, Կիևում... Չորս ամսվա ընթացքում Կովկաս է ուղարկված մոտ 5000 հայ զինվոր և զորակոչված՝ 4000 հոգի... Մինչև գերմանացիների Կիև մտնելը հայերը Անդրկովկաս էին ուղարկվում լրիվ զինված»²:

Մի այլ փաստաթղթում Խարկովի հայոց ազգային խորհուրդը գրում էր. «ավելի քան երեք ամիս Խարկովում գործում է դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված հայոց համազգային խորհրդի տեղական բաժանմունքը, Խարկովի հայոց ազգային խորհուրդը, որը զգալի օգնություն է ուղարկել Հայաստանին՝ զինվորական հայեր՝ ազգի ֆիզիկական՝ գոյությունը պաշտպանելու համար»³:

Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհուրդը կարգադրել էր Ռուսաստանի տերիտորիայում գործող բոլոր հայկական ազգային կազմակերպություններին տեղերում հայտարարել 18—32 տարեկան բոլոր հայերի պարտադիր ընդհանուր զորահավաք: Այդ երևում է հետևյալ փաստաթղթից. «Վորոնեժի հայկական ռազմական կոմիսարիատը հայտնում է, որ համաձայն Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհրդի հրամանի հայտարարվում է 18—32 տարեկան բոլոր հայերի ընդհանուր պարտադիր զորահավաք (14—15 մայիսի, 1918 թիվ)»⁴:

¹ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 321, ց. 1, գ. 1, թ. 24:

² Նույն տեղը, թ. 38:

³ Նույն տեղը, թ. 39:

⁴ Նույն տեղը, թ. 25:

Բերենք նման բնույթի մի փաստաթուղթ ևս: Իրկուտսկի հայկական ազգային խորհուրդը 1918 թվականի մայիսի 4-ին գրել է Մոսկվայի հայկական ազգային կոմիտեին. Իրկուտսկ քաղաքում ազգային խորհուրդ ստեղծելու օրից (1918 թ. հունվարի 20) Կովկաս է ուղարկվել, Թիֆլիսի հայկական ռազմական խորհրդի տրամադրության տակ, երկու ջոկատ բաղկացած 150 հոգուց: Այդ ջոկատները կազմված են եղել հիմնականում Սիբիրում գտնվող արևմտահայ ռազմագերիներից: Համաձայն այս փաստաթղթի, ստեղծվել էր նաև երկրորդ խումբը՝ բաղկացած 50 հոգուց և աշխատանք էր տարվում երրորդ խումբը կազմակերպելու ուղղությամբ¹:

Սովետական Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ շրջաններում տենդագին աշխատանք էր գնում հայկական կամավորական ջոկատներ կազմակերպելու և դրանք Անդրկովկաս ուղարկելու համար: Այդ զինված ուժերը կազմակերպում էին տեղական ազգային կազմակերպությունները և ուղարկում Անդրկովկաս՝ հայոց ազգային խորհրդի ղեկավարությամբ գործելու: Հայոց ազգային խորհուրդը իր ձեռքն էր վերցրել այդ գործը և դեռևս 1918 թվականի հունվարի 5-ին հեռագրում էր Հյուսիսսային Կովկասի զանազան քաղաքներում գործող հայկական կոմիտեներին՝ հավաքել հայ կամավորներին և ուղարկել Թիֆլիս՝ ազգային խորհրդի տրամադրության տակ²:

Սակայն հայկական կամավորական ջոկատների կազմակերպումը, դրանց հանդերձավորումը և Անդրկովկաս փոխադրելը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Հեղափոխության պայմաններում, դասակարգային բուռն մարտերի շրջանում, երբ երկրի շատ ու շատ տերիտորիաներ բազմիցս ձեռքից ձեռք էին անցնում, բնական է, որ կամավորական ջոկատների փոխադրումը հեշտությամբ չէր կարող կատարվել, որոշ տեղերում նրանք ղինաթափ էին արվում, շատ դեպքերում արգելակվում էր նրանց առաջընթացը: Այդ երևույթը հատկապես տեղի էր ունենում Հյուսիսսային Կովկասում: Տեղական սովետական կազմակերպությունների համար մնում էր անհասկանալի, թն ինչու պետք է ոչ սովե-

¹ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 321, ց. 1, գ. 1, թ. 34—35:

² Նույն տեղը, ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, թ. 103:

տական ուժերը կազմակերպված կերպով ուղարկվեն Կովկաս՝ թուրքերի դեմ կռվելու համար, մանավանդ որ Անդրկովկասում այդ ժամանակ իշխանությունը գլուխ էին գրտնրվում հակասովետական, հակահեղափոխական ուժերը:

Պատահական չէ, որ հայ կամավորների հենց առաջին իսկ էշկունները սկսեցին զինաթափվել: Դեռ 1918 թվականի հունվարի 5-ին Թիֆլիսից հեռագրում էին վլադիկավկազ, որ անցնող հայ զինվորներին զինաթափ չանեն¹:

1918 թվականի ապրիլի 11-ին կարմիր բանակի Դոնի աժազանի կենտրոնական շտաբի պետը Յուզովկայից ազգերի գործերի ժողովրդական կոմիսարին գրում էր. «Ենդրում եմ հայտնել Ձեր կարծիքը հայկական զորահավաքի և հայկական զորամասերի զինման մասին: Կովկասից մեզ հասած տեղեկությունների պատճառով, որ հայկական զորքերը մի շարք վայրերում (օրինակ, Կուբանի մարզ) սովետական զորքերի կողմից զինաթափվում են, Կենտրոնական շտաբը հրաժարվում է զենք տալ հայերին, չնայած նրանք վկայակոչում են իրենց համար բարենպաստ Ձեր դեկրետը, որը մեզ հայտնի չէ»²:

Որպեսզի պարզ գառնա, թե ինչ էր կատարվում Հյուսիսային Կովկասում, ինչպիսի խառը վիճակ էր աճում այնտեղ, մենք անհրաժեշտ ենք համարում որոշ կրճատումներով մեջ բերել Բաքվի «Արև» թերթի մի քանի համարներում հրապարակված հոդվածը, որ կրում է՝ «Ռոստովից Բազու (ճամբորդական հուշեր)» վերնագիրը³ և հնարավորություն է տալիս լիովին պատկերացնելու Հյուսիսային Կովկասում ստեղծված գոտիային վիճակը: Հոդվածի հեղինակը, լինելով Հյուսիսային Կովկասում և մանրամասն ծանոթանալով այնտեղի իրադրությունը, պատմում է. «Երկրորդ կարևոր երեվոյթը, որի մասին արժե խոսել՝ հայ կամավորական շարժումն է, որի կազմակերպողն ու հովանավորողն հանդիսացավ Հայաստանի Փրկության Կոմիտեն:

¹ ՀՈՍԷ ՀՈՍԵ ՊԿՔ, ք. 222, ց. 1, գ. 1, թ. 103:

² ЦГАОП СССР, ф. 1318, оп. 1, л. 40, а. 53.

³ «Արև», № 75, 12 (25) ապրիլի 1918 և № 76, 13 (26) ապրիլի

Անցյալ տարվա վերջերին ընտրվեց այս կոմիտեն 2000 հոգուց բաղկացած մի նշանավոր միտինգի մեջ: Կոմիտեի գործն եղավ նախ ցուցակագրել Նոր Նախիջևանի և Ռոստովի հայ անհատների հարստությունը և յուրաքանչյուրի վրա 5 տոկոս տուրք դնել հօգուտ կամավորական գործի... Այնուհետև. Կոմիտեն կոչ կարդաց բոլորին մտնելու կամավորական շարքերը... Սկզբից ևեթ գրվեցին 300 կամավորներ, մեծ մասը արևմտահայերից: Միևնույն ժամանակ նույն կոմիտեի հոգացողության առարկա էին դառնում Կիևից և Խարկովից եկած հայ կամավորական խմբերը, որոնք ավելի բազմաթիվ և ավելի լավ պատրաստված էին:

Այս միջոցին սկսվեցին քաղաքային պատերազմները, առաջին կոիվը սկսվեց Նախիջևանից, տևեց 6 օր և վերջացավ կազակների հաղթությամբ, իսկ երկրորդ կոիվը սկսվեց Ռոստովի ուղղությամբ, տևեց 10 օր և վերջացավ բոլշևիկների հաղթությամբ: Բոլշևիկները տիրելով քաղաքին՝ ձեռք առին ամբողջ կառավարությունը, դրին միլիոնավոր տուգանք երկու քաղաքների հարուստ դասակարգի վրա, ցրեցին դումաները և զինաթափ արեցին միլիցիոններական կազմը, լեհական և հայկական խմբերը:

Այնուհետև սկսեց կաղալ կամավորական շարժումը՝ մի կողմից ճանապարհների փակման և մյուս կողմից բոլշևիկների անբարյացակամ վերաբերմունքի պատճառով: Խմբերը դժվարությամբ կարողանում էին մեկնել և ճանապարհներին զինաթափ էին արվում, Ռոստովում խլեցին հայոց շտաբից 71 հրացան, որի համար էլ շտաբը գրավոր ու բերանացի կերպով բողոքեց բոլշևիկյան իշխանության առաջ: Մինչդեռ դեպքերն այսպիսի սուր կերպարանք էին ստանում, հանկարծ Բաքվից եկավ Ս. Գրիգորյանը:

Ս. Գրիգորյանը ներկայացավ բոլշևիկների շտաբը և ունեցավ կատարյալ հաջողություն: Պաշտոնանկ եղավ այն անձը, որ գրավել էր մեր զենքերը, խոստացան ետ տալ ոչ միայն այդ զենքերը, այլ և ավելին:

Փրկության Կոմիտեն պաշտոնապես ճանաչվելուց հետո, արդեն ուղիղ հեռագրաթելով հարաբերության մեջ սկսեց մտնել կենինի հետ, որը մեր պահանջներին լիակատար բավարարություն տվեց: Ռոստովի բոլշևիկներին նրանք հրա-

մայեցին ոչ միայն շարգելի, այլ մինչև իսկ գործնականապես օգնել հայ կամավորներին:

Այս լավագույն հույսերով իսկույն կազմակերպվեցին հայ կամավորական զանազան խմբեր և ճանապարհ ընկան դեպի Կովկաս, ինչպես պիտի պատմեմ քիչ հետ... Մարտի 6-ի երեքշաբթի օրը ճանապարհ ընկանք Ռոստովից կամավորական խմբերի հետ: Բոլորս 1500 հոգի էինք, բաժանված երկու էշալոնի: Առաջին էշալոնը կազմում էին Պետրոգրադից և Մոսկվայից եկած կամավորները, թվով 800 հոգի... Երկրորդ էշալոնը կազմում էին Սիբիրի, Կիևի, Խարկովի և Ռոստով-Նախիչևանի կամավորները, որոնց առաջնորդներն էին բժիշկ Յուզբաշյանը և Սիրաքը. կամավորներից շատերը տաճկահայ էին... Կիևի և Խարկովի կամավորները պատմում էին, թե այնտեղ կամավորությունը տաճկահայոց մեջ եղել է գրեթե պարտադիր՝ բոլշևիկների աջակցությամբ, որոնք ամեն դուրսություն տվել են մեզ գործի հաջողության համար: Այնտեղ գտնված տաճկահայերից շատերը արդեն մեկնել են, մնացյալն էլ պատրաստ է մեկնելու... Դանդաղ զնացքով, բայց առանց միջադեպի անցանք Բատայակ, Կուշչովկա և Սոսիկա կայարանները: Ամսի 7-ին հասանք Տիխորեցկ: Այստեղ սկսեցին դժվարությունները: Անգիտակից ամբոխը տեսնելով մի այսքան մեծ և զինված բազմություն և համարելով մեզ շեշեններ, շատ վատ էր տրամադրված: Պետրոգրադի զնացքը ձերբակալվեց. երկար պահված մնացինք մենք էլ, մինչև որ կարելի եղավ օրինական թղթերով հաստատել մեր ինքնությունը և բոլորս էլ ազատ արձակվեցինք:

Ուրախության երգերով և բոլշևիկ կողակների ողջերթի հուռոտներով հեռացանք Տիխորեցկից և հաջորդ օրը հասանք Կավկասկայա, ուր պահված էր մեզ մեծագույն փորձանքը: Մի ավելի մեծ ամբոխ շրջապատում է մեզ և սկսում է խուզարկել վագոնները... Ամենավերջին րոպեին սովետի ազգու միջամտությունը կարողանում է ցրել ամբոխը և ազատել կամավորներին: Մահից ազատված հասանք Արմավիր, ուր գտանք 200 կամավորներից բաղկացած մի խումբ: Ինչպես ասացի, Արմավիրում շատ հանգիստ էր, բոլշևիկների և Հայոց Ազգային Խորհրդի հարաբերությունները շատ բարե-

կամական. փողոցներում կայքած տեսանք Կովկասյան ճակատի պարտադիր զորակոչի հայտարարությունը՝ ուր պիտի լրանար 10 օրվա ընթացքում: Լուր առանք նույնպես, որ ճանապարհը մինչև Տուրպսե և այնտեղից էլ Փոթի՝ ապահով է: Մի օր առաջ Մայկոպից մեկնել էր հազար հայ կամավորներ մի խումբ, բոլշևիկների հուղարկավորությամբ ու նվազածությամբ և անվտանգ հասել Տուրպսե:

Մենք գտնվում էինք Ուզլովայա կայարանում (Քերեքից երեք վերստի վրա), այդ միջոցին մի զնացք եկավ Բաքվից, լիքը հայ կամավորներով՝ որոնք ճակատ էին գնում Արմավիրի ճանապարհով:

Այս հողվածից պարզվում է, որ Հյուսիսային Կովկասում հայկական զորամասերի զինաթափումները լուրջ թյուրիմացությունների արդյունք էին, դրանք չպետք է տեղի ունենային, որովհետև տեղափոխումը կատարվում էր սովետական կառավարության դեկրետի համաձայն: Մենք վերը շարադրել ենք արդեն այն մասին, որ այդ բոլորը կատարվում էր Վ. Ի. Լենինի և սովետական կառավարության մյուս ղեկավարների համաձայնությամբ և աջակցությամբ: Այդ քաղաքականությունը բխում էր հայ ժողովրդին փրկելու ձգտումից, հանդիսանում էր պետական ֆաղափակնություն:

Տվյալ պատմության մեջ հետաքրքիրն այն է, որ Հյուսիսային Կովկասում ստեղծված իրավիճակը կանոնավորեց, թյուրիմացությունները հարթեց ոչ թե Մոսկվայից ժամանած, համապատասխան լիազորություններ ունեցող մի սովետական պաշտոնյա, այլ Բաքվի ներկայացուցիչ, կուսակցական պատկանելությամբ դաշնակցական Ս. Գրիգորյանը: Եվ ի՞նչ փաստաթուղթ պետք է ներկայացնեի Ս. Գրիգորյանը, որպեսզի կարողանար այն աստիճանի ազդեցություն ունենալ, որը հանգեցնեի սովետական աշխատողի պաշտոնանկ լինելուն:

Բնական է, որ Ս. Գրիգորյանը պետք է ունենար կամ ժողկոմսովետի՝ այդ հարցին նվիրված որևէ դեկրետ, կամ էլ Կովկասի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանի մանդատը: Ուրիշ ոչ մի փաստաթուղթ դաշնակցական Ս. Գրիգորյանը չէր կարող ներկայացնել, որն այդպիսի մոգական ազդեցություն ունենար: Դաշնակցության անունից ներկայացված

փաստաթղթերը կարող էին, ընդհակառակն, միայն ձախողել գործը:

Ցավոք, նման փաստաթուղթ չի պահպանվել: Միայն հայտնի է, որ Սիրաք Գրիգորյանը 1918 թվականի մարտի սկզբներին Բաքվից Հյուսիսային Կովկաս էր ուղարկվել կամավորական խմբեր կազմելու գործը դյուրացնելու նպատակով¹:

Կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը Ստ. Շահումյանի կարգադրությամբ մասնակցել են նաև բուլշևիկները: Ասքանազ Մուսվյանը, խոսելով Բաքվի կոմունայի՝ թուրքերի դեմ մղված կռիվների մասին, ասել է, «որ կրթ 1918 թվականին Բաքուն կոչվում էր թուրքերի դեմ և Հյուսիսային Կովկասում ստեղծվում էին դաշնակցական կոմիտեներ՝ Բաքվի համար կամավորներ հավաքագրելու նպատակով, ինքը՝ Մուսվյանը ընկ Շահումյանից հրահանգ է ստացել աջակցել այդ դաշնակցական կազմակերպություններին՝ նրանց Բաքվի պաշտպանության կործում օգտագործելու համար»²:

Արխիվներում կուտակված բազմաթիվ փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ իրոք մարդկային ուժի, զենքի ու զինամթերքի մի մասը ուղարկվում էր Բաքու: Հյուսիսային Կովկասի ազգային կազմակերպությունների հետ Բաքուն զրտնրվում էր կապերի մեջ, որտեղից ևս օգնություն էր ստանում: Յա. Զավրիևը 1918 թվականի մայիսի 13-ին գրված մի նամակում պատմում է. «Մայիսի 4-ին ես ժամանեցի Մինվոդի: Մայիսի 5-ին այնտեղ ժամանեց № 2 զրահապատ գնացքը՝ Գրիգոր Սիրունյանի և նրա օգնական Կարդոս Ռաշմազանի հրամանատարությամբ: Այդ գնացքը մի քանի շաբաթ առաջ Բաքվից Հյուսիսային Կովկաս էր ուղարկվել՝ զենք և մարդիկ տանելու համար»³:

Ա. Մուսվյանի ասածները ապացուցող նման փաստաթղթերը բազմաթիվ են:

¹ Եղիշ Ա. Բաճառ Գեղամյանց, Տաճիկները Կովկասում և Բաքվի անկումը, Բազու, 1919, էջ 132—133:

² ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, գ. 232, կապ 9, ց. 1, թ. 13—14:

³ ЦГАОР СССР, ф. 1206, оп. 93, л. 163, л. 15 (ընդգծումը մերն է—լ. և.):

Ինչպես Ստ. Շահումյանի հիշատակված ելույթը՝ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից հետո թուրքերի դեմ մղվող պատերազմը շարունակելու մասին, այնպես էլ սույն փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ քաղաքականության նախաձեռնությունը եղևում էր Ստ. Շահումյանից և ղեկավարվում նրա կողմից: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Այդքան մի կարևոր գործ չէր կարող շղեկավարվել երկրամասի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսարի կողմից:

Հայկական գործերի կոմիսարիատի գործունեության մասին պահպանված մի հաշվետվության մեջ ասվում է, որ կոմիսարիատի «ռազմական բաժինը եռանդուն աջակցություն է ցույց տվել Բաքվի սովետի ղեկգատներին և ընկ. Շահումյանին՝ Կովկասին զենք և ռազմական հանդերձանք մատակարարելու գործում»¹: Սույն հաշվետվության մեջ, ինչպես դժվար չէ նկատել, Բաքվի սովետի ղեկգատներին աջակցելը և Կովկասը (նկատենք՝ Կովկասը և ոչ թե միայն Բաքուն) զենքով ու հանդերձանքով ապահովելը իրարից անջատ-անջատ է հիշատակվում, և դա այդպես էլ պետք է լիներ, որովհետև զրանք նույն շղթայի տարբեր օղակներն էին:

Նույն հաշվետվության մեջ այնուհետև ասվում է, որ հայկական գործերի կոմիսարիատի խնդիրն է. «Ներկա մոմենտում հայկական աշխատավոր բնակչության զինումը և ռազմական ուսուցումը՝ ինքնապաշտպանության նպատակով, երբ թուրքական խմբերի ալիստների հարձակվող զորքերը իրենց գրաված շրջաններում զլխովին ոչնչացնում են հայկական աշխատավոր բնակչությանը: Տվյալ մոմենտի ամենակենսական խնդիրներից մեկը հայ աշխատավոր բնակչության զինումն է»²: Հասկանալի է, որ այստեղ խոսք է գնում ինչպես Ռուսաստանից Անդրկովկաս ուղարկվող հայկական ուժերին տրվող, այնպես էլ անմիջականորեն երկրամաս ուղարկվող զենքի ու զինամթերքի մասին:

Այն, որ բուլշևիկները օժանդակում և աջակցում էին հայ ազգային կազմակերպություններին՝ Թուրքիայի դեմ կազմակերպված պատերազմ մղելու համար և որ դա բխում էր օրվա

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1318, оп. 1, л. 477, л. 5 (ընդգծումը մերն է—լ. և.):

² Նույն տեղը, թ. 8:

պահանջներին, պարզ կերպով երևում է նաև հետևյալ երկու փաստաթղթերին: Ահա առաջին փաստաթուղթը, որն ունի 1918 թվականի ապրիլի 18-ի թվակրոթյունը: Ապրիլի 18-ին հեռախոսագրույց է տեղի ունեցել Ռոստովից՝ Գրիգորյանի և Արմավիրից՝ Հովհաննիսյանցի միջև: Հովհաննիսյանցը հաղորդում է, որ «Տուապսե—Քիֆլիս ճանապարհը վերջնականապես փակվել է: Անհրաժեշտ է արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել: Անհրաժեշտ է նաև բանակցություններ վարել մարզային կոմիտեի և Քերեքի ժողովրդական սովետի հետ՝ Բաքվի ճանապարհը բացելու համար միացյալ ուժերով եռանդուն միջոցներ ձեռնարկելու նպատակով, հակառակ դեպքում մեզ սպասում է կատաստրոֆա: Այսօր այստեղ էր Կարդոսի մարդկանցից մեկը, որը հաղորդեց, թե զրահապատը կանգնած է Վլադիկավկազում և ուղարկվելու է Բաքու...»¹:

Գրիգորյանը հայտնում է, որ թուրքերը վերցրել են Բաթումը: Իրենք խորհրդակցել են արտակարգ կոմիսար Ս. Օրջոնիկիձեի հետ, որը խոստացել է Անդրկովկասի վիճակի մասին տեղեկացնել Մոսկվային: Ավտոնոմովին ասված է, որ նա Եկատերինոզարից էշելոնը ուղարկի և հարկ դնի հայկական բուրժուազիայի վրա: «Այսօր երեկոյան,—շարունակում է նա,— պատրաստվել ենք Օհանջանյանի հետ միասին մեկնելու Արմավիր, բայց Օհանջանյանի ներկայությունը այստեղ ևս անհրաժեշտ է, որովհետև խորհրդակցություն է տեղի ունենում Անդրկովկասին օգնություն կազմակերպելու հարցի շուրջը... Դոնի շրջանը մաքրելուց հետո մտածում են Անդրկովկասին օգնություն ուղարկել: Հաղորդեցեք, որպեսզի զրահապատը սպասի մեր ժամանմանը և անպայման վերցնի ուղարկված փամփուշտները»²:

Այս փաստաթուղթը ցույց է տալիս, որ կամավորական ջոկատների և զենքի առաքումը կատարվում էր ոչ միայն դեպի Քիֆլիս, այլ նաև դեպի Բաքու: Երկրորդ հետևությունն այն է, որ վարվող քաղաքականության մասին տեղյակ էր նաև Հյուսիսային Կովկասի արտակարգ կոմիսար Սերգո Օր-

ջոնիկիձեն և ոչ միայն տեղյակ էր, այլև ակտիվորեն օժանդակում էր այդ քաղաքականության կենսագործմանը:

Երկրորդ նման տիպի փաստաթուղթը գրված է 1918 թվականի ապրիլի 20-ին, այսինքն՝ առաջին փաստաթղթից անմիջապես հետո: Հյուսիսային Կովկասի հայկական կոմիտեի ռազմական կոմիսարի բլանկի վրա Արմավիրից Գրիգորյանը հայտնում էր, որ գիշերը Օհանջանյանի հետ միասին Ռոստովից ժամանեցին Արմավիր և 2—3 օրից հետո ճանապարհվում են Օհանջանյանը՝ Քիֆլիս, իսկ ինքը՝ Բաքու: «Ռոստովում,—գրում է նա,—մի քանի խորհրդակցություն ունեցանք ժողովուսովետի արտակարգ կոմիսար Ս. Օրջոնիկիձեի հետ... Նա պետք է զրույցներ ունենա տեղացիների հետ, որպեսզի որոշի իր դիրքավորումը... Նա... խոստանում է ամեն ինչով օգնել մեզ: Ծնորհիվ այն բանի, որ մերոնք Բաքվի բոլշևիկների հետ միասին կովում են թուրքերի դեմ և ավելի սերտորեն են կապվում Շահումյանի ու բոլշևիկների հետ, ավելի են սրվում մեր փոխհարաբերությունները թուրքերի հետ... Այդտեղ Տերյանի, Հովհաննիսյանի և Կարախանի հետ ջանացեք, որպեսզի մեզ օգնի և զեկավարի Օրջոնիկիձեն:

Հյուսիսային Կովկասում երեք ամսվա ընթացքում մենք կարողացել ենք լավ փոխհարաբերություններ ստեղծել բոլշևիկների հետ, նրանք աջակցում են մեր էշելոնների ուղարկմանը... Անհրաժեշտ է աջակցել, որպեսզի Պետրոգրադից Բաքվին օգնեն Աստրախանի վրայով... Քիֆլիսից գրում են՝ անզեն մարդիկ շուղարկել, ուղարկեցեք ռուս մասնագետներ, միայն ոչ թե մեր էշելոնների հետ, այլ առանձին»¹:

Այժմ անցնենք փաստաթղթի վերլուծությանը: Առաջին հանգամանքը այն է, որ դեռ ապրիլի 20-ին Սիրաք Գրիգորյանը Մոսկվայի հայկական կոմիտեին գրում է այն մասին, որ անցած երեք ամիսների ընթացքում իրենք բոլշևիկների հետ ունեցել են լավ փոխհարաբերություններ և նրանք աջակցել են իրենց էշելոնների փոխադրմանը:

Ինչպես տեսնում ենք, մինչև 1918 թվականի ապրիլի 20-ը բոլշևիկների նկատմամբ ոչ մի բողոք չկա, նրանք բարեխղ-

¹ ՀՍՍՀ ԶՆՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 321, ց. 1, գ. 1, թ. 106 (ընդգծումը մերն է— լ. Խ.):

² Նույն տեղը:

¹ ՀՍՍՀ ԶՆՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 321, ց. 1, գ. 1, թ. 53:

հորեն կատարել են իրենց վրա գրված պարտականությունները:

Երկրորդ՝ այս փաստաթուղթը ցույց է տալիս նաև մի բան, որը դեպքերի տրամաբանությամբ պետք էր սպասել: Պարզվում է, որ Մոսկվայում հայկական կամավորական խմբերի հարցով զբաղվում են նաև Տերյանը, Ավանեսովը և Կարախանը: Եթե Կարախանի մասին մենք որոշ բան գիտեինք նախորդ փաստաթղթերից, ապա Վ. Տերյանը մեզ հանդիպեց միայն «Քուրբահայաստանի» ղեկրետը կազմելիս, իսկ Վ. Ավանեսովը, տարօրինակ կերպով, հանդես է գալիս շատ աղոտ և այն էլ միայն Գ. Հայկունու պատմածի առընչությամբ:

Երրորդ հանգամանքը, որ աչքի է խփում այս փաստաթղթում, դա այն է, որ Ս. Գրիգորյանը, Մոսկվայի հայկական կոմիտեին հայտնելով մարտյան դեպքերի և Բաքվում սովետական իշխանություն հաստատելու մասին, խնդրում է «աջակցել, որպեսզի Պետրոգրադից Բաքվին օգնեն Աստրախանի վրայով»:

Երկու փաստաթղթերն էլ որոշակիորեն խոսում են այն մասին, որ սովետական կառավարությունը ուժեր էր պատրաստում Հայաստանը փրկելու համար: Այսինքն, այս փաստաթղթերը հաստատում են այն, ինչ գրում էր Զավրիևը Ավտոնոմովի և Բուաչիձեի հետ ունեցած խոսակցությունից հետո: Սակայն, ինչպես նշեցինք վերը, զարգացող անբարենպաստ քաղաքական և ռազմական իրադարձությունները, Հյուսիսային Կովկասում հակառակորդի ունեցած հաջողությունները ժամանակավորապես օրակարգից հանեցին Կովկասին զինված ուժով օգնելու հարցը:

Բացի վերոհիշյալ փաստաթղթերից, մեր ձեռքի տակ կան սույն պրոբլեմին վերաբերող մի քանի այլ նյութեր ևս, որոնք իրենց հերթին որոշ լույս են սփռում մեզ հետաքրքրող հարցի վրա: Ծանրանանք այդ փաստաթղթերի վրա ևս: Արշակ Զամալյանը, որը դաշնակցության պատվիրակության կազմում մասնակցում էր սովետական կառավարության ներկայացուցիչների հետ վարվող բանակցություններին և այնուհետև արտաքին գործերի կոմիսարիատի տված պաշտոնական փաստաթղթերով մեկնեց Գերմանիա, այնտեղից վերա-

դառնալուց հետո Քիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդի նիստում պատմեց Ռուսաստանում եղած հայկական կոմիտեների գործունեության մասին և առանձնապես կանգ առավ բուլշևիկների՝ դեպի հայկական հարցը ունեցած լավ վերաբերմունքի վրա¹:

Քիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդի նիստում Ստեփան Մամիկոնյանը ևս ամբիոնից հայտարարում էր այն մասին, որ Ռուսաստանից եկող հայ էշելոնները զենքեր և պարեն են ստանում այնտեղից, որ բուլշևիկները ամեն կերպ նպաստում են իրենց: Նրանք, ասում է նա, հավաքում են գումարներ Ռուսաստանի հայ գաղութներից և մեզ առաջարկում մեր տեղական մարմինների միջոցով²:

Ռոստովի հայկական հեղափոխական կոմիտեն 1918 թրվականի մարտի 22-ին Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհրդին հղած հաղորդագրության մեջ³, նկատի ունենալով էշելոնների Անդրկովկաս անցնելու ճանապարհին առաջացած դժվարությունները, գրում էր. «Զնայած Ստալինի գրուբյանը, երկաթուղային կայարանների վիճակը ողբալի է... Անհրաժեշտ է անմիջականորեն Ստալինի և Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի եռանդուն միջամտությունը և հեռագրային կարգադրությունը Ռոստովի, Կավկասկայայի, Տիխոբեցկի, Արմավիրի, Տուապսևի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեներին, որպեսզի մեր էշելոններին վերաբերվեն պատրաստակամորեն, ոչ մի խոչընդոտ չհարուցեն, այլ աջակցություն ցույց տան...»

Ձեռք առնել արտակարգ միջոցներ: Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի ձայնը պետք է լսվի այսօր»⁴:

Քիֆլիսի ազգային խորհուրդը ապրիլի 4-ին հայտնում է. «Զենքի սարսափելի կարիք կա, զորքերը կոպում են համարյա թե առանց զենքի, վատն այն է, որ զենք ստանալու ոչ մի հույս չկա...»

Ձեր ուղարկած էշելոնները մաս-մաս արդեն հասել են

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 339, կապ 6, թ. 292.

² Նույն տեղը, ֆ. 4047, ց. 1, կապ 4, գ. 214, թ. 9.

³ ЛГАОРС, ф. 143, оп. 1, д. 35, л. 5—6.

⁴ Նույն տեղը.

Թիֆլիս: Հենց նոր Բաթումից լուր ստացանք, որ Տուապսեից ժամանել է մի շոգենավ, որը բերել է մի քանի հազար զինված հայ»¹:

Մոտավոր հաշիվներով, Կովկասին օգնելու համար ուղարկվել է շուրջ 25 հազար զինվոր, որոնց մեծ մասը զինվել, հանդերձավորվել և Կովկաս է փոխադրվել սովետական կառավարության միջոցներով:

Իսկ թե սովետական կառավարությունը ինչքան գումար է բաց թողել այդ խմբերը զինելու և հանդերձավորելու համար, վկայում է 1919 թվականի օգոստոսին հայկական գործերի կոմիսարիատի «Հայ փախստականներին» ուղղված կոչում վ. Ավանեսովի գրածն այն մասին, որ «Մոտիկ անցյալներում, թուրքական ֆեոդալիզմի արշավի ժամանակ, ինչպես գիտեն ամենքը, Խորհրդային Ռուսաստանը տասնյակ, մինչև իսկ հարյուր միլիոնների արժեքի զինք ու ռազմամթերք է տվել հայերին և ուղարկել նրանց Հայաստան, կրովելու բռնակալության և հակահեղափոխության դեմ, հաստատելու Հայաստանի նշմարիտ ինֆնորոշումը և վերականգնելու ավերակ հայրենիքը թշվառ աշխատավոր մասսաների համար»²:

Մարտի 22-ի փաստաթուղթը հետաքրքիր է մի այլ առումով ևս. Ռոստովի հայկական կոմիտեն անհրաժեշտ է գրտնում ստանալ Ստալինի և Ժողկոմսովետի կարգադրությունները տեղական ռազմահեղափոխական կոմիտեներին՝ կամավորական ջոկատներ տեղափոխող էշելոնների անարգել երթը ապահովելու համար:

Եվ սովետական կառավարությունը այս անգամ ևս կատարեց հայ ազգային կազմակերպությունների խնդրանքը, կատարեց, որովհետև նա ինքը նախանձախնդիր էր փրկելու հայ Ժողովրդին:

Ահա այդ հավաստող մի փաստաթուղթ ևս. ՌՍՖՍՀ Ժողկոմսովետի ազգությունների Ժողովրդական կոմիսարիատը 1918 թվականի մարտի 16-ին ընդունում է մի դեկրետ, որում

¹ ЛГАОРС, ф. 143, оп. 1, л. 35, л. 7—8 (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.):
² «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», Երևան, 1932, էջ 265—266 (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.): Տե՛ս նաև ЦПА, ф. 17, оп. 65, ед. хр. 19, л. 20.

ասվում է. «Սույնով հայտնվում է ի գիտություն հեղափոխական կոմիտեներին, շտաբներին ու սովետներին և սովետական մյուս հիմնարկներին, որ հայկական հեղափոխական կազմակերպություններն իրավունք ունեն ազատ կերպով կազմավորել հայկական կամավորական ջոկատներ և նրանց ֆինանսավորման համար հարկ վերցնել հայկական բուժուագիտից:

Սովետական նշված հիմնարկները պարտավոր են արգելի չհարուցել դեպի Հայաստան այդ ջոկատների առաջխաղացմանը, սրոնք կոչված են պաշտպանելու իրենց հայրենիքը գերմանա-թուրքական բռնակալներից»¹:

Այս դեկրետն ընդունվել է, ինչպես ասացինք, մարտի 16-ին, իսկ վերը հիշատակված ապրիլի 20-ի և 22-ի փաստաթղթերի համաձայն, այդ ժամանակ արդեն ամեն ինչ կարգի էր գցված:

Պետք է նկատի ունենալ, որ քաղաքացիական կռիվների պայմաններում ազգությունների Ժողովրդական կոմիսարիատի այս դեկրետը շուտ չէր կարող հասնել տեղական օրգաններին: Օրինակ, «Борьба Царицына» թերթը այն հրատարակել է իր ապրիլի 14-ի համարում: Այնպես որ, այն գրոված լինելով մարտի 16-ին, տեղական իշխանություններին և թերթերին է հասել որոշ ուշացումով, որով և բացատրվում են Հյուսիսային Կովկասում տեղի ունեցած զինաթափման դեպքերը և այդ կապակցությամբ հայկական ազգային կազմակերպությունների արած դիմումները: Այդ հրամանը սովետական տեղական իշխանություններին հասնելուց հետո էշելոնների տեղափոխության հարցը կանոնավորվեց:

Ռուսաստանից ժամանող օգնության պրոպագանդանք մեծ տեղ էին հատկացնում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության օրգանները՝ «Կարմիր օրեր» և «Կարմիր դրոշակ» թերթերը: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, ստեղծված լինելով Արևմտյան Հայաստանում՝ գործելու համար, իր անմիջական խնդիրն էր համարում զբաղվել բոլոր այն հարցերով, որոնք առնչվում էին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդրի հետ:

¹ ЦПА, ф. 558, оп. 1, ед. хр. 129, л. 1 (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.):

«Կարմիր օրեր» թերթը «Հայաստան» վերնագրով (որի տակ նկատի ունեն Արևմտյան Հայաստանը) շարունակ մամուլում լուրեր էր տպագրում այդ դժբախտ երկրում կատարվող իրադարձությունների մասին: Թերթը կոչ էր անում. «Հայաստանի ինքնորոշման համար ուղիղ դաշտ նետված զինվորները բնավ չպիտի մոռանան, որ նրանք անխնա կռիվ են մղում սուլթանի դեմ... Կռիվները, եթե կամենում են հաղթել, պետք է լավ ճանաչեն իրենց մահացու թշնամուն և վրիժառու սուրբ խրեն նրա կրծքի մեջ: Սուլթանի դեմ, փաշայության, շեյխության, կրոնական մոլեռանդության դեմ անպարտելի շարքերով արշավանք պիտի սկսեն Տաճկաստանի և Հայաստանի բոլոր կոմունիստները»¹:

Թերթը ժամանակ առ ժամանակ նույն վերնագրի տակ լուրեր էր տպագրում Ռուսաստանից ժամանող կամավորական ջոկատների մասին: «Հայաստան» վերնագիրը խորհրդանշում էր այն, որ Ռուսաստանից ժամանող կամավորական ջոկատները պետք է մեկնեին Արևմտյան Հայաստան՝ թուրք զավթիչների դեմ կռիվում համար:

1918 թվականի մարտի 20-ին «Կարմիր օրեր» թերթը հայտնում էր. «Օդեսայից վերջին ժամանակներս թրքահայ կամավորական խմբեր են եկել մոտ 600 հոգի, որոնց ոտից գլուխ զինել են բոլշևիկները, տվել են և հրացաններ և զենդանքներ և գեղեցիկ կերպով հագցրել ու 20 օրվա էլ առատ պաշար տվել:

Տեղական բոլշևիկները հայտարարել են, որ թրքահայերը փոխանակ Ռուսաստանում ընդհանուր զորահավաքի ենթարկվելու, անհրաժեշտ է, որ մեկնեն թուրքական ճակատը, պաշտպանելու իրենց ազատագրությունը:

Նույնպիսի վերաբերմունք ցույց են տվել նաև Ղրիմի բոլշևիկները, որոնց ձեռքին է այսօր իշխանությունը, կովկասյան ճակատը մեկնել ցանկացող հայ կամավորներին:

Սրանից առաջ նույնպիսի սիրալիր վերաբերմունք էին ցույց տվել հայ կամավորներին Սայկոպի և Տուապսեի բոլշևիկները:

Այս փաստերը գալիս են սրտապնդելու Հայաստանի պրո-

լետարիատին ու շքավոր գյուղացիությանը, որ նրանք իրենց օրհասական կռիվում մենակ չեն ու չեն մնալու»¹:

Հաջորդ օրը թերթը նորից է անդրադառնում այդ հարցին, գրելով. «Ներքառաքի, ամսիս 6-ի երեկոյան, Օդեսայից տեղս են ժամանել 800 թրքահայ կամավորներ, բոլորն էլ լավ հագնված, պարենավորված ու զինված հրացաններով, զնդացիներով՝ Օդեսայի բոլշևիկյան կուսակցության կողմից:

Այս մոտ մի բառալյոն կամավորներն ունեն արգեն իրենց հրամանատարական կազմը և կոմիսարը: Դրանց հետ եկել են նաև մի քանի բոլշևիկ ուսուցիչներ, որոնք նույնպես մեկնելու են Ֆրոնտ:

Բոլոր թերահավատներին առաջարկում ենք մտնել արսենալ և աչքով տեսնել մեր այս հաղորդածը»²:

Մարտի 24-ին թերթը «Հայաստան, գալիս են» վերնագրի տակ գրում է այն մասին, թե Ռուսաստանից եկող կամավորական խմբերը ինչ ճանապարհով են ժամանում Թիֆլիս՝ ճակատ մեկնելու համար. «Հայ կամավորները զինված գալիս են Ռուսաստանից Ֆրոնտ գնալու համար, հետևյալ ճանապարհով—Արմավիրի վրայով դեպի Տուապսե և այնտեղից ծովով Բաթում—Թիֆլիս: Կան խմբեր, որոնք Ռոստովի վրայով գալիս են Բաթում:

Խարկովից գալիս են դեպի Ֆրոնտ նորից 400 հոգի հայ կամավորներ, որոնցից 200-ին զինել և հագցրել են միայն քաղաքի բոլշևիկները: Ուկրաինայի իշխանությունը շատ համակրանքով է վերաբերվում այն հայերին, որոնք ցանկություն են հայտնում Կովկասյան Ֆրոնտ գնալ: Հայերի հետ գալիս են և շատ ուսուցիչներ»³:

Եվ վերջապես, մի փաստաթուղթ ևս, որում հայտնվում էր «Օդեսայից Թիֆլիս եկավ Հայաստանի կարմիր բառալյոնը, որը կմեկնի շուտով Ֆրոնտ: Նրանց մեջ տիրում է մեծ ոգևորություն—պաշտպանելու Հայաստանը Թուրքիայի բռնապետական ոտնձգություններից և միացնելու ազատ Հայաստանը Ֆեդերատիվ կապերով ազատ Ռուսաստանի հետ»⁴:

¹ «Կարմիր օրեր», մարտի 20 (մարտի 7), № 6, 1918:
² Նույն տեղը, մարտի 21 (մարտի 8), № 7, 1918:
³ Նույն տեղը, մարտի 24 (մարտի 11), № 10, 1918:
⁴ Նույն տեղը, մարտի 29 (մարտի 16), № 14, 1918:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը քաջատեղյակ էր հայկական կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը և լայնորեն պրոպագանդում էր այն: Սակայն Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը ոչ միայն կամավորական խմբերի ժամանման փաստերն էր պրոպագանդում, այլև ժողովուրդի հայ ժողովրդի նկատմամբ կենսագործվող քաղաքականությունը, որի նրբություններին նա լավատեղյակ էր: Այդ տեսակետից շափազանց հետաքրքիր է «Թուսաստանի հեղափոխությունը և Հայաստանի ինքնորոշումը» վերնագրով հոդվածը, որի մեջ ասվում էր. «Այսօր, երբ Հայաստանի հյուծվող ժողովուրդները կանգնած են ինքնորոշման առաջ, երբ թուրք բռնապետությունն իր արևմուտքյան դաշնակցի քայլերից խրախուսված՝ անարգել առաջ է շարժվում թաղելու Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետ կապված բոլոր ակնկալությունները, երբ Անդրկովկասի Սեյմն իր խայտաբղետ կազմով վաճառել է ուզում Հայաստանի ժողովուրդների ազատագրությունը արյունառուշտ սուլթանների ֆեոդալականության, մեր հայացքը պիտի սեռենք դեպի հյուսիս, դեպի հեղափոխական խորհուրդների իշխանությունը, որ իր բարյացակամ ու ջերմ վերաբերմունքով գալիս է հուսադրելու մեզ՝ այս կրիտիկական արհամիրալից օրերին:

Հայաստանի ինֆնորշման դեկրետը հրապարակող խորհուրդների իշխանությունը համապատասխան ֆայլերի դիմեց, խոսքից անցավ գործի, անցավ՝ ֆաջ գիտակցելով, որ Բրեստ-Լիտովսկում կնքված հաշտությունը ֆորմալ է՝ կատարված ճշման ու բռնության ազդեցությամբ, որ ինֆնորշման խնդիրն ամենից առաջ Հայաստանի ժողովուրդներին է վերապահված՝ հեղափոխական ճանապարհով իրականացնելու: Այդ իսկ նպատակով էլ խորհուրդների իշխանությունը Թուսաստանի բոլոր վայրերում գտնված հայ աշխատավորներին օգնության ձեռք է մեկնում՝ տալով ամեն դյուրություն, որ օր առաջ դիմեն ժամ առ ժամ ֆայլայվող ճակատը:

Սակայն ճակատը կորցնում է իր արժեքն այն դեպքում, երբ թիկունքը զալարվում է հակահեղափոխության ճիրանների մեջ, երբ պիտանի, կարող ուժերը ճակատն անտես

արած՝ թիկունքն ապահովելու մտահոգության մեջ կգրտնրվեն»¹:

Վերոհիշյալ նյութերը բոլորովին շեն սպառում այն ամբողջ օգնությունը, որ ցույց էր տալիս սովետական իշխանությունը հայ ժողովրդին:

Սովետական կառավարությունը երբեմն նույնիսկ կարմիր բանակի առանձին զորամասեր էր ուղարկում Կովկաս, կամավորական ջոկատների անվան տակ, որպեսզի փրկի Արևմուտքյան Հայաստանը: Վրացական մենշևիկները և մուսավաթականները, հասկանալի է, չէին ցանկանում թույլ տալ, որ հակասովետական բլոկի տիրապետության տակ գտնվող երկրամասում սովետական զորամաս գործի: Նրանք թուրքական տիրապետությունը գերադասում էին բոլշևիկների օգնությունից: Դրանով պիտի բացատրել այն հանգամանքը, որ երբ կարմիր բանակի մի զորամաս, կամավորական ջոկատի անվան տակ, ժամանեց Անդրկովկաս, Սեյմը կտրուկ միջոցներ ձեռք առավ այն զինաթափելու և երկրամասից անմիջապես հեռացնելու համար: Ս. Քավթարաձեն նման մի դեպքի մասին Բաքվի սովետի նիստում պատմել է հետևյալը. «Թիֆլիս եկած ջոկատը, որը կովել է գերմանացիների դեմ Օդեսայում, եկել է այստեղ հայրենիքը պաշտպանելու ընդդեմ թուրքերի: Այն հանդիսացել է սովետական զորամաս, բայց նա պետք է ջողարկվեր այլ լոգուններով, որպեսզի չջրեն: Ռամիշվիլու միսիստությունը այդ մասին իմանալուց անմիջապես հետո միջոցներ է ձեռնարկում այդ զորամասը զինաթափելու համար: Նրանք դիմեցին մեզ և հայտարարեցին, որ իրենք քիչ են, ընդամենը 500 հոգի և չեն կարողանա դիմադրություն ցույց տալ: Նրանք մեր կոմիտեին (բոլշևիկյան կոմիտեին—Վ. Խ.) խնդրեցին ընդունել իրենց զենքը, որպեսզի այն հակառակորդին չհանձնվի: Հետո այդ զորամասը շարժվում է Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ և դրանից հետո մենք տեղեկություն ենք ստանում, որ նրանք այնտեղ նորից սպառազինվել են, իրենց շուրջը համախմբելով հայրենիք»²:

¹ «Կարմիր դրոշակ», 14 ապրիլի (1 մայրի), № 1, 1918 (ընդգծումը մերն է—Վ. Խ.):

² «Известия Совета рабочих, красноармейских, матросских и

Այսպիսով, փաստաթղթերը վկայում են, որ սովետական կառավարությունը, «Թուրքահայաստանի» դեկրետի ընդունումից հետո մեծ օգնություն է ցույց տվել հայ ժողովրդին՝ հայկական հարցը լուծելու ուղղությամբ: Սովետական կառավարությունը, մի կողմից, աշխատում էր դիվանագիտական ուղիներով ազդել Գերմանիայի վրա, որպեսզի նրա միջոցով կանգնեցնի Թուրքական հորդանների արշավանքը, հայկական պատվիրակություն էր ուղարկում Եվրոպա՝ հենց այդ նույն նպատակներով, մյուս կողմից, մեծ օգնություն էր ցույց տալիս հայ ազգային մարմիններին՝ կամավորական ջոկատներ կազմակերպելու, դրանք ղինելու, հանդերձավորելու և Հայաստան փոխադրելու համար:

Եթե հայ ազգային ուժերը բոլշևիկների հետ միասնական ճակատով հանդես գային Թուրքական ջարդարարների դեմ, ապա համոզված ենք, որ Թուրքական հյուծված և բարոյալքված զորքերը ջախջախիչ հարվածների տակ ետ կշարժվեին, և հայկական հարցը կլուծվեր «Թուրքահայաստանի» դեկրետի համաձայն, քանի որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը շեղյալ հայտարարվեց 1918 թվականի Գերմանիայի նոյեմբերյան հեղափոխությունից հետո:

Դաշնակցությունը, սակայն, ստեղծված նոր իրադրության մեջ վարեց ուխտադրուժ, դավաճանական քաղաքականություն, դրանով իսկ մերժեց, անհնարին դարձրեց սովետական իշխանության օգնությունը և անուղղելի հարված հասցրեց հայկական հարցի լուծմանը, հայ ժողովրդի կենսական շահերին:

крестьянских депутатов Бакинского района», № 112, 12 июня (30 мая) 1918.

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԴԱՎԱՃԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔԸ

Մինչ սովետական կառավարությունը միջոցներ չէր խնայում հայկական հարցը լուծելու համար, դաշնակցությունը, ընդհակառակն, նոր իրադրության պայմաններում նոր ուղիներ, նոր օրինատացիաներ էր փնտրում:

Փոխանակ իր ուժերը միավորելու՝ սովետական կառավարության ուղարկած և Կովկասի հեղափոխական ուժերի հետ տապալելու Սեյմը, պատերազմ մղելու Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության համար, դաշնակցությունն իր բախտը կապեց երկրամասը կառավարող հակահեղափոխական բլոկի հետ, միացյալ այդ բլոկին, որի մասնակիցներից ոչ մեկը չէր ցանկանում հայկական հարցի լուծումը, իր հայացքը ուղղում էր դեպի Թուրքիա, միտելով նրա հետ վարվող բանակցություններում լուծել իրեն շահագրգռող հարցերը: Եթե հեղափոխական Ռուսաստանը զենքի ուժի տակ հարկադրված եղավ զիջելու այդ տերիտորիաները, ապա ի՞նչ կարող էր անել անօգնական, երկպառակտված Սեյմը: Մի՞թե նա կարող էր կամ կկամենար դիմադրել Թուրքիային:

Դաշնակցական պարագլուխները դավաճանաբար շխորհեցին հայ ժողովրդի համար

այս վճռական ու բախտորոշ հարցի շուրջը: Երես դարձնելով Սովետական Ռուսաստանի անշահախնդիր օգնությունից հայ ժողովրդին, նրանք կուրորեն նախընտրեցին և շարունակում էին հակահեղափոխական գործարքը մուսավաթականների և մենշևիկների հետ: Նրանք իրենց աչքերը գոցում էին այն իրողության հանդեպ, որ «Անդրկովկասի մուսուլմանական բնակչության մեջ հօգուտ Թուրքիայի ագիտացիա էին անում հենց իրենք՝ Սեյմի մուսուլման անդամները, որոնք հույս ունեին Թուրքերի Անդրկովկաս մտնելուց հետո նրանցից «շնորհակալություն» ստանալ՝ իրենց հաղթանակը նախապատրաստելու համար, բոլորովին հաշվի չնստելով մուսուլմանական բնակչության շահերի հետ»¹: Սա փաստաթղթերի բարեխիղճ ուսումնասիրությունից արված միանգամայն ճիշտ եզրակացություն է:

Մուսավաթականները սերտ կապերի մեջ էին գտնվում Թուրքիայի հետ և ամեն ինչ անում էին դուրացնելու նրա հաղթանակը Անդրկովկասում: Մուսավաթականների՝ Սեյմում ունեցած ելույթների վերլուծությունը ոչ մի կասկած չի թողնում այդ հարցում:

Ինչ վերաբերում է վրացական մենշևիկներին, ապա դաշնակցականները լավ գիտեին, որ նրանք վճռական պահին, անհաջողության դեպքում, հանգիստ խղճով կդավաճանեին հայ ժողովրդին, նրան թողնելով Թուրքական յաթաղանի ողորմածությունը:

Ահա նման դաշնակիցներով, նման հեռանկարներով դաշնակցությունը հրաժարվում էր բոլշևիկների հետ ունեցած համաձայնագրից և, լծվելով երկրամասի հակահեղափոխական բլոկի կառքին, մտնում մի վտանգավոր, ավանտյուրիստական խաղի մեջ, որի բացասական հետևանքները դժվար է գերազնահատել:

Զընդունելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Անդրկովկասին վերաբերող մասը, Սեյմը անմիջական բանակցու-

թյունների մեջ մտավ Թուրքիայի հետ, հույս ունենալով պահպանել 1914 թվականի սահմանները:

Թուրք-անդրկովկասյան պաշտոնական բանակցությունները սկսվեցին մարտի 1-ին, Տրապիզոնում: Հաշտության պատվիրակության նախագահը Ա. Զխենկելին էր: Պատվիրակության մեջ հայերից մտնում էին դաշնակցականներ Հ. Քաշազնունին և Ա. Խատիսովը:

Իրենց բախտը կապելով Սեյմի հայատյաց ղեկավարների հետ, տեսնենք ի՞նչ ակնկալություններ ունեին դաշնակցականները:

Մարտի 8 (21)-ին անդրկովկասյան պատգամավորությունը Տրապիզոնում Թուրքական կողմին ներկայացրեց Սեյմի փետրվարի 16 (մարտի 1)-ի նիստում ընդունված հաշտության պայմանները, որոնցում ասվում էր.

«1. Ստեղծված պայմաններում Անդրկովկասյան սեյմը իրեն իրավասու է համարում Թուրքիայի հետ պայմանագիր կնքելու:

2. Անդրկովկասյան սեյմը, սկսելով հաշտության բանակցությունները, իրեն խնդիր է դնում Թուրքիայի հետ վերջնական պայմանագիր կնքել:

3. Կնքվելիք հաշտության պայմանագրի հիմքում պետք է ընկնի մինչև 1914 թիվը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև գոյություն ունեցած պետական սահմանները վերականգնելու պայմանը:

4. Պատվիրակությունը ձգտում է Արևելյան Անատոլիայի ինքնորոշմանը, մասնավորապես Թուրքահայաստանի ավտոնոմիային՝ Թուրքական պետականության շրջանակներում»¹:

Այս որոշումը ցույց է տալիս, որ դաշնակցությունը հրաժարվել էր ինչպես «Թուրքահայաստանի» դեկրետից, որով Արևմտյան Հայաստանը պետք է դառնար անկախ, այնպես էլ Շահումյանի հետ կնքված պայմանագրից և սովետական կառավարության օգնությունից: Քաղաքական նման վարքագիծը բացահայտ դավաճանություն էր հայ ժողովրդի շա-

¹ Ал. Ставровский, Закавказье после Октября, Москва—Ленинград, 1925, стр. 16.

¹ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», Тиф., 1919, стр. 83—84.

հերին: Այն դաշնակցությունը, որը 19-րդ դարի վերջին հր-խորտում էր մարտահրավեր նետել թուրքական կառավարությանը, իր թիկունքում ոչինչ չունենալով, այժմ, ընդհակառակն, երբ Թուրքիան հյուժված էր ու քայքայված, գրտնրվում էր պատերազմի մեջ և հարկադրված էր զորքերի մի զգալի մասը պահել այլ ճակատներում, այդ կուսակցությունն այժմ փոխանակ ոտքի կանգնեցնելու ամբողջ ժողովուրդը և լուծելու հայկական հարցը, իր քաղաքական կուրուիւթյան և դավաճանության պատճառով նոր զոհաբերությունների պատճառ դարձավ:

Երկու տասնամյակի պայքարի փորձից դաշնակցությունը չէր քաղել այն տարրական դասը, որ թուրքական վանդալները, զուրկ քաղաքակրթության և հումանիզմի որևէ նշույլից, իրենց ձեռքն ընկած զոհին մշտապես հռչատում են:

Քաղաքական իրադրությունը պարզ ու որոշակի խոսում էր այն բանի օգտին, որ վերջապես եկել է այն ժամանակաշրջանը, երբ, թիկունք ունենալով Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը, Թուրքիայի հետ կարելի էր խոսել զենքի ուժով, ծնկի բերել նրան և լուծել հայկական հարցը: Դաշնակցությունը այս անգամ ևս չկողմնորոշվեց քաղաքական իրադրության նրբությունների մեջ:

Թուրքական պատգամավորությունը առաջ քաշեց երկու պահանջ՝

1. Թուրքիային հանձնել Կարսը, Արդահանը, Բաթումը:
2. Անդրկովկասը հայտարարել անկախ հանրապետություն:

Թուրքիային պետք էր Անդրկովկասի «անկախությունը», որպեսզի իրեն ազատի Սովետական Ռուսաստանի հետ գործունենալուց և իր կամքը անկաշկանդ թելադրի անդրկովկասյան անջատ բլոկին:

Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի խնդրին, ապա թուրքերը այն համարեցին իրենց երկրի ներքին գործերին խառնվելու փորձ և դրանով իսկ մերժեցին Սեյմի պահանջը:

Թուրքիան պահանջում էր, որպեսզի Անդրկովկասյան սեյմը ընդունի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը:

Մարտի 18-ին տեղի ունեցավ Անդրկովկասի հաշտության պատվիրակության նիստը, որը փաստորեն առանց որևէ դիմադրության հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանի ավտոնոմիայի պահանջից¹: Վրացական մենշևիկները և մուսավաթականները, դեռ զենքի չդիմած, վաճառեցին հայ ժողովրդի շահերը:

Անդրկովկասյան Սեյմի պատվիրակության անդամ Խասմամբեգովը, բոլորովին չթաքցնելով իր մտադրությունները, պաշտպանության տակ առավ Թուրքիայի պահանջը՝ Արևմտյան Հայաստանի հարցին չխառնվելու մասին: Նա հայտարարեց. «Ես հիմա կխոսեմ ոչ որպես հաշտության պատվիրակության անդամ, այլ որպես անդրկովկասցի, որպես հասարակական և քաղաքական գործիչ: Ես նույնպես գտնում եմ, որ Հայկական հարցի մասին Սեյմի պահանջը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Օտոմանյան պետության ներքին գործերին միջամրտություն»²:

Դաշնակցությունը չէ՞ր տեսնում արդյոք, որ նման դաշնակիցներով ինքը հայ ժողովրդին տանում է դեպի անխուսափելի կործանում:

Ինչ վերաբերում է Սեյմին, ապա նա, ստանալով Տրապիզոնի հաշտության պատվիրակությանը թուրքերի տված ուլտիմատումը, այն քննարկման դրեց մարտի 31 (ապրիլի 13)-ի նիստում: Նշենք, որ բանակցությունների ընթացքում ևս թուրքական դորքերը առաջ էին շարժվում: Մեկը մյուսի հետևից կործանվում էին Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը: Թուրքական վանդալները մոտենում էին Անդրկովկասին: Վտանգի տակ էր Բաթումը: Տեսնելով, որ խաղաղ բանակցությունները ապարդյուն են, վրացական մենշևիկները որոշեցին պատերազմ հայտարարել Թուրքիային:

Ե. Գեգեչկորին Սեյմի վերոհիշյալ նիստում հայտարարեց. «Այժմ, երբ Անդրկովկասին ցանկանում են պահանջ ներկայացնել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ընդունելու մասին, կառավարությունը կարծում է, որ ընդունել այն, նը-

¹ ЦГА ГССР, ф. 1818, оп. 2, л. 16, л. 47—52.

² Նույն տեղը, թ. 50:

շանակում է դավաճանել Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերին: Կառավարութունը գտնում է, որ ինքը չի համարձակվի և չի կարող գնալ այդ ուղղությամբ: Կառավարութունը կարծում է, որ չի մարել անդրկովկասյան դեմոկրատիայի ազատության ոգին, որ «վառողամանում դեռ վառող կա», որ եթե մենք թույլ ենք, ապա ոչ այնքան, որպեսզի մեզ ստրուկներ դարձնեն: Այդ պատճառով էլ մենք մտածում ենք, Սեյմի քաղաքացի անդամներ, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունումը կնշանակեր, որ Անդրկովկասը, որպես անկախ հանրապետություն, կդադարի գոյություն ունենալուց և կդառնա թուրքական իմպերիայի գավառը: Կառավարութունը նման խայտառակություն չի կարող թույլ տալ: Կառավարութունը կհավաքի իր բոլոր ուժերը, իր ամբողջ հզորությունը, որպեսզի անհրաժեշտ հակահարվածը տա թուրքական կառավարության բռնի շահախնդրությանը»¹:

Համառուսական մենշևիզմի լիդերներից Ի. Մերեթելին, որը կորցնելով իր հենարանը կենտրոնում, տեղափոխվել էր Քիֆլիս, խոսելով Կարսի, Արդահանի և Բաթումի պաշտպանության մասին, ասաց. «Ահա այդպիսի հարցի առաջ է կանգնած այժմ անդրկովկասյան դեմոկրատիան և ժողովուրդները շեն կարող այդ այլ կերպ լուծել, քան մինչև արյան վերջին կաթիլը իրենց գոյությունը պաշտպանելով: Առաջիկա ռազմական ընդհարումների ժամանակ մենք պետք է լարենք բոլոր ուժերը, որպեսզի թշնամուն թույլ չտանք ներխուժել մեր երկրի սահմանները: Մենք համոզված ենք, որ այդ պայքարում կկարողանանք հաղթել միայն այն դեպքում, եթե դավաճանական հարվածներ չլինեն թիկունքից»²:

Կասկած չկար, որ խոսելով թիկունքից դանակ խրելու մասին, Ի. Մերեթելին նկատի ուներ մուսավաթականներին: Այն, ինչի մասին Ի. Մերեթելին ակնարկում էր անուղղակի, մշուշապատ, ավելի որոշակիորեն բացահայտվում է դաշնակցական Հարությունյանի ճառում, որը Սեյմի նիստում, վերլուծելով ստեղծված իրադրությունը, ասաց. «Մենք հավատացած ենք, որ Թուրքիան չի բավարարվի այն պայման-

ներով, որոնք նա պահանջում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համաձայն: Նա ավելի առաջ կգնա: Նա վստահ է ներքին հայտնի տարրերի աջակցության վրա: Եվ հենվելով այդ տարրերի և իր կազմակերպված ուժերի վրա, դիմացն ունենալով կազմալուծված զորամասեր, նա մտածում է հասնել Բաքու և մեկընդմիջտ իրականացնել՝ Կոստանդինուպոլիս Բաքվի հետ մուսուլմանական հոծ մասսաներով միացնելու իր հին ծրագիրը...»

Մենք համոզված ենք,—շարունակում է Հարությունյանը,— որ առաջին հերթին հայերն են դատապարտված մահվան, իսկ երկրորդ հերթին վրացիները, այնպես որ մեզ համար ոչ մի փրկություն չկա: Ես լիազորված եմ դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից հայտարարելու, որ մենք կտանք ոչ միայն զորակոչային տարիքը, այլ, հավանաբար, մեր ամբողջ ժողովուրդը, որը ընդունակ է զենք կրել, կվերցնի և կգնա ռազմաճակատ մեր հողերը պաշտպանելու: Պարտվելու և մեռնելու դեպքում, մենք հայերս կմեռնենք զենքը ձեռքներին»¹:

Էսէնները և կադետները նույնպես հանդես եկան թուրքերի դեմ պատերազմ սկսելու առաջարկի պաշտպանությամբ:

Մուսավաթի ներկայացուցիչ Ռուստամբեկովի ելույթը արտաքնապես թողնում էր այն տպավորությունը, թե Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում մուսավաթը չեզոք է լինելու: Սակայն Սեյմի՝ նիստի դահլիճում նստած բոլոր դեպուտատներն էլ լավ էին հասկանում, որ այդ արտաքին չեզոքության տակ թաքնված է Թուրքիային օգնելու մտադրությունը:

Սեյմի ապրիլի 13-ի նիստը ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Քանի որ Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև Անդրկովկասի սահմանների շուրջը հաշտություն չի կայացել, Անդրկովկասի պատվիրակությանը առաջարկվում է անմիջապես վերադառնալ Քիֆլիս»²:

Եվ որովհետև այդ քայլը հավասարազոր էր պատերազմ հայտարարելուն, Սեյմը հաստատեց մի քանի որոշումներ ևս:

¹ Ал. Ставровский, Закавказье после Октября, стр. 24.

² Նույն տեղը, էջ 25:

¹ Ал. Ставровский, Закавказье после Октября, стр. 25—26.

² Նույն տեղը, էջ 28:

Սեյմի որոշման համաձայն. «1. Ամբողջ Անդրկովկասը հայտարարվեց ռազմական դրութեան մեջ. 2. պատերազմը վարելու համար ստեղծվեց արտակարգ լիազորութիւններով օժտված մի կոլեգիա, որի մեջ մտնում էին կառավարութեան նախագահ (նաև ռազմական մինիստր) Ե. Գեգեշկորին, ներքին գործերի մինիստր Ն. Ռամիշվիլին և ֆինանսների մինիստր Խ. Կարճիկյանը. 3. ընդունվեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված մի կոչ. 4. Անդրկովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիայի հատուկ կոչը Ռուսաստանի դեմոկրատիային՝ օգնութեան խնդրանքով»¹:

Նիստի մյուս օրը, ապրիլի 14-ին, Թիֆլիսից հեռագիր ուղարկվեց Ա. Չխենկելուն՝ հաշտութեան պատվիրակութիւնը ետ կանչելու մասին: Բացի այդ, Ն. Ժորդանիան, Ի. Սերեթի-ժին և Ն. Ռամիշվիլին մի հեռագիր ևս տվեցին Չխենկելուն՝ հայտնելով, որ Բաթումի հանձնումը իրենք համարում են ազգային և կուսակցական ինքնաուպանութիւն:

Այդ երկու հեռագրերն էլ ստացվեցին Բաթումը հանձնելուց հետո:

Թուրքերի կողմից Բաթումի գրավումը և նրանց հետագա առաջարժումը ցույց տվեցին, որ Անդրկովկասյան սեյմը ի վիճակի չէ համախմբելու երկրամասի բոլոր ուժերը և դրանք ուղղելու արտաքին թշնամու դեմ:

Սեյմում արտասանվող գեղեցիկ ճառերի տակ թաքնված էին այնպիսի տարածայնութիւններ, որոնք կառավարող կուսակցութիւնների բոլոր շէր կարող լիկվիրացնել: Ինչպես մենք արդեն ասացինք վերը, մուսավաթականները ձգտում էին Անդրկովկասի օկուպացմանը թուրքերի կողմից: Վրացական մենչիկևները սկզբից հույս ունեին հայերի հետ միասին պաշտպանել ճակատը, բայց երբ համոզվեցին, որ դա դժվար է, նրանք անմիջապես դավաճանեցին հայ ժողովրդին՝ նրան թողնելով բախտի քմահաճույթին:

Թուրքերի հետ բանակցութիւնները վերսկսելու համար Անդրկովկասյան սեյմը պետք է համաձայնվեր թուրքերի երկու հետևյալ պահանջների հետ. 1. Անդրկովկասը հայտարարել անկախ. 2. ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը:

Վերը մենք խոսեցինք այն մասին, որ բանակցութիւնների առաջին շրջանում թուրքական պատվիրակութիւնը առաջ էր քաշել այս երկու պահանջները, որպես բանակցութիւնները սկսելու հիմնական պայմաններ: Հաշտութեան պատվիրակութեան անդամ Ա. Խատիսովը գրում էր. «Գալով Անդրկովկասի անկախութեան խնդրին, թուրքերը այդ մասին շատ վճռական էին: Անոնք կը պահանջեին, որ Անդրկովկասը հայտարարե իր անկախութիւնը հանդիսավոր կերպով, այլպէս կմերժեին մեզ հետ պաշտոնապես բանակցելը»¹:

Ինչ վերաբերում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունման հարցին, ապա Անդրկովկասյան սեյմի պատվիրակութիւնը, որը մինչև Տրապիզոն մեկնելը հոխորտում և նիզակ էր ճոճում, արդեն մարտի 26-ին (հ. տ.) հեռագրեց կառավարութեանը, «թե իրերու վիճակը կը պահանջե անմիջապես ճանչնալ Պրեստ-Լիթովսքի հաշտութիւնը: Վերցնելով պատասխանատվութիւնն իր վրա, պատվիրակութիւնը մարտ 28-ին հաղորդեց թուրք պատվիրակութեանը, թե ինք կընդունի Պրեստ-Լիթովսքի դաշնագիրը»²:

Մարտի 28-ին (հ. տ.) Գեգեշկորիին և Կարճիկյանին Խատիսյանը և Քաշազունին մի հեռագիր տվեցին արդեն կուսակցական առումով. «Անհրաժեշտ կը նկատենք հրավիրելու Հ. Հ. Դաշնակցութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը այն բանի վրա, որ ստեղծված պայմաններու մեջ Պրեստ-Լիթովսքի դաշնագրին ընդունիլը փոքրագույն շարիքը պետք է համարել»³: Մարտի 26 (ապրիլի 8)-ին Ա. Չխենկելիից ստացվում է հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը. «Արդահանը վերցված է, Կարսի ճակատագիրը կլուծվի մոտ օրերս, Բաթումի երկաթուղագիծը, հավանորեն, կկտրեն. թուրքերը գտնվում են Բաթումից ութ վերստի վրա: Մեր տակտիկան—չշտապել մինչև որ պատրաստվենք,—չարդարացավ. մեր զորքերն ու նրանց առաջնորդները բարձրութեան վրա շեն կանգնած: Երկիրն առանց իշխանութեան և կարգապահութեան չի կարող

¹ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բ տպագրութիւն, 1968, էջ 46:

² Նույն տեղը, էջ 49:

³ Նույն տեղը:

¹ Ал. Ставровский, Закавказье после Октября, стр. 29.

պատերազմել: Անհրաժեշտ եմ գտնում իսկույն ևեթ լիազորություն ստանալ՝ ընդունելու Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, եթե մեր մաքսիմումը անընդունելի համարվելու լինի: Այդ դաշնագիրը Անդրկովկասին իրավունք է վերապահում մասնակցելու վիճելի շրջանների տնօրինմանը, բայց դրա համար Անդրկովկասը պետք է իրեն հայտարարի անկախ, որը նա չի անում, չնայած իմ պնդումներին: Մեր անկախության ճանաչելը արդեն հաղթաոթի է դարձել Թուրքիայի ձեռքում: Բրեստի դաշնագիրն ընդունելու դեպքում ստիպված կլինենք խոսել միայն դաշնագրում հիշված երկու շրջանների սահմաններն ուղղելու մասին»¹:

Հետաքրքիրն այն է, որ հաշտության պատվիրակությունը, առանց Սեյմի համաձայնության, թուրքերին հայտնում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունման մասին: Սակայն, ինչպես տեսանք, Սեյմը, հատկապես վրացական մենշևիկները և դաշնակցությունը սվիսներով դիմավորեցին թուրքերի պահանջները և պատերազմ հայտարարեցին Թուրքիային:

Անդրկովկասի պատմության այդ ողբերգական պահին Անդրկովկասի երեք տիրապետող կուսակցությունները նորից ցույց տվեցին իրենց անկայունությունը, անկազմակերպվածությունը, հեղհեղուկությունը և ազգայնական ու հակահեղափոխական էությունը: Վրացական մենշևիզմը, տեսնելով դրության բարդությունը և վտանգավորությունը, Բաթումը կորցնելուց հետո իսկույն համաձայնվեց թուրքերի պահանջների հետ, զրանով իսկ փրկելով իրեն և հարձակվող զազանի երախը նետելով հայ ժողովրդին:

Ա. Խատիսովը պատմում է, որ ապրիլի 7—13-ը տեղի ունեցան կարևոր դեպքեր. «Առաջին՝ Գեգեչկորիի դահլիճին փոխարեն, ապրիլի 13-ին Սեյմին ներկայացավ նոր կառավարություն մը Չխենկելիի գլխավորությամբ: Երկրորդ՝ Անդրկովկասը ապրիլի 9-ին հայտարարեց իր անջատումը Ռուսիային: Երրորդ՝ Չխենկելիի հրամանով Կարսը հանձնվեցավ թուրքերուն: Եվ չորրորդ՝ Չխենկելի և Վեհիպ փաշա նո-

¹ Միև հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 223, թ. 3:

տաներու փոխանակություն ունեցան հաշտության բանակցությունները վերսկսելու մասին:

Այս բոլոր դեպքերը տեղի ունեցան շնորհիվ այն հանգամանքի, որ վրացիները այլևս կռվել չէին ուզեր և Չխենկելին իբրև հաշտության կողմնակից, դարձավ կեդրոնական դեմք մը՝ ետ մղելով կառավարության մեջ պատերազմի կողմնակից անդամները՝ Գեգեչկորին և Կարճիկյանը: Կարսի հանձնման հրամանը Չխենկելին տված էր առանց ստացած ըլլալու Սեյմի վստահությունը:

Ինչպես ըսինք, վրացիներու մեջ երկու հոսանք կար: Առաջինը ժողովրդային և Գեգեչկորիի գլխավորությամբ կուզեր շարունակել պատերազմը և դեմ էր Անդրկովկասի անջատումին Ռուսիային: Եվ երկրորդ հոսանքը Չխենկելիի և Ռամիշվիլիի առաջնորդությամբ անկախության ու հաշտության կողմնակից էր: Այս երկու հոսանքներու պայքարը կատաղի էր. ձայները բաժանված էին գրեթե կես առ կես: Երկօրյա տաք վիճաբանություններ ետք, վերջապես, վրաց իշխող կուսակցության Կեդրոնական Կոմիտեն 9 ձայնի մեծամասնությամբ ընդդեմ 7-ի որոշած էր հայտարարել Անդրկովկասի անկախ հանրապետություն, կառավարության գլուխ դնել Չխենկելին և վերսկսել հաշտության բանակցությունները թուրքերուն հետ»¹:

Այնուհետև, խոսելով դաշնակցության դիրքի մասին, Ալ. Խատիսովը շարունակում է. «Հ. Հ. Դաշնակցության մեջ այդքան կատաղի վեճ չկար. բոլորին ցանկությունն էր պահպանել համերաշխությունը Անդրկովկասյան դրացիներու և, մասնավորապես, վրացիներու հետ՝ մենակ շմնալու համար թուրքերուն դիմաց: Պատերազմի ամբողջ պատասխանատվությունը թուրքերուն հետ Հ. Հ. Դաշնակցությունը իր վրա չէր կրնար վերցնել, իսկ այդպես պիտի ըլլար, եթե ան գործեր հակառակ վրացիներուն: Դաշնակցության ղեկավար շերջաններու տրամադրությունները շատ լավ արտահայտեց այն ատեն Սեյմի անդամ Հովհաննես Քաջազնունին, որ կառավարության կողմնակից (պետք է լինի՝ կուսակցության—Լ. Խ.) հետևյալ բնորոշ հայտարարությունը ըրավ Սեյմի մեջ. «Քա-

¹ Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 54:

դաքացիներ, Սեյմի անդամներ, Դաշնակցության Սեյմի խումբակցությունը լիակատար հստակությամբ գիտակցելով այն մեծ պատասխանատվությունը, զոր իր վրա կը վերցնե այս պատմական վայրկյանին, կը միանա Անդրկովկասը անկախ հանրապետություն հայտարարելու առաջարկին¹:

Խ. Կարճիկյանը Սեյմի նիստում, ապրիլի 13-ին, ասաց, թե կառավարության խնդիրն է՝ «Հասկացնել անդրկովկասյան ժողովուրդներուն, թե անկախությունը բարիք է ինքնըստինքյան և թե ան է Անդրկովկասի փրկության ճամբան»²:

Դաշնակցության անդամների Սեյմում արտասանած այս ճառերը ցույց են տալիս, որ այդ կուսակցությունը խաշ էր քաշել Սովետական Ռուսաստանի հետ ունեցած իր բոլոր հարաբերությունների, իր բոլոր պարտավորությունների վրա:

Ապրիլի 9 (22)-ին Գեգեչկորիի կառավարությունը անկախություն հայտարարելուց հետո հրաժարական տվեց: Նոր դահլիճը, Չխենկելիի ղեկավարությամբ, կազմվեց 13-ին:

Եվ ահա, մի քանի օր առաջ նիզակ ճոճող անդրկովկասյան քաղաքագետները թուրքերի ճնշման տակ ընդունեցին երկրամասի անկախության ակտը:

Կա՛մ պատերազմ, կա՛մ անկախություն: Կազմակերպված ռազմական դիմադրությունը թուրքիային՝ Անդրկովկասին կտար ազատություն և տերիտորիալ ամբողջականություն, իսկ երկրորդ ուղին, դեռևս չբացահայտված իր ծուղակներով, ուներ միայն մի հեռանկար՝ Անդրկովկասի օկուպացիան թուրքերի կողմից: Կտրվելով հեղափոխական Ռուսաստանից, ներքին երկպառակություններից մասնատվող Անդրկովկասը ծնկի էր գալու թուրքական յաթաղանի առաջ, որը գթություն չգիտեր: Անդրկովկասի քաղաքագետներն ընտրեցին երկրորդ ուղին, անպատասխանատու կերպով իրենց

¹ Նույն տեղը, էջ 54—55:

² Նույն տեղը, էջ 61:

հաշիվ շտալով, թե ինչ ողբերգական հետևանքների պետք է հասցնի այն: Նոր կառավարությունը կազմվեց, և նրա առաջին իսկ քայլերը ցույց տվեցին, որ վրացական մենշևիկները, մուսավաթի հետ միասին, դաշնակցականների թողովությունամբ, վաճառքի են հանել հայ ժողովրդի կենսական շահերը:

Ապրիլի 12-ին Չխենկելին իր կառավարության կազմում հրավիրեց Ավետիք Սահակյանին (պարենավորման նախարար), Քաջազնունուն (խնամատարության նախարար), Խատիսովին (ֆինանսների նախարար): Նրանք կուսակցության համաձայնությամբ ընդունեցին այդ պաշտոնները: Նույն օրը, երեկոյան ժամը 8-ին, Չխենկելին հրավիրեց նոր կառավարության առաջին նիստը՝ կազմելու նոր դահլիճի հայտարարությունը, որը ապրիլի 13-ին պետք է ներկայացվեր Սեյմին: Այդ նիստում դաշնակցականներն իմացան, որ Չխենկելին հրաման է տվել ապրիլի 10-ին, մինչև կառավարության կազմվելը, Կարսը հանձնելու մասին: Երեք նախարարները հրաժարվեցին իրենց պաշտոններից և դուրս եկան նիստերի դահլիճից¹:

Հայ ժողովրդի պատմության այս կրիտիկական պահին դաշնակցությունը պետք է ասեր իր վճռական խոսքը, իսկ թե ինչ և ինչպես ասաց, այդ մասին Ալ. Խատիսյանը պատմում է հետևյալը². «Երեկոյան ժամը 10-ին, նույն օրը, իրերու վիճակը հետևյալն էր: Ժորգանիա, Գեգեչկորի, Մերեթի և Ռամիշվիլի վրաց մենշևիկներու կողմն ու Կարճիկյան, Օհանջանյան, Քաջազնունի և ես Հ. Յ. Դաշնակցության կողմն խորհրդակցություն ունեցանք այն խնդրի մասին, թե արդյո՞ք Չխենկելին կարող է մնալ իբրև թեկնածու վարչապետի պաշտոնին այն ինքնագլուխ քայլերեն ետք, զորս ըրած էր և որոնք կը սպառնային մեծագույն բարդություններով»²: «Այսպիսի պայմաններու մեջ,— շարունակում է Ալ. Խատիսյանը,— Չխենկելիի վարչապետությունը անհանդուրժելի էր: Եվ մենք մեր այդ տեսակետը պարզեցինք վրաց մենշևիկներուն, որոնք հայտնեցին, թե համաձայն են ետ վերցնելու Չխեն-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 56—57:

² Նույն տեղը, էջ 57—59:

կելի թեկնածութիւնը, բայց չեն ուզեր ուրիշ մենշեկի մը անունը տալ անոր տեղ: Վրացիները հաղորդեցին նաև, որ իրենք համաձայն են, որ վարչապետ դառնա Քաջազնունին, որուն աշակցելու պատրաստակամութիւն կը հայտնեն: Այդ հայտարարութիւնն հետո մենք սկսանք խորհրդակցիլ առանձին: Քաջազնունին բացարձակապէս անընդունելի գտավ վրացիներու առաջարկը՝ ըսելով հետևյալը. «Այժմ ամեն բան լմնցած է. Կարսը հանձնված է. զայն ետ ստանալ անկարելի է, պետք է հաշվի առնել կատարված իրողութիւնները: Անկարելի է մեր վրա վերցնել վաղվա պատասխանատվութիւնը: Եթէ մենք ընդունինք վրացիներու առաջարկը, այդ պիտի նշանակե, որ մենք մարտահրավեր կընենք մահմետականներուն և մենք պատերազմի զլուխ կանցնինք թուրքերու դեմ: Մեր ներկայ ուժերով մենք իրավունք չունինք այդպիսի քայլ ընելու»: Ի վերջո, մենք մերժեցինք վրացիներու առաջարկը: Կես գիշերին, սակայն, վրաց մենշեկները նորեն եկան մեզ մոտ և հայտնեցին, որ կը կրկնեն իրենց առաջարկը՝ կամ Զխենկելին կամ Քաջազնունին»:

«Մենք,— ավարտում է իր պատմութիւնը Ալ. Խատիսյանը,— նորեն քննութիւն առինք կացութիւնը: Գիտեինք, որ հանրային կարծիքը մեզ կը դատապարտե Զխենկելի դահլիճին մասնակցելու համար: Բայց ամեն բանն վեր կը դասեինք Անդրկովկասի ժողովուրդներու համերաշխութիւն պահպանման գաղափարն ու անհրաժեշտութիւնը: Այդ պատճառով ալ առավոտյան ժամը 4-ին եկանք այն եզրակացութիւն, թե ուրիշ ելք չունինք, բայց եթէ ընդունիլ Զխենկելի վարչապետութիւնը և մտնել անոր դահլիճի մեջ: Ու մենք տվինք մեր համաձայնութիւնը»:

Տարօրինակ է և հրեշավոր: Դաշնակցութիւնը, որ տասնամյակներ շարունակ խոսում էր հայ ժողովրդի ազատագրութիւն մասին, այժմ, երբ հնարավորութիւն ստեղծվեց Անդրկովկասում իշխանութիւն ղեկը իր ձեռքը վերցնել և թուրքերի դեմ դիմադրութիւն կազմակերպել, հրաժարվեց իրեն արված առաջարկից, վախեցավ պատասխանատվու-

թիւնից: Դաշնակցութիւն «հերոսական» լողունները հայ ժողովրդի պատմութիւն այդ վճռական պահին անհայտացան: Մոմենտի լրջութիւն տակ փոխանակ ուժերը համախըմբելու, դաշնակցութիւնը, ինչպես և պետք էր սպասել, սարսափահար մի կողմ էր քաշվում:

Այստեղ տեղին է հիշել Ֆ. Էնգելսի շափազանց բնորոշ խոսքերը՝ «Ամեն անգամ, երբ զինված ընդհարումը լուրջ կրիգիս էր առաջ բերում, մանր բուրժուաները սարսափով էին համակվում իրենց համար ստեղծված վտանգավոր դրութիւն հանդեպ. սարսափահար՝ հանդեպ ժողովրդի, որը լուրջ էր ընդունել զենք առնելու նրա պարծենկոտ հորդորը. սարսափահար՝ հանդեպ իշխանութեան, որն ընկել էր այժմ նրանց ձեռքը, և ամենից առաջ սարսափահար՝ հանդեպ այն հետևանքների, որ սպառնում էին հատկապէս նրանց, նրանց հասարակական դիրքին, նրանց ստացվածքին շնորհիվ այն քաղաքականութեան, որի մեջ նրանք հաւկազմվել էին խառնրվել»¹:

Դաշնակցութիւն հակաժողովրդական քաղաքականութիւնը դեպի ահա՛վոր ողբերգութիւն էր տանում հայ ժողովրդին: Դաշնակցութիւնը Զխենկելի կառավարութիւն մեջ մտնելու աններելի փաստը բացատրում է Անդրկովկասի ժողովուրդների «համերաշխութիւն պահպանման» անհրաժեշտութեամբ: Բայց ի՞նչ համերաշխութիւն մասին կարող էր խոսք լինել, երբ վրացական մենշեկիզմը և մուսավաթը, ելնելով իրենց քաղաքական հաշիվներից, բացեիբաց թշնամու երախն էին նետում հայ ժողովրդին:

Դաշնակցութիւն քաղաքականութիւն սնանկացումը ակններև էր:

Մուսավաթի ղեկավարներից մեկը՝ Ուսուրեկովը, Բաթում ուղարկվող հաշտութիւն նոր պատվիրակութիւն առաջ ունեցած իր ելույթում ասաց. «Այն հսկայական շափերի անարխիան, որը գոյութիւն ունի ոչ միայն ադրբեջանական թուրքերի մոտ, այլև Անդրկովկասի ամբողջ տերիտորիայում, չի կարող ձնշվել մեր սեփական ուժերով: Դրութիւնը ավելի է

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. второе, 1957, М., том 8, стр. 105.

բարդանում նրանով, որ արևելքից մեր դարավոր հակառակորդների հետ միասին (նկատի ունի Բաբվի կոմունան և հայերին—լ. Խ.) հարձակվում են բոլշևիկները՝ իրենց հետ բերելով քայքայում և թուրքական ժողովրդի վերջնական կործանում: Այսպիսի անպաշտպանության վիճակում մենք այլ ելք չունենք, քան արտաքին միջամտության դիմելը: Տվյալ դեպքում մենք կարող ենք ուրախանալ հանգամանքների այն երջանիկ զուգակցման համար, որ այստեղ եկող արտաքին ուժը պետք է լինի բարեկամական և եղբայրական Թուրքիան: Կարող է պատահել, որ այդ դուր շգա մեր հարևաններին, բայց մենք այլ ելք չունենք»¹:

Մուսավաթը, ինչպես տեսնում ենք, նախապատրաստում էր Անդրկովկասի օկուպացիան Թուրքիայի կողմից: Մի՞թե դաշնակցությունը չէր հասկանում, որ Անդրկովկաս մտած թուրքական զորքերը հայ բնակչության նոր ջարդ պետք է կազմակերպեն:

Վրացական մենշևիկներն իրենց զլխի ճարը արդեն տեսնում էին: Նրանք բանակցությունների մեջ էին մտել զերմանական իմպերիալիստների հետ, Վրաստանը հանձնելով նրանց ողորմածությունը:

Մեկուսացված և անպաշտպան վիճակում մնացին միայն հայերը:

Դաշնակցությունը, փոխանակ իր ձեռքը վերցնելու իրեն առաջարկված իշխանության ղեկը և կազմակերպելու տեղական ուժերի պայքարը Թուրքիայի դեմ, փոխանակ օգտվելու Սովետական Ռուսաստանի օգնությունից և աջակցությունից, ընդհակառակն, քվեարկեց Անդրկովկասը անկախ հայտարարելու օգտին, դրանով իսկ դեն նետեց Ստ. Շահումյանի հետ կնքած համաձայնագիրը և հայ ժողովրդին պահեց նոր դժբախտությունների մեջ:

Դաշնակցության դավաճանական ֆաղափականությունը, բնականաբար, պետք է հանգեցնեք սովետական իշխանության կողմից ցույց տրվող օգնության դադարեցմանը:

Եվ իրոք, ստանալով Անդրկովկասի անկախության լուրը, սովետական կառավարությունը դադարեցրեց ցույց տրվող

վող օգնությունը: Եթե Անդրկովկասը դառնում էր անկախ և հակասովետական ու ըստ էության ընկնում էր Սովետական Ռուսաստանի թշնամի Թուրքիայի տիրապետության տակ, ապա էլ ինչի համար Սովետական Ռուսաստանը պետք է շարունակեր օգնություն ուղարկել Անդրկովկասին, որը նոր պայմաններում անպայման պետք է ուղղվեր հեղափոխական շարժման դեմ:

Գ. Զախուշյանը հենց այդ ծանր օրերին Հյուսիսային Կովկասից Քիֆլիս՝ Հայոց ազգային խորհրդին հաղորդում էր Ս. Օրջոնիկիձեի այնտեղ ժամանելու և դրա հետևանքների մասին հետևյալը. «Այդ Կովկասի կյանքի հետ ծանոթ, ինտելիգենտ մարդու ժամանումը անմիջապես լավացրեց մեր դրությունը: Կուսակցական դործիչները բանակցությունների սկսեցին նրա հետ, մեր միջնորդությունները կամացկամաց բավարարվում էին և մենք վայելում էինք նրա լայն աջակցությունը: Երեկ նա պետք է լուծեր մեր զորահավաքի հարցը, բայց հանկարծ իմացավ, որ Կովկասը հայտարարված է անկախ և անմիջապես փոխեց իր վերաբերմունքը մեր նկատմամբ. հրամայեց զինաթափել մեր զորամասերը, մերժեց ընդհանրապես որևէ օգնություն ցույց տալ, և ասաց, որ կարգադրելու է ամբողջ երկաթուղու երկարությամբ զինաթափ անել մեզ: Պետք է ավելացնեմ և այն, որ այժմ մենք չենք կարող ուղարկել ոչ միայն զինված կամավորական ջոկատներ, այլև անգամ արդեն հավաքած դրամը»¹: Գ. Զախուշյանը նույն փաստաթղթում բացատրում է, որ փողք մարդկանց միջոցով ուղարկելը վտանգավոր է, իսկ ռուսական պետական բանկի միջոցով, ինչպես առաջ էր ուղարկվում՝ անհնար:

Հայկական կամավորական ջոկատների զինաթափման հրամանը տրվեց, օգնությունը դադարեցվեց:

Այսպիսով, վերջ էր դրվում այն ֆաղափականությունը, որ սկիզբ էր առել «Թուրքահայաստանի» դեկրետով: Սովետական կառավարությունն ամեն ինչ արեց հայ ժողովրդին տրվող օգնությունը կազմակերպելու և Անդրկովկաս ուղարկելու հա-

¹ Միև հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4033, ց. 6, գ. 296, կապ 6, թ. 1—3:

¹ Ал. Ставровский, Ելվ. աշխ., էջ 50—51 (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.):

մար, բայց դաշնակցութիւնը՝ հավատարիմ իր հակահեղափոխական էութիւնը, մուսավաթի և վրացական մենշևիկների հետ ունեցած դաշինքը գերադասեց Սովետական Ռուսաստանի հետ բարեկամական հարաբերութիւններ ունենալուց, հանգիստ խղճով դավաճանեց հեղափոխութեան երկրին, կրտսելով այն միակ աղբյուրը, որից տվյալ մոմենտում կարող էր կենսական օգնութիւն ստանալ հայ ժողովուրդը:

Վահան Տերյանը, քննադատելով դաշնակցութեան դավաճանական քաղաքականութիւնը, գրում էր. «Եվ Ռուսաստանի բանվորական ու գյուղացիական խորհուրդների հետ միանալու փոխարեն կարճամիտ դաշնակցականները միացան թուրք բեգերի ու վրացի ազնվականների շահը պաշտպանող ավազակների հետ—Չխենկելիի, Չխեիձեի, Գոբեշիայի, Խան-Խոյսկու հետ: Փոխանակ հեղափոխական Ռուսաստանի հետ դաշն կապելու, նրանք դաշն կապեցին հակահեղափոխական և արյունարբու բեգերի ու դավաճան մենշևիկների հետ: Եվ մի տգեղ օր, մի զգվելի օր դավաճանները Կովկասը Ռուսաստանից անկախ հայտարարեցին, կտրեցին Ռուսաստանից: Արյունարբու իմպերիալիստ (այսինքն թալանիչ) Տաճկաստանն էլ հենց այդ էր ուզում: Երբ նա տեսավ, որ պաշտոնապես Կովկասը կտրվեց Ռուսաստանից, իսկույն ևեթ զորքը շարժեց առաջ և գրավեց Կովկասի հայաբնակ երկրները: Տաճկաստանն այսպես ասաց՝ քանի որ դուք Ռուսաստանից անկախ պետութիւն եք, ուրեմն իմ Ռուսաստանի հետ կապած պայմանները ձեզ չեն վերաբերվում, ուրեմն չուրն են ընկնում այդ պայմանները:

Իսկ այդ պայմաններում ասված էր, որ Թուրքիան Կարսից դենն անցնելու իրավունք չունի: Այժմ երբ Կովկասը անկախ է, ասաց Թուրքիան, Ռուսաստանի հետ կապած պայմանն իր ուժը կորցնում է և դրա համար մենք պահանջում ենք, որ թույլ տաք մեր զորքերը մտցնելու Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք և այլն: Ահա թե ինչպես հայ աշխատավոր ժողովրդի տունը քանդեցին ժողովրդին բարեկամ ձեռքով դաշնակցականները միանալով թուրք մուսավաթական բեգերի և դավաճան մենշևիկների հետ»¹:

Վ. Ի. Լենինը 1918 թվականի մայիսի 14-ին հետևյալ կերպ է վերլուծում Անդրկովկասում ստեղծված ուղիղադաշնակցական իրավիճակը. «Ես կասեմ նաև միայն այն, որ կովկասյան սահմանում այդ անորոշ դրութիւնը ստեղծվել է Գեգեշկորիի կառավարութեան շափազանց աններելի տատանման հետևանքով, մի կառավարութիւն, որը սկզբում հայտարարեց, թե Բրեստի հաշտութիւնը չի ճանաչում, իսկ հետո հայտարարում է անկախութիւն, շասելով մեզ, թե ո՛ր տերիտորիայի վրա է դա տարածվում: Մենք հարցում ենք արել բազմաթիվ ռադիոհեռագրերով, թե բարեհաճեցեք հաղորդել՝ ո՛ր տերիտորիայի մասին է ձեր պահանջը: Պահանջել անկախութիւն՝ դա ձեր իրավունքն է, բայց պարտավոր եք, եթե խոսում եք անկախութեան մասին, ասել, թե ո՛րն է այն տերիտորիան, որ դուք ներկայացնում եք: Դա մի շաբաթ առաջ էր: Գրվել էին հսկայական քանակութեամբ ռադիոհեռագրեր, բայց ոչ մի պատասխան չկար: Դրանից օգտւելով է գերմանական իմպերիալիզմը: Ուստի Գերմանիային և Թուրքիային, որպես աջակից պետութեան, հնարավոր էր առաջ շարժվել ու առաջ շարժվել, ոչ մի բանի չպատասխանելով, ոչ մի բանի ուշադրութիւն չդարձնելով, հայտարարելով՝ մենք կվերցնենք այն, ինչ կկարողանանք վերցնել, մենք չենք խախտում Բրեստի հաշտութիւնը, որովհետև անդրկովկասյան բանակը այն չի ճանաչում, որովհետև Կովկասը անկախ է:

Ումից է անկախ Գեգեշկորիի կառավարութիւնը: Սովետական ռեսպուբլիկայից նա անկախ է, բայց գերմանական իմպերիալիզմից նա մի քիչ կախյալ է, և դա բնական է»¹:

Անդրկովկասը հակահեղափոխական երեք կուսակցութիւնների փորած հունով արագորեն գնում էր դեպի կործանում: Երկրամասը անկախ հայտարարելուց մոտ մեկ ամիս հետո, մայիսի վերջերին, ցրիվ եկավ Սեյմը: Ստեղծվեցին Անդրկովկասի երեք բուրժուական հանրապետութիւնները՝ Թուրքերի հետ կապված մուսավաթը և գերմանացիների գիրկը նետված վրացական մենշևիզմը այլևս կարիք չունեին: Անդրկովկասյան կառավարութեան գոյութեան: Թուրքերը ար-

¹ Վահան Տերյան, Երկրի ժողովածու, Երևան, 1925, հատ. 4, էջ 31—

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկր, հատ. 27, էջ 461—462:

դեն մտել էին Անդրկովկաս, իսկ գերմանացիները՝ Վրաստան: Թուրքերը օկուպացնում էին Հայաստանը և Ադրբեյջանը, իսկ գերմանացիները՝ Վրաստանը: Խ. Կարճիկյանը գերմանացիների կողմից Վրաստանը զավթելու մասին գրում է. «Լոսովի մեկնելուց հետո սկսեցին Վրաստան ժամանել գերմանական զորքեր: Այժմ Վրաստանում է գտնվում մի քանի հազար գերմանական զորք, իրենց շտաբի հետ միասին: Նըքանք առաջին հերթին գրավեցին երկաթուղին և գերմանական զորակազմը կախեցին կայսրաններում: Վրաստանը փաստորեն ղեկավարում է գերմանական ջոկատի հրամանատար Կրիգերը և դիվանագիտական ներկայացուցիչ Շուլենբուրգը»¹:

1918 թվականի մայիսի 29-ին Ստ. Շահումյանը Բաքվի սովետի նիստում «Սեյմի քաղաքականության և Անդրկովկասի դրույթյան մասին» թեմայով արտասանած իր ճառում վերլուծեց երկրամասի քաղաքական կացությունը և ցույց տվեց, թե ինչ տխուր վախճան է ունենալու այն: Անդրկովկասը, ասաց Ստ. Շահումյանը, ի վիճակի էր միացյալ ուժերով դիմադրելու թշնամուն, սակայն «Անդրկովկասում իշխանության գլուխ անցան ազնվական և մանրբուրժուական կուսակցությունները, որոնք բլոկի մեջ մտան «Մուսավաթի» հետ, ուժեղացրին բեգերին ու խաներին, զինեցին նրանց և հող պատրաստեցին թուրքական տիրապետության համար»²:

Բոլշևիկների համար միանգամայն պարզ էր, շարունակում է Ստ. Շահումյանը, որ Սեյմի կազմում չկար մի կուսակցություն, որը կարողանար կազմակերպել Անդրկովկասի պաշտպանությունը և ըստ էության Սեյմը հենց ինքն էր աստիճանաբար նախապատրաստում սեփական կործանումը³: Սեյմի քաղաքականությունը չէր վայելում Անդրկովկասի ժողովուրդների և հատկապես բանվորական զանգվածների համակրությունը:

Ստ. Շահումյանին խիստ մտահոգում էր հայ ժողովրդի վիճակը, նրան սպառնացող վտանգը, որի մասին նա սո-

վետի նիստում հայտարարեց. «Այժմ ոքի համար անսպասելի չպետք է լինի, եթե ես ասեմ, որ հայ մասսաները կենսականորեն շահագրգռված են այն բանում, որպեսզի քաղաքականությունն արմատապես փոխվի, որովհետև եթե այդ քաղաքականությունը շարունակվի, ապա հայ բնակչությանը գլխովին ոչնչացում է սպառնում, որը վիճակվեց նրան Թուրքահայաստանում»¹:

Այս դեպքերից դեռ շատ առաջ Ստ. Շահումյանը իր ճառերում, ելույթներում, հոդվածներում և անձնական խոսակցությունների ժամանակ դաշնակցությանը զգուշացնում էր այն տխուր հետևանքների մասին, որոնք սպառնում են հայ ժողովրդին այդ կուսակցության անհեռատես քաղաքականության հետևանքով: Վրացական մենշևիզմը և հատկապես մուսավաթը երբեք չէին կարող հուսալի դաշնակից լինել հայ ժողովրդի համար: Հայ ժողովուրդը իր փրկության հույսը պետք է կապեր Սովետական Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական ուժերի հետ: Ազգայնական կուսակցությունների դաշինքը երբեք չի կարող հարատև և հուսալի գրավական լինել ժողովուրդների ազատագրության համար մղվող պայքարում: Ազգայնական քաղաքականությունը ոչ թե համախմբում, այլ, ընդհակառակն, ուժեղացնում է ազգային պատենշները և ի վերջո քայքայում պայքարի ընդունակ մարտունակ ուժերը:

Հենց այդպես վարվեցին Անդրկովկասի երեք խոշոր կուսակցությունները, որոնք իրենց ազգայնական քաղաքականությամբ կործանեցին երկրամասը պաշտպանողների միասնականությունը և մարտունակությունը: Անդրկովկասը անկախ հայտարարելով, ռազմական ուժերը քայքայելով, երկրամասի դոները թշնամու առաջ բանալով՝ ազգայնական կուսակցությունները ոճրագործություն կատարեցին սեփական ժողովուրդների հանդեպ:

Չվերլուծելով մուսավաթականների քաղաքականությունը, որը պարզ էր ու անդիմակ, Ստ. Շահումյանը բացահայտում ու խստորեն քննադատում է մենշևիկներին ու դաշնակցությանը, որոնք հավակնություն ունեին իրենց հեղափոխական

¹ ЦГАОП СССР, ф. 1235, оп. 93, д. 163, л. 36.

² Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 215:

³ Նույն տեղը, էջ 216:

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 217 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

կուսակցութիւններ կոչելու: Նա գրում էր. «Եթե առաջ ժողովրդային և Գեղեցկորու անունները դեռ որոշ հեղինակութիւն էին վայելում, եթե մասսաները կարծում էին, թե նրանք խելացի, զգուշ ու հետևողական քաղաքականութիւն են վարում Անդրկովկասը փրկելու համար, ապա այժմ բոլոր մասսաները համոզվեցին, որ այդ քաղաքականութիւնը անմիտ ու դավաճանական է»¹:

Ստ. Շահումյանը մինչև վերջ մերկացնում է վրացական մենշևիկների ազգայնական, հակահեղափոխական քաղաքականութիւնը և համոզիչ կերպով ցույց տալիս այն մակարդակը, որին հասել է համառուսական մենշևիկների աջ թևը՝ վրացական մենշևիկները: Ազգայնականութիւն և ավանտյուրիզմ—ահա այն երկու բնորոշ գծերը, որոնք կազմում էին վրացական մենշևիկների քաղաքականութիւնը առանցքը:

Ստ. Շահումյանը զայրույթով էր խոսում վրացական մենշևիկների ազգայնականութիւնը և դավաճանութիւնը մասին: Նա շատ լավ էր հասկանում, որ հայութիւնը սպանող պետք է կրկնվի Անդրկովկասում, եթե թուրքական զորքերին հաջողվի երկրամաս մտնել: Այդ է պատճառը, որ Ստ. Շահումյանը Բաքվի սովետի նիստում, վերլուծելով վրացական մենշևիկների ազգայնականութիւնը և ավանտյուրիզմը, միաժամանակ կանգ առավ նաև այն հարցի վրա, թե ինչ է նշանակում հայ ժողովրդի համար Վրաստանի անկախութիւնը: Նա շփազանց դառնացած ասաց. «Վրաստանի անկախութիւնը հայտարարումը վկայում է մենշևիկների նոր ոճրագործութիւնը մասին: Դա հեղափոխական ելք չէ ստեղծված դրութիւնից: Դա դավաճանութիւն մի նոր փորձ է հանդեպ Վրաստանի հարևան հայ ժողովրդի,—աներևակայելի, անամոթ դավաճանութիւն: Նրանք ծանր վիճակ ստեղծեցին Անդրկովկասում ու այժմ լվանում են իրենց ձեռքերը»²:

Սակայն դավաճանական քաղաքականութիւն էր վարում ոչ միայն վրացական մենշևիկները, այլև դաշնակցութիւնը, որը տառապալ հայ ժողովրդին գցեց թշնամու երախը և ուշացած այս ու այն կողմ էր նետվում և, ինչպես միշտ,

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 224:

² Նույն տեղը, էջ 221:

ուղիներ չէր գտնում իր իսկ ստեղծած կացութիւնից դուրս գալու համար: «Եվ,— շարունակում է Ստ. Շահումյանը,— եթե առաջ մեզ մոտ կարծում էին, թե տասնյակ տարիներով հայ ժողովրդի բախտը լուծող ու նրա համար այդքան դժբախտ վիճակ ստեղծող հին լիդերները որոշ վստահութիւն են արժանի, ապա այժմ այդ մասսաները պատին սեղմված լինելով՝ պարզ հասկանում են, որ իրենց սպառնում է կամ իսպառ ոչնչացում, կամ նրանք պետք է երես դարձնեն իրենց առաջնորդներից ու զենքը ձեռքին դուրս գան վերահաս վտանգի դեմ»¹: Ասված է Ստ. Շահումյանին հատուկ ճշտութիւններ և նրբութիւններ: Ստ. Շահումյանը դաշնակցական շարքայիններին ցույց էր տալիս, թե ովքեր են հայ ժողովրդի դժբախտութիւնը հեղինակները և որն է եղել նրա փրկութիւնը իսկական ուղին:

Ստ. Շահումյանը խորապես հավատացած էր, որ դաշնակցութիւնը ձեռքի տակ եղած զինված ուժերը լիովին բավարար էին թուրքական զորքերին հիմնովին ջախջախելու և ետ շարտելու համար: Փոխանակ այդ ուժերը ի սպաս դնելու ժողովրդի փրկութիւնը գործին և համագործակցելու երկրամասի հեղափոխական ուժերի հետ, ինչպես նախատեսվել էր Ստ. Շահումյանի հետ կնքած համաձայնագրով, դաշնակցութիւնը, ընդհակառակն, ընտրեց մի ուղի, որը նորից դժբախտութիւն բերեց հայ ժողովրդին:

Հենց այդ նկատի ունի Ստ. Շահումյանը, երբ Բաքվի սովետի ամբիոնից, բոլոր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների ներկայութեամբ, հայտարարում էր, նկատի ունենալով հայ ժողովրդի համար ստեղծված կրիտիկական պահը. «Այն կրիտիկական դրութիւնը, որի մեջ դրվել են հայ մասսաները, դրդում է հայ գյուղացիներին զենքը ձեռքին դուրս գալ ու տապալել իրենց անամոթ ղեկավարներին՝ դաշնակցականներին, որոնք խայտառակ կերպով դավաճանել են նրանց: Նրանց ձեռքին կար մոտ 30.000 հայ ճակատային զինվոր: Այդ ուժով հրաշքներ կարելի էր գործել: Ես էլ չեմ խոսում զինված գյուղացիութիւնը հսկայական մասսայի մասին, որը մենակ կարող էր հաշիվ տեսնել թե՛ թուրքերի և

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 225:

թե՛ Անդրկովկասի բոլոր հակահեղափոխական ուժերի հետ-
եթե հայ գյուղացիների գլուխ անցած լինեին ոչ թե Չխեն-
կելիից ու ժողովներից ոչնչով շտաբերվող դավաճաններ,
այլ իսկական հեղափոխականներ, ապա ժողովուրդը նման
խայտառակ վիճակի չէր հասնի»¹:

Բացի այդ 30 հազար ճակատայիններից, որոնք գտնվում
էին դաշնակցության տրամադրության տակ, պատերազմի
դաշտ կարող էր դուրս գալ ևս 30 հազար հայ գյուղացի՝ իր
հողն ու պատիվը պաշտպանելու, իր դարավոր թշնամուն
ջախջախելու համար: Եթե այս 60 հազար հոգուն միանային
նաև այն ուժերը, որոնք ի վիճակի էին ռազմի դաշտ հա-
նելու վրացիները, ապա միանգամայն պարզ կդառնա, որ
ազնիվ, համարձակ և հետևողական քաղաքականության
դեպքում Անդրկովկասը կարող էր հաջողությամբ ետ մղել և
գլխավոր ջախջախել թշնամուն: Եթե այս ուժերին ավելաց-
նենք նաև բեզերից դժգոհ և նրանց դեմ պայքարի ելած
ազրբեջանական աշխատավոր գյուղացիությունը, ապա
պատկերն ավելի պարզ կդառնա:

Ս. Քավթարաձեն Բաքվի սովետի նիստում, խոսելով
թուրքերին դիմադրելու հնարավորության մասին, ասում էր.
«Այժմ մենք կարող ենք մտածել, որ մինչև 30 հազար զին-
ված հայ գյուղացիներ մենք ունենք մեր կողմում, նրան-
ցից 10 հազարը ներկայացնում է կազմակերպված կորիզը:
Բացի դրանից, գյուղացիները զենք ունեն: Չպետք է հուսա-
հատվել, մեր դաշնակիցը կլինի գյուղացիությունը, որը կկրո-
վի մինչև արյան վերջին կաթիլը»²:

Դաշնակցությունը և վրացական մենշևիզմը իրենց ան-
ճարակ և դավաճանական քաղաքականությամբ քայքայեցին
այն ուժերը, որոնք պատրաստ էին պաշտպանելու իրենց
հայրենիքի անկախությունը: Երկրամասի բոլոր ժողովուրդ-
ների ու դասակարգերի շահերը պահանջում էին դուրս գալ
թշնամու դեմ: Եվ եթե, իրոք, Անդրկովկասի բոլոր հասա-
րակական, ազգային-քաղաքական ուժերը ելնեին երկրա-

մասի օբյեկտիվ շահերի գաղափարից, ապա, իհարկե, թըշ-
նամին կջախջախվեր և ետ կշարտվեր:

Ստեփան Շահումյանը երկրամասի կացության օբյեկ-
տիվ պայմանների վերլուծությունից էր ելնում, երբ Բաքվի
սովետի նիստում, դատապարտելով դաշնակցությանը, հա-
մոզվածորեն հայտարարում էր. «Օբյեկտիվ պայմաններն
այնպես էին դասավորվել, որ Անդրկովկասում կար հսկա-
յական զինված ուժ, որը պատրաստ էր դուրս գալու թույլ
Թուրքիայի դեմ: Միմիայն հայկական ուժերը բավական էին
թուրքերի հետ հաշիվ տեսնելու, սակայն դուք մենշևիկների
ու մուսավաթականների հետ կազմալուծեցիք զորքերի շար-
քերը, ոչ թե այն զորքերի, որոնք երեք տարվա պատերազ-
մից հետո հաշտության էին ծարավի, այլ այն հայկական
զորքերի, որոնք պատրաստ էին մեռնել և պահել իրենց եր-
կիրը: Դուք այլասերեցիք այդ զորքերը,—ահա որն է ձեր
մեղքը, ահա թե որն է ձեր ոճրագործությունը:

Նույն բանն արին վրացական զորքերի նկատմամբ վրա-
ցի մենշևիկները»¹:

Եվ այսպես, քայքայվեց Անդրկովկասի հակահեղափո-
խական կուսակցությունների բոլոր, Անդրկովկասը մասնատ-
վեց: «Իրենց սոցիալիստ անվանող մենշևիկները,—գրում է
Ստ. Շահումյանը,—փոխանակ իրենց բեզերի դեմ ապստամ-
բած մուսուլման գյուղացիների հետ կապվելու, գործարքի
մեջ մտան հենց այդ բեզերի հետ, զինեցին ու ուժեղացրին
նրանց և նրանց հետ միասին դավաճանեցին ու Անդրկով-
կասը վաճառեցին թուրք փաշաներին: Ռուսաստանից Ան-
դրկովկասը անջատելու խայտառակ ակտին մասնակցեցին
նաև դաշնակցականները, իրենց դավաճանությունը բացատ-
րելով հայ ժողովուրդի ճակատագրի համար կրած երկյուղով:
Այո, մենշևիկները վախենում էին մուսավաթականներից,
դաշնակցականները վախենում էին մենշևիկներից, իսկ մու-
սավաթականները վախենում էին դաշնակցականներից»²:

Բնական է, որ նման հարաբերությունների վրա հիմնը-
ված բոլոր երկար ժամանակ չէր կարող պահպանել իր գո-

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 224—225:

² «Известия Совета рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов Бакинского района», № 112, 12 июня (30 мая) 1918.

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 229:

² Նույն տեղը, էջ 242:

յությունը: Սեյմի փլուզումը և ազգային հանրապետությունների ստեղծումը այդ հարաբերությունների զարգացման տրամաբանական արդյունքն էին:

Վերը մենք նշեցինք այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասը անկախ հայտարարվելուց հետո Սովետական Ռուսաստանը դադարեցրեց դաշնակցությանը ցույց տրվող օգնությունը: Այստեղ խոսքը վերաբերում է այն օգնությանը, որը տրվում էր և փոխադրվում Քիֆլիս՝ թուրքերի դեմ կրավելու համար: Քանի որ երկրամասի հակահեղափոխական կուսակցությունների բլոկը Անդրկովկասը հայտարարեց անկախ և հաշտության բանակցություններ սկսեց թուրքիայի հետ, ապա, բնականաբար, այն օգնությունը, որն ուղարկվում էր թուրքիայի դեմ օգտագործելու համար, դառնում էր ավելորդ:

Բուլշևիկյան կուսակցության քաղաքականությունը միանգամայն ճիշտ էր ու տրամաբանական:

Բայց Քիֆլիսից բացի գոյություն ունեւր Բաքվի կոմունան, որտեղ քաղաքական կացության օբյեկտիվ պայմանները դաշնակցությանը հարկադրել էին հանդես գալ բուլշևիկների հետ և պաշտպանել սեփական շահերը:

Ստ. Շահումյանը լավ գիտեր, որ դաշնակցությունն այն ուժը չէ, որին կարելի է վստահել: Պարզապես շահերը այնպես էին զուգակցվել, որ այդ կուսակցությունը դեպքերի ընթացքի հարկադրանքի տակ ստիպված էր մասնակցելու Բաքվի կոմունայի պաշտպանությանը: Եվ սկզբնական շրջանում, երբ դեռևս հույս կար թուրքերին ետ մղելու և Արևմտյան Հայաստանը պահպանելու, դաշնակցությունը պաշտպանում էր Բաքվի կոմունան, որովհետև վերջինս պատերազմի մեջ էր գտնվում թուրքիայի հետ: Այն բանից հետո, երբ Սեյմը ցած դրեց զենքը և հանձնվեց հաղթողի ողորմածությանը, երբ կուլ գնաց Արևմտյան Հայաստանը, դաշնակցությունը սկսեց վարել շատ ավելի խորամանկ դիվանագիտական խաղ:

Դաշնակցությունը, իր զինակից վրացական մենշևիկների և մուսավաթականների հետ քայքայելով ռազմաճակատը և տանուլ տալով պատերազմը, միաժամանակ իր Բաքվի մասնաճյուղի միջոցով դեռևս շարունակում էր այնտեղ համա-

դործակցել բուլշևիկների հետ, հույս ունենալով Քիֆլիսի անհեռատես քաղաքագետների դավաճանական և անճարակ քաղաքականության պատճառով կորցրածը վերադարձնել Բաքվի կոմունայի ուժերի միջոցով: Եթե մարտ-ապրիլ ամիսներին դաշնակցությունը բուլշևիկների հետ միասնական ճակատ ունեւր, Բաքվում՝ բացահայտ, իսկ Քիֆլիսում՝ ընդհատակյա, ապա մայիսին Քիֆլիսի ճակատը վերացվեց, մնաց միայն մի ճակատ՝ Բաքուն: Այստեղից էլ սկիզբ է առնում դաշնակցության երկփեղկված քաղաքականությունը: Այդ կուսակցության մի թևը Բաքվում պաշտոնապես դեռևս գնում էր բուլշևիկների հետ, իսկ մյուսը՝ Քիֆլիսում, ընդհակառակըն, խճճվելով անելանելի լաբիրինթոսում, անում էր այն, ինչ թևակորում էին թուրքերը մենշևիկների և մուսավաթականների հետ միասին:

Դեռ ավելին, դաշնակցության Բաքվի կոմիտեն հրապարակայնորեն մամուլում մեղադրում էր Քիֆլիսի դաշնակցականներին դավաճանության մեջ՝ քննադատելով Անդրկովկասի անկախության ակտը և թուրքիայի հետ կրեքած ազգադավ պայմանագիրը: Դաշնակցության Մոսկվայի կոմիտեն հայկական գործերի կոմիսարիատին է ներկայացնում այդ կուսակցության Բաքվի պաշտոնաթերթ «Արև»-ի հունիսի 9-ի համարի առաջնորդողից մի քաղվածք, որում ասվում էր. «Մենք ամենաեռանդուն կերպով բողոքում ենք բոլոր նրանց դեմ, որոնք ոտնատակ են տալիս հայ ժողովրդի կամքն ու որոնք ուզում են անջատվել Ռուսիայի դեմոկրատիայից:

Հաշտության այդ պայմանն, որ կապել է թուրքիայի հետ Քիֆլիսի Ազգային Խորհուրդը, մատնություն մի նոր ակտ է հանդիսանում, որի նպատակն է, խորտակել կովկասյան ողջ դեմոկրատիայի միությունն ու մեր երկիրը սրի ու հրի մատնել: Այդ պայմանագրով իրավունք է տրվում թուրք փաշաներին Անդրկովկասյան երկաթուղու գծով գորքեր տեղափոխել, որի նպատակն է՝ արշավանք Բաքվի խորհրդային իշխանության վրա, որը մեր երկրի միակ իշխանությունն է, որը կապում է մեզ կենտրոնական Ռուսաստանի հետ:

Մենք վճռականորեն գտնում ենք, որ Կովկասի բոլոր

ազգերի աշխատավոր մասսաները շեն կամենում անջատվել Մայր Ռուսիայից, բոլոր այդ մասսաները դեմ են Անդրկովկասի, Վրաստանի և Հայաստանի անկախությանը»:

Այս տողերը գրվել են հունիսի 9-ին, այսինքն՝ Բաքվի սովետական զորքերի հարձակումը սկսվելուց մեկ օր առաջ: Բաքվի դաշնակցությունը հույս ուներ, որ Կոմունայի զինված ուժերը կկարողանան ջախջախել արտաքին և ներքին հակահեղափոխական ուժերը և երկրամասում հաստատել սովետական իշխանություն: Նման դեպքում դժվար չէր լինի հաղթված թշնամուն հետապնդել և ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը: Ահա թե ինչով է բացատրվում Բաքվի դաշնակցականների ոգևորությունը:

Դաշնակցության Մոսկվայի կոմիտեն, իր բլանկի վրա տպագրված և իր կնիքով հաստատված «Արև» թերթի սույն առաջնորդողը ներկայացնելով հայկական գործերի կոմիտարիատին, բնականաբար, համերաշխություն էր հայտնում Բաքվի դաշնակցականների քաղաքականությանը:

Դաշնակցության վերոհիշյալ կոմիտենների նման քաղաքականությունը չպետք է թյուրիմացության մեջ գցի պատմաբաններին: Հարցը այն է, որ վերը նշված տարածայնություններով հանդերձ, դաշնակցությունը տվյալ շրջանում վարում էր միասնական և ամբողջական ֆաղափականություն՝ հակաժողովրդական, դավաճանական:

Հասկանալի է, որ նման պայմաններում ամեն ինչ կախված էր Բաքվի կոմունայի հաջողություններից: Եթե Բաքվի կոմունան զարգացներ իր հաջողությունները, ջախջախեր հակառակորդի ուժերը, շարժվեր դեպի Թիֆլիս, ապա դաշնակցությունը, իհարկե, Թիֆլիսում ևս կմիանար կարմիր բանակին և կփորձեր նրա միջոցով լուծել Արևմտյան Հայաստանի հարցը:

Իսկ եթե Բաքվի կոմունան չկարողանար դիմադրել իր հակառակորդներին, և նրա դրությունը ծանրանար, ապա, բուլշևիկները այդ լավ գիտեին, դաշնակցությունը կզավաճաներ Կոմունային և կաշխատեր փրկություն գտնել այլ ուղամբաքաղաքական ուժերի միջոցով:

Ստ. Շահումյանը դա լավ գիտեր: Այդ է պատճառը, որ նա մշտապես խուսափում էր Բաքվում դաշնակցության

գործունեությանը լայն ազատություններ տալուց: Նա չէր ցանկանում թույլ տալ դաշնակցությանը շատ ուժեղանալ, լավ իմանալով, որ այդ գեները դժվար կացության պայմաններում կարող է օգտագործվել նաև բուլշևիկների դեմ: Եվ պատահական չէ, որ մարտի 3(16)-ին նա գրում էր Մոսկվա. «Ինչ վերաբերում է դաշնակցության տրվելիք գեներին, խընդրում եմ գործն այնպես ձևակերպել, որպեսզի վերջնական լուծումն այստեղ կախված լինի ինձնից: Կոնյունկտուրայից ելնելով՝ մենք կվճռենք այստեղ: Ես փոփոխություններ չեմ սպասում նրանց քաղաքականության մեջ, բայց լավ կլինի, եթե նրանք տեղում ավելի շատ կախված լինեն մեզնից»¹:

Այդ նամակից մոտ մեկ ամիս հետո Ստ. Շահումյանը ժողովմտովեսին գրում էր. «Դաշնակցություն կուսակցությանը, թեև նա մեզ առայժմ պաշտպանում էլ է ամեն բանում, առայժմ ոչինչ մի խոստացեք և ոչինչ մի տվեք: Նրանց ուժեղացնել այլևս պետք չէ: Եթե մեր դելեգատները՝ Կոլպինսկին և Տեր-Պետրոսովը այդտեղ են, հաղորդեցեք, որ նրանց ամբողջ բերածը պետք է բացառապես մեզ համար լինի»²: Հասկանալի է, որ Ստ. Շահումյանի գրածը վերաբերում էր միայն Բաքվի դաշնակցությանը: Մոսկվայում ևս դաշնակցությանը կասկածամտությամբ էին վերաբերվում: Յա. Զավրիևը հունիսի սկզբներին Թիֆլիս ուղարկած իր նամակներից մեկում գրում էր, որ Մոսկվայում բուլշևիկները «կասկածում են, որ մենք հետագայում իրենց հակառակորդների հետ ենք լինելու»³:

Ահա այսպիսի վիճակում սովետական կառավարությունը, դադարեցնելով Թիֆլիսի դաշնակցությանը ցույց տրվող օգնությունը, միաժամանակ տակտիկական նկատառումներով դեռևս շարունակում էր օգնություն ցույց տալ Բաքվի դաշնակցականներին, որոնք բուլշևիկների հետ միասին կռվում էին թուրքական և մուսավաթական զինված ուժերի դեմ:

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 125:

² Նույն տեղը, էջ 147:

³ Մի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4001, կապ 1, ց. 1, գ. 44, թ. 1—10:

Դաշնակցութեան այդ ժամանակաշրջանի քաղաքականութեան էությունը հիանալի կերպով բացահայտում են Յա. Զավրիևի նամակները: Հունիսի 12-ին նա Քիֆլիս՝ իր ընկերներին գրում էր. «Լիպարիտը, Արշակը և Մելիքը արդեն մեկնել են: Լիպարիտը արդեն Պիտերումն է, իսկ մյուս երկուսը գալիս են Ձեզ մոտ, բայց հանապարհին, Հարավային Ռուսաստանում ուշացել են: Նրանք մեզ հայտնել են (խոսքը Գերմանիայում եղած պատվիրակության մասին է—Լ. Խ.), որ նրանց խոստացել են (գերմանացիները—Լ. Խ.) միջոցներ ձեռք առնել ժողովրդին փրկելու համար, բայց ասում են, որ նա (Քուրքիան—Լ. Խ.) իրենց քիչ է լսում և բավականին լիտիացել է: Ես կարծում եմ, որ քանի նրանք իրենց զորքերը չեն մտցրել Հայաստան, ոչ մի լավ բան սպասել չի կարելի: Իսկ դա հազիվ թե մեծ շափերով կատարվի»¹:

Ինչպես Գերմանիա ժամանած պատվիրակությունը, այնպես էլ Յա. Զավրիևը, ինչպես տեսնում ենք, ցանկանում են գերմանական զորքեր մտցնել Հայաստան՝ այն թուրքերից պաշտպանելու համար: Իսկ այն հանգամանքը, որ գերմանական զորքերի Հայաստան մտնելը նշանակում էր Հայաստանի օկուպացիա, դաշնակցությանը չէր մտահոգում:

Զավրիևը, մի կողմից, ձգտում էր գերմանացիների կողմից Հայաստանի օկուպացմանը, իսկ մյուս կողմից, այդ նույն նամակում խորհուրդ էր տալիս Քիֆլիսի դաշնակցականներին «անպայման բարեկամություն անել Քուրքիայի հետ: Դուք նրա հարևանն եք և նրա հետ պետք է անկեղծ լինել: Մնացած բոլորը տնօրինելու են այնպիսի տիրանական ուժեր, որոնց նկատմամբ մենք անզոր ենք: Թուրքերը ...մեր հղբայրներն են և այժմ մենք ամբողջովին պետք է նրանց հետ լինենք»²:

Վերոհիշյալ տողերը վարճուրելի են: Այն մարդը, որ Մոսկվա էր ուղարկվել Քուրքիայի դեմ համատեղ պայքարելու շուրջը բանակցելու, սովետական կառավարությունից օգնություն հայցելու համար, այդ մարդը Քիֆլիսի դաշնակցականներին խորհուրդ էր տալիս հանձնվել Քուրքիայի ողոր-

մածությունը, դադարեցնել ամեն մի դիմադրություն: Դեռ մայիսի 16-ին Յա. Զավրիևը Խ. Կարճիկյանին գրած նամակում խորհուրդ էր տալիս. «Դուք այլ փրկություն չունեք հիմա, քան ոչխար դառնալ և շղիմադրել... Ես պնդում եմ, մի կովեք, հանձնվեք, ընդունեցեք թուրքերի տիրապետությունը: Նրանք մեզ չեն կոտորի, մենք ինքներս անկեղծորեն կասենք նրանց—դուք հաղթել եք, եկեք և տիրապետեցեք»¹: Զավրիևը առաջարկում է դադարեցնել դիմադրությունը, «ներկատի ունենալով ժողովրդի ... տրամադրությունը և տվյալ պահին կովելու բացահայտ անընդունակությունը, պետք է թուրքերին առանց դիմադրության զիջել ամեն ինչ: Պետք է նրանց հանձնել երկաթուղիները և բոլոր քաղաքները: Պետք է ընդունել նրանց փաստական լրիվ հեգեմոնիան»: Դաշնակցությունը փոխանակ իրեն մեղադրելու, որ չկարողացավ կազմակերպել թուրքերի դեմ մղվող պայքարը, մեղքը փորձում է գցել ժողովրդի վրա: Անդրադառնալով դաշնակցության ռազմակազմակերպչական ապիկար գործունեությանը, նա գրում էր. «Ես մեր պարտիզանական պատերազմին ևս չեմ հավատում: Մեր ընկերների (սկսած Ռուբենից և վերջացրած Անդրանիկով ու Նազարբեկովով և մենք նույն թվում) ռազմա-քաղաքական անընդունակությունը մեծ գործերի համար, բացահայտ է: Մերոնք հերոսներ են թիկունքում...»:

Յա. Զավրիևի այս նամակը դաշնակցության քաղաքականության սնանկացման փաստի ընդունումն է: Տեսնելով, որ դաշնակցությունը իր ռազմաքաղաքական անընդունակության պատճառով տապալել է հայ ժողովրդի ազատագրության գործը, Յա. Զավրիևը առաջարկում է հանձնվել թուրքերի ողորմածությանը, ընդունել նրանց տիրապետությունը:

Բայց միայն գերմանացիներին հրավիրելու կամ էլ թուրքերի ողորմածությանը հանձնվելու առաջարկով չի սահմանափակվում դաշնակցության այդ ժամանակաշրջանի քաղաքականությունը. այն ուներ նաև իր երրորդ կողմը, որը կայանում էր հետևյալում. հայ ժողովրդի թշնամիների դեմ

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, л. 163, л. 30.

² Նույն տեղը, թ. 31:

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, л. 163, л. 7—8.

մղվող բոլոր մարտերը ամենուրեք տանուլ տալով, դաշնակցության որոշ գործիչներ այժմ հույս էին կապում Բաքվի կոմունայի հետ:

Այդ է պատճառը, որ Յա. Զավրիևը իր նամակներում մշտապես խորհուրդ էր տալիս Բաքվի դաշնակցականներին՝ համագործակցել բոլշևիկների հետ և դատապարտել Քիֆլիսի դաշնակցականների քաղաքականությունը: Հունիսի 9-ի նամակում նա գրում էր իր բարեկամներին, «որ այժմ մենք պետք է աշակցենք բոլշևիկներին»¹: Նույն օրը գրված մի այլ նամակում նա պատմում է հետևյալը. «Բոլշևիկյան կառավարության որոշ անդամների և հատկապես Կարախանի հետ ունեցած ծանոթությունը թողնում է արտակարգ բարենպաստ տպավորություն»²: Այդ նամակը ցայտուն կերպով բնութագրում է դաշնակցությանը որպես ժամանակավոր մի ուղեկցի, որը հարմար պահին կզավաճաներ բոլշևիկներին: Յա. Զավրիևը, ելնելով այն բանից, որ Բաքվի կոմունայի միջոցով կարելի է հասնել իրենց նպատակներին, շարադրում է հետևյալ քաղաքական ծրագիրը. «Այսպիսով, ես ուղղունում եմ Սեյմի կատաստրոֆան և շնորհավորելով ընկերներին, որ վերջապես հարմար առիթ ստեղծվեց այդ կեղտոտ Սեյմից դուրս գալու համար, ես պնդում եմ բոլշևիկների հետ մոտենալու անհրաժեշտության վրա, որոնք (կառավարության անդամները) մեզ հետ ունեցած խոսակցությունների ժամանակ ամուր կանգնած են Բաքուն և Անդրկովկասը պահելու դիրքերի վրա: Նրանք հիմա եռանդուն միջոցներ են ձեռք առնում այդ ուղղությամբ և Բաքու են ուղարկել զրահապատներ, ռազմական հանդերձանք, ինքնաթիռներ և որոշ քանակի ռազմական ուժեր: Երեկ Կարախանը մեզ հայտնեց, որ այդ բոլորը Բաքուն արդեն ստացել է և որ Բաքվից ջոկատը շարժվում է Գանձակի վրա: Բաքվի դրությունը նա ապահոված է համարում»³: Այնուհետև Զավրիևը այն միտքն է անցկացնում, որ բոլշևիկմի հաղթանակից հե-

տո «հասնելով թուրքերի վնդմանը, մենք այնքան կուժեղանանք, որ, իհարկե, մենք հարկադրված կլինենք զբաղվելու երկրի շինարարության գործով»¹: Ասել է, թե իրենք կդառնան երկրի տերերը: Ահա թե ինչի հետ էր հույսեր կապում դաշնակցությունը:

Հենց այդ ծրագիրը իրականացնելու համար Զավրիևը գտնում էր, որ հարմար պահին դաշնակցությունը պարզ ու առոշակի, հրապարակայնորեն իրեն պետք է հայտարարի սովետական իշխանության կողմնակից: Նա գրում է. «Ես պնդում եմ, որպեսզի դուք (Բաքվի դաշնակցականները—լ. խ.) այդ բանը հրապարակայնորեն անեք Բաքվում, հաշվի չառնելով Քիֆլիսի մեր ընկերների քաղաքականությունը: Նրանք արել են այն, ինչ պետք է անեին ժողովրդի նկատմամբ պարտքի գիտակցությունից ելնելով, անգամ ի վնաս իրենց հեղինակության: Այդ կարևոր չէ: Անկեղծորեն դատապարտելով մեզ, Քիֆլիսեցիներին, մեր համաձայնողական քաղաքականության համար, այժմ Բաքվում ձեռք բերեք պատվավոր դիրք: Թող մենք կրենք պատիժը: Պատմությունը մեզ կդատի: Իսկ այժմ մեր շահը պահանջում է լրիվ համերաշխություն բոլշևիկների հետ»²:

Դաշնակցության Բաքվի կոմիտեն, լիովին հավանություն տալով Զավրիևի հորդորներին, մի նամակով դիմում է Մոսկվա, բոլշևիկյան կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին՝ մանրամասն շարադրելով իր տեսակետները ստեղծված իրավիճակի մասին: Մինչև Բաքվի դաշնակցական կոմիտեի նամակը, դաշնակցություն կուսակցությունը մի հուշագիր էր հղել սովետական կառավարությանը: Այդ փաստաթուղթը, դաշնակցության հանձնարարությամբ, գրվել է Յա. Զավրիևի կողմից: Նրանում փորձ է արվում ցույց տալ, թե իբր դաշնակցությունը սովետական իշխանության կողմնակից է և Կովկասում պաշտպանել է նրա քաղաքականությունը, այսինքն՝ մի բան, որը բացարձակ կեղծիք էր: Հուշագրում ըստ էության շարադրվում է Ստ. Շահումյանի հետ կնքած համաձայնագրի պայմանների մեծ մասը: Բայց շա-

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4001, կապ 1, ց. 1, գ. 44. Թ. 2—10:

² ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, д. 163, л. 27.

³ Նույն տեղը, Թ. 28:

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, д. 163, л. 28.

² Նույն տեղը:

րադրելով դրանք, Յա. Զավրիևը աշքաթող է անում այն կարևոր հանգամանքը, որ դաշնակցությունը բացարձակապես ոչինչ չի արել դրանք իրականացնելու համար¹: Հասկանալի է, որ այստեղ խոսք է գնում ոչ թե Բաքվի կոմիտեի, այլ դաշնակցություն կուսակցության ամբողջ քաղաքականության մասին:

Նամակում Բաքվի դաշնակցականների կոմիտեն հայտնում էր բոլշևիկյան կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին, որ դաշնակցության կողմից ժողովոսովետ է ուղարկվել մի հուշագիր՝ Անդրկովկասի դրուսթյան, երկու կուսակցությունների համատեղ, համերաշխ աշխատանքի և այն միջոցառումների անհրաժեշտության մասին, որոնք «կարող էին աջակցել ամբողջ Անդրկովկասում ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանության հաստատմանը»²:

Դաշնակցությունը անհրաժեշտ էր գտնում դիմել բոլշևիկյան կուսակցությանը և վերջինիս հետ բանակցություններ վարել կուսակցական հարաբերությունների մակարդակով:

Դաշնակցության Բաքվի կոմիտեն, ցանկանալով վերականգնել կորցրած վստահությունը, Զավրիևի խորհրդով քննադատում էր Թիֆլիսի դաշնակցականների քաղաքականությունը, գրելով. «Մեր կուսակցության Բաքվի կոմիտեն դեմ է կուսակցության Թիֆլիսի կազմակերպության քաղաքականությանը և վճռականորեն տարազատվում է նրանից»³: Իր գրածներն ավելի համոզիչ դարձնելու նպատակով դաշնակցության Բաքվի կոմիտեն քննադատում էր Անդրկովկասի անկախության ակտը և ավելացնում, «որ Անդրկովկասի և նրա աշխատավոր մասսաների միակ փրկությունը հեղափոխական Ռուսաստանի հետ միանալն է և ինչպես Անդրկովկասի կենտրոնում, այնպես էլ նրա ամբողջ տերիտորիայում սովետական իշխանության հաստատումը»⁴:

Այս բառերը ոչ մեկին չէին կարող այլևս թյուրիմացու-

թյան մեջ գցել. դրանք սկզբից ևեթ կեղծ էին և թելադրված էին տվյալ պահին խուսանավելու ձգտմամբ. թե՛ Թիֆլիսում և թե՛ Բաքվում դաշնակցությունը իր էությունը շարունակում էր մնալ որպես հակահեղափոխական կուսակցություն: Գնալով պարզ էր դառնում, որ դաշնակցությունը իր հակահեղափոխական քաղաքականությամբ չէր կարող բոլշևիկյան կուսակցության համար դաշնակից լինել Անդրկովկասը ազատագրելու դժվարին գործում:

Բայց, չնայած դրան, բոլշևիկների հարաբերությունները Բաքվի դաշնակցականների հետ՝ Կոմունայի պաշտպանության առնչությամբ, շարունակվում էին: Նույնիսկ ապրիլի 22-ից հետո բոլշևիկյան գործիչների և դաշնակցականների միջև, վերջիններիս խնդրանքով, առանձին հարցերի շուրջ տեղի էին ունենում բանակցություններ:

Բոլշևիկյան գործիչները, ելնելով Բաքվում դաշնակցականների վարած քաղաքականությունից, մասնակցում էին այդ բանակցություններին, աշխատելով այնպես անել, որ այդ ծանր ժամանակաշրջանում դաշնակցությունը գոնե Բաքվում շարունակեր գործել բոլշևիկների հետ: Դա թելադրվում էր Կոմունան արտաքին թշնամու հարվածներից պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ:

Զավրիևը իր մի նամակում Թիֆլիսի դաշնակցականներին հաղորդում էր. «Սկզբից Սիմոն Հակոբյանի միջոցով բավական բարեկամական հարաբերություններ ստեղծեցինք Սեվոսյանի հետ: Նրանք բոլորը, ընդհանրապես, Սիմոնին ավելի մեծ վստահությամբ են մոտենում, քան մեզ բոլորիս, որովհետև կասկածում են, որ մենք հետագայում նրանց հակառակորդների հետ ենք լինելու:

Սիմոնը մեզ հետաքրքրող գործերի ընթացքի մասին ստանում էր բավական ստույգ և հետաքրքիր տեղեկություններ: Սակայն ես այն կարծիքին էի, որ այսուհետև ևս գործերը այդպես վարել չի կարելի, որ անհրաժեշտ է վերջապես հանդես գալ որոշակի և ռեալ պահանջներով»¹:

Նամակի վերջը շարադրված տողերից հայտնի է դառնում,

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4001, կապ 1, ց. 1, գ. 44, Թ. 1—10.

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, л. 163, л. 134—136.

² Նույն տեղը, Թ. 15:

³ Նույն տեղը, Թ. 16:

⁴ Նույն տեղը, Թ. 15:

որ բոլշևիկները, ստեղծված իրադրություն պայմաններում, միանգամայն իրավացիորեն կասկածել են դաշնակցականների անկեղծությունը և ունեցել այն կարծիքը, որ նրանք, ի վերջո, անցնելու են իրենց հակառակորդների կողմը:

Սակայն, ելնելով Բաքվի կոմունայի շահերից, բոլշևիկները բանակցություններ էին վարում դաշնակցության հետ, որոշ շափով բավարարում նրա պահանջները:

Ինչ վերաբերում է Սիմոն Հակոբյանին, ապա նա, իրոք, համակրում էր բոլշևիկներին և պատահական չէ, որ վերջիններս էլ լիովին աջակցում և հավատում էին նրան: Վահան Տերչյանը Ս. Տերչյանին ուղարկած իր նամակներից մեկում նրան խնդրում է Ռոստովում դիմել Սիմոն Հակոբյանին, իր բարեկամին¹:

Զավրիևի նամակի վերը բերված հատվածի վերջին տողերը ակնառու կերպով ցույց են տալիս, որ դաշնակցությունը, օգտվելով Բաքվում բոլշևիկների համար ունեցած իր օգտակար դերից և լավ հասկանալով դրա նշանակությունը, Մոսկվայում հանդես էր գալիս որոշակի պահանջներով: Մովետական կառավարությունը, բնական է, այդ բանակցությունների ժամանակ առաջ էր քաշում իր պայմանները, որոնք բխում էին Բաքուն պաշտպանելու անհրաժեշտությունից: Վահան Տերչյանը, ստանալով դաշնակցության Մոսկվայի կոմիտեի միջոցով հայկական գործերի կոմիսարիատին ուղարկված Բաքվի «Արև» թերթի հունիսի 9-ի խմբագրականը և միաժամանակ Վ. Ավանեսովի հետ մասնակցելով դաշնակցության հետ վարվող բանակցություններին, այդ ժամանակ գրած իր մի հոդվածում, քննադատելով դաշնակցությանը, գրում էր. «Մենք միտք չունենք, իհարկե, հին օրանը քամուն տալով զբաղվելու, բայց մեզ համար վճռական կերպով կարևոր է իմանալ, թե արդյոք հնարավոր են գտնում Բաքվի և ըստ երևույթին Մոսկվայի «ձախ» դաշնակցականները մնալ թեկուզ իբրև ձախից էլ ձախ թե մի կուսակցության մեջ, որի մյուս թևի ղեկավարներն, ինչպես իրանք բաքվեցի դաշնակցականներն են պնդում, մատնիչներ ու դավաճաններ են: Նախքան բախվեցի դաշնակցականների

հետ մի գործ բռնելը Խորհուրդների իշխանությունը պիտի վեճական պատասխան ստանա այս հարցին»: Շարունակելով իր միտքը, Վ. Տերչյանը այնուհետև գրում էր. «Բժ. Զավրիևն իբր բժիշկ կարող է բացատրել իր կուսակցության ձախ թևին պատկանողներին, որ երբ աջ թևը վարակված է մի դավաճանության զազրելի ախտով, դժվար է ձախ վարակումից ազատ պահել առանց անդամահատության»¹:

Ունենալով որոշակի նպատակներ, կոմունիստական կուսակցության Մոսկվայում աշխատող հայ անվանի գործիչները միասնական ձևատրը ապահովելու, Բաքվի կոմունան փրկելու համար մասնակցում էին դաշնակցության հետ վարվող բանակցություններին, լսում նրանց պահանջները, հնարավորին շափ բավարարում դրանք և առաջ քաշում հակապահանջներ:

Տեսնենք ինչ պահանջներ էին առաջ քաշում դաշնակցականները: 3. Զավրիևը այդ մասին պատմում է. «Երեկ վերջապես մենք հանդիպում ունեցանք Սեվունյանի² հետ: Ներկա էին՝ Սիմոնը, Վ. Ավանեսովը, Լիպարիտը և ես: Մենք նրա առաջ դրեցինք հետևյալ հարցերը.

1. Բեգերի և մենշևիկների քաղաքականությունը կործանել և կործանում է ամբողջ Կովկասը: Բոլշևիկները պետք է իմանան, որ Կովկասի բոլոր ժողովուրդները Ռուսաստանին միացման կողմնակիցներ են և դատապարտում են իրենց կառավարություններին: Հայերը ամեն ինչ անում են բացառապես իրենց կյանքի փրկության համար: Մենք ցանկանում ենք, որպեսզի այդ բոլորը գնահատվի հենց այդ իմաստով:

2. Մենք բողոքում ենք առանձին փոքր ազգությունների անկախության դեմ: Ռուսաստանը պետք է թույլ շտա Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ոչ մի խախտում:

¹ Վահան Տերչյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, էջ 336, 337 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

² Մեզ շահողվեց պարզել, թե ով է Սևունյանը: Սակայն նրան տրված հարցերի բնույթից և այն բանից, որ դաշնակցական գործիչները իրենց նամակագրություններում նրան շատ մեծ տեղ են հատկացնում և նույնիսկ Վ. Ավանեսովի ներկայությամբ նա է հանդիսանում բանակցությունների կենտրոնական դեմքը, մեզ թվում է Սևունյան անվան տակ խոսք է գնում Բ. Ստալինի մասին:

¹ Վահան Տերչյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, 1962, էջ 540:

3. Ժողովրդական կոմիսարների սովետը պետք է փրկի Քաբուն, նավթահանքերը, որի համար նա մեզ պետք է առատորեն օգնի ինչպես զենքով ու զինամթերքով, այնպես էլ զինված ուժերով:

4. Ժողովուսովետը պետք է մեզ հետ սերտ կապեր հաստատի՝ իրեն կից ստեղծելով խորհուրդներ բազկացած դաշնակցականներից, միաժամանակ մեզ ընդունելով տեղական իշխանությունների կազմի մեջ:

5. Դադարեցնել հալածանքը:

6. Սովետական կառավարությունը պետք է իր վրա վերցնի հայ գաղթականների խնամքը և նրանց ցույց տա մեծ շահերի դրամական օգնություն»¹:

Աևունյանը այդ հարցերին տվել է հետևյալ պատասխանները.

«1. Մենք գիտենք, որ Բաքվում դուք մեզ հետ եք, այդ պատճառով էլ մնացած վայրերում կատարվող իրադարձությունները մեզ շատ շեն հետաքրքրում: Մենք վստահություններ ենք մտռենում ձեզ և կօգնենք ամենուրեք:

2. Սովետական կառավարությունը որոշել է ամուր կանգնել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի դիրքերում: Այդ պատճառով էլ Ռուսաստանը իրավունք չունի ընդունելու փոքր ժողովուրդների անկախությունը, որը ընդունվել է ներքին հակահզափոխական ուժերի և արտաքին սվինների միջոցով: Այդ հիման վրա մենք չենք ընդունում կատվիայի, Վրաստանի և այլ հանրապետությունների անկախությունը: Իոֆֆեն Բեռլինում տապալել է Չխենկելիի փորձերը՝ Վրաստանի անկախության համար մեր համաձայնությունը ստանալու ուղղությամբ: Այդ նույն պատճառով մենք այստեղ չենք ընդունում Խունդաձեին և ասում ենք, որ վրացական կառավարության գործողությունները հակաօրինական են:

3. Մենք ձեռք ենք առնում բոլոր միջոցները Բաքուն փրկելու համար: Եթե չեխոսլովակները չլինեին, ապա մեր բոլոր ուժերը այժմ կլինեին Կովկասում: Թող չեխոսլովակ-

ները զինաթափվեն, այդ ժամանակ մենք բոլորը կուղարկենք Կովկաս: Իսկ այժմ ուղարկում ենք այնքան, որքան կարողանում ենք:

4. Անձամբ ևս համաձայն եմ, բայց ես պետք է խոսեմ ընկերների հետ, որպեսզի նրանք լուծեն: Լավ կլիներ, որպեսզի Ձեր Կենտկոմի անդամները երկու կողմերին հետաքրքրող հարցերի շուրջը խորհրդակցեին մեր Կենտկոմի անդամների հետ: Այն տեղերում, որտեղ մենք աշխատում ենք միասին, անհրաժեշտ է ձախ էսէռների նման դուք էլ ունենաք Ձեր պաշտոնական ներկայացուցիչները:

5. Պետք է հալածանքը դադարեցնել:

6. Միջոցներ մենք առատորեն կտանք»:

Երկու կողմերը որոշեցին հուլիսի 1-ին նորից հանդիպել, որպեսզի պրակտիկորեն կենսագործեն բանակցությունների ժամանակ շոշափված խնդիրները¹:

Մեզ հայտնի չէ, թե հաջորդ հանդիպումը, որը պետք է տեղի ունենար հուլիսի 1-ին, կայացել է, թե ոչ: Ենթադրում ենք, որ այն հազիվ թե տեղի ունենար:

Հարցը այն է, որ հունիսի 27—30-ը Բաքվի կոմունայի զինված ուժերը կատարի ճակատամարտերից հետո, թշնամու գերակշռող ուժերի ճնշման տակ, սկսեցին նահանջել: Դաշնակցությունը Բաքվում անմիջապես փոխում է քաղաքական օրինատացիան:

Փոխանակ համախմբելու հայկական ուժերը և դրանք ուղղելու թուրքերի դեմ, փոխանակ օժանդակելու բազմազգ և բազմադասակարգ ուժերի միասնական ճակատի ամրապնդմանը, որն ընդունակ կլիներ ջախջախելու հակառակորդին, դաշնակցությունը, ընդհակառակն, ընտրեց այլ ուղի, մասնատեց Բաքվի պաշտպանների շարքերը և սկսեց ագիտացիա անզլիացիներին Բաքու հրավիրելու օգտին:

Ստ. Շահումյանը հուլիսի 16-ին ունեցած իր ելույթում, վերլուծելով Անդրկովկասի քաղաքական կացությունը, ցույց էր տալիս, որ երկրամասը դեռևս պաշտպանության հսկայական միջոցներ ունի, որոնք պետք է կազմակերպել և ուղարկել ռազմաճակատ: Նա Բաքվի բոլոր ուժերին կոչ էր

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4001, կապ 1, ց. 1, գ. 44, թ. 1—10.

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4001, կապ 1, ց. 1, գ. 44, թ. 1—10.

անում համախմբվել և պահպանել միասնական ճակատը, որը թշնամուն հաղթելու միակ գրավականն էր: «Ես դիմում եմ ձեզ,—ասում էր նա,—որպեսզի ընդգծեմ միասնական ճակատի պահպանման անհրաժեշտությունը հանուն Ռուսաստանի, Բաքվի և Անդրկովկասի անկախության: Օտարերկրացիներին հրավիրելու ամեն մի փորձ կնշանակեր հրաժարում մեր քաղաքական անկախությունից»¹:

Ստ. Շահումյանը գտնում էր, որ ռազմաճակատում դիրքերը պահպանելու համար անհրաժեշտ է լրացուցիչ 2000 զինվոր: Ուժերի հարաբերակցությունը պարզելուց հետո նա եկել էր այն եզրակացության, որ Կոմունայի միջոցները դեռ շատ հեռու են սպառված լինելուց: «Եթե մենք,—հայտարարեց նա,— ինչպես մինչև այժմ, պահպանենք միասնական ճակատն անկախությունը պաշտպանելու հարցում և դիմենք պրոլետարիատին՝ կոչ անելով զենք վերցնել մեր անկախությունը պաշտպանելու համար, ապա Բաքվի պրոլետարիատն ուժ կգանի իր մեջ, որպեսզի իր միջից մի քանի հազար մարդ առանձնացնի զորքի համար, որը կշարժվի օգնելու ռազմաճակատում գտնվող մեր ընկերներին: Այս համոզմունքն ինձնից ոչ ոք չի կարող խլել»²:

Սակայն դաշնակցությունն, ինչպես և պետք էր սպասել, արդեն ընտրել էր իր նոր ուղին: Միացած էսէռա-մենշևիկյան կուսակցություններին, դաշնակցությունը դավաճանեց Կոմունային և Բաքվի սովետում քվեարկեց անգլիացիներին Բաքու հրավիրելու օգտին: Եթե էսէռների և մենշևիկների համար, որոնք ամենուրեք վարում էին հակասովետական քաղաքականություն, այդ քվեարկությունը միանգամայն քնական երևույթ էր, ապա դաշնակցության համար, որը հարաբերությունների մեջ էր գտնվում սովետական կառավարության հետ, դեռևս միջոցներ էր ստանում նրանից և պահանջներ ներկայացնում, այդ քայլը բացարձակ դավաճանություն էր: Պատահական չէ, որ Ստ. Շահումյանը Մոսկվա հղած հեռագրում դաշնակցության վարքագիծը որակում է որպես դավաճանություն, գրելով. «Դաշնակցականներն

իրենց քվեարկությամբ մեր նկատմամբ բացահայտ դավաճանություն կատարեցին»¹: Ինչ վերաբերում է աչ էսէռներին ու մենշևիկներին, ապա նրանք միշտ էլ եղել են սովետական իշխանության թշնամիներ, հայտարարում էր Ստ. Շահումյանը Բաքվի սովետի նիստում²:

Բաքվի կոմունայի անկումը Վ. Ի. Լենինը ևս բացատրում է դաշնակցության դավաճանությամբ: Նա գրում է, որ Բաքվի սովետում «անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմը այս անգամ ստացել է 30 ձայնի գերակշռություն այն բանի հետեւանքով, որ մեր դեմ և նրանց կողմն է անցել Դաշնակցություն կուսակցության, հայ-կիսասոցիալիստների հսկայական մեծամասնությունը»³:

Դաշնակցությունը Բաքվում հուլիսին դավաճանեց բուլշևիկներին ճիշտ այնպես, ինչպես ապրիլին՝ Թիֆլիսում: Իսկ Թիֆլիսի դաշնակցականները ապրիլյան դավաճանությունից հետո, որը քողարկում էին տարբեր անհիմն պատճառաւություններով, հունիսին կատարեցին մի ահավոր դավաճանություն ևս՝ թուրքերի հետ վարվող հաշտության բանակցություններում համաձայնվելով հեռացնել հայկական զորքերը Բաքվից և օժանդակել թուրքական զորքերին՝ նրանց շարժումը դեպի Բաքու դյուրացնելու նպատակով:

Բաթումում Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության նախագահը հունիսի 3-ին դիմել է Վեհիբ փառային հետևյալ խնդրերով. «Պատիվ ունեմ Ձերդ գերազանցությաւնը խնդրելու, որ նախքան Բաքու թուրքական զորքեր ուղարկելը բարեհաճի իր աջակցությունը մեզ ընձեռել, թույլ տալով Հայաստանի կառավարության հատուկ հանձնաժողովին ազատորեն և ապահով ճանապարհ դնելու մինչև Բաքու, որպեսզի միջոցներ ձեռք առնի և արագորեն հաջողացնի հայկական զորամասերի դուրս բերումը այդ քաղաքից...»⁴:

Իսկ հունիսի 4-ի հաշտության և բարեկամության պայմանագրում՝ Թուրքիայի և Հայաստանի հանրապետության միջև, այդ մասին ասվում է. «Հայկական հանրապետության

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 360 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

² Նույն տեղը, էջ 365:

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 390:

² Նույն տեղը, էջ 388:

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 5:

⁴ ՀՄՄՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 68/200, գ. 11, թ. 75:

կառավարությունը պարտավորվում է գործադրել բոլոր շան-
քերը, որպեսզի սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո
Քաբու քաղաքից անհապաղ էվակուացվեն այնտեղ գտնվող
բոլոր հայկական զինվորական ուժերը, ինչպես և ապահո-
վել, որ այդ էվակուացումը առիթ չտա որևէ ընդհարման»¹:

Թուրքիայի հետ կնքված լրացուցիչ պայմանագրի մեջ
մտել էր նաև հետևյալ հատվածը. «Հայկական հանրապե-
տության կառավարությունը համաձայնություն է հայտնում,
որ օսմանյան բանակը կատարի ամեն տեսակի ռազմական
փոխադրումներ՝ տրանզիտով (զորքերի, զինվորների, հան-
դերձանքի, ռազմական նյութեղենի, ամունիցիայի, պարենի
և այլ փոխադրումների)»²: Այնուհետև, մի քանի լրացուցիչ
պայմանագրերով և համաձայնագրերով մանրամասնորեն
մշակվում են Հայաստանի վրայով դեպի Ադրբեջան շարժվող
թուրքական զորքերի մարշրուտները և նրանց օժանդակելու
պայմանները: Բաթումի հաշտության կոնֆերանսի հայկա-
կան պատվիրակությունը գեներալ Նազարբեկովին է ուղար-
կել մի դիմում, որի մեջ կար նաև հետևյալ պահանջը. «Թույլ
տալ թուրքական զորքերին Դիլիջանի վրայով անցնելու դեպի
Ղազախ»³:

Վերը շարադրված փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ
Թիֆլիսի դաշնակցականները օժանդակում էին Թուրքիային
Բաքվի կոմունայի տապալման գործում: Եվ այն, ինչ Հա-
յաստանի հանրապետության պատվիրակության փաստա-
թղթերում մեղմ է ասվում, շատ ավելի բացահայտ է երևում
անձնական նամակագրության մեջ: Ա. Խատիսյանը Ավետիք
Ահարոնյանին Բաթումի բանակցությունների արդյունքների
մասին գրել է հետևյալը. «Գիշերվա ժամը 2-ին ստորագրե-
ցինք պայմանագրի սևագիրը հետևյալ բովանդակությամբ-
1. մեր ներքին գործերին չխառնվելու իրավունքը. 2. նրանց
իրավունքն է պատերազմի ժամանակ վերցնել հայ զինվոր-
ներ օկուպացիայի ենթարկված գավառներից. 3. Բաթում
միասեղ բուլղարներից ազատելու պարտավորությունը...»⁴:

Ահա այդպիսին էր դառն իրականությունը: Դաշնակցու-
թյունը աշխատում էր երկու թևերի վրա: Բայց նման քա-
ղաքականությունը, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս տապալ-
վեց և ավարտվեց Բաքվի բազմահազար հայության սպան-
դով:

Մինչդեռ դրանից խուսափելու ուղի կար: Դա այն ուղին
էր, միասնական ճակատի ամրապնդման ուղին, որը հաճա-
խակի մատնանշում էր Ստ. Շահումյանը: Սակայն դաշնակ-
ցությունը բացառեց այդ ուղին և ամենուրեք բացահայտորեն
միացավ բուլղարիկյան կուսակցության հակառակորդներին:

Շփման բոլոր կետերը վերացվեցին: Դաշնակցությունը
հուլիսի սկզբներից խզեց իր վերջին կապերը բուլղարիկյան
կուսակցության հետ, դավաճանեց Բաքվի կոմունային և
դրանով իսկ հայ ժողովրդի բազմահազար զանգվածներին
մատնեց դարավոր թշնամու ողորմածությունը՝ անօգնական
ու անզեն վիճակում:

* * *

Եթե սովետական կառավարությունը, Բաքվի կոմունայի
շահերից ելնելով, դաշնակցականների նույնիսկ ապրիլյան
դավաճանությունից հետո դեռևս շարունակում էր բանակցել
դաշնակցության Բաքվի կոմիտեի հետ, թույլ տալով դաշ-
նակցության տնօրինության տակ գտնվող ազգային կազմա-
կերպությունների գոյությունը Ռուսաստանում, ապա Կոմու-
նային դավաճանելուց հետո լիկվիդացրեց սովետական երկ-
րում գործող այդ կազմակերպությունները:

Սովետական Ռուսաստանի տերիտորիայում գործող
հայկական ազգային կազմակերպությունների լիկվիդացման
հարցը հրատապ նշանակություն էր ստացել: Այդ կազմա-
կերպությունները, շնայած Անդրկովկասը անկախ հայտա-
բարելու ակտից հետո սովետական կառավարության արգել-
քին, թյուրիմացության մեջ էին գցում տեղական սովետա-
կան իշխանություններին կամ կեղծ փաստաթղթերով մի-
ջոցներ էին պոկում իրենց հակահեղափոխական նպատակ-
ների իրականացման համար:

Եթե, ելնելով Բաքվի կոմունայի պաշտպանությունը ընդ-

¹ ՀՍՍՀ ԿԳՊԱ, ք. 68/200, գ. 11, թ. 92—100:

² Նույն տեղը, թ. 120:

³ Նույն տեղը, թ. 51:

⁴ Նույն տեղը, թ. 55:

լացնելու շահերից, սովետական կառավարությունը որոշ ժամանակ կտրուկ կերպով վերջ չէր տալիս դրանց, ապա հուլիսին, դաշնակցության նոր դավաճանությունից հետո, նա վճռական միջոցների դիմեց այդ կազմակերպությունները լիկվիդացնելու ուղղությամբ:

Վ. Տերյանը Պ. Մակինցյանին ուղղված նամակներից մեկում հայկական գործերի կոմիսարիատի ստեղծման նպատակների մասին գրում էր. «Այստեղ կազմակերպվում է Հայկական կոմիսարիատ, որը կապ կը պահպանե կենտրոնական կառավարության և տեղական բոլոր կազմակերպությունների մեջ»¹: Հիշատակելով Վ. Տերյանի նամակի վերոհիշյալ տողերը, Պ. Մակինցյանն իրավացիորեն եզրակացնում է. «Այստեղ հետաքրքրական է, որ սկզբնական շրջանում Հայկական կոմիսարիատը պիտի միջնորդի դեր խաղար կենտրոնական իշխանության և հայոց ազգային կազմակերպությունների միջև: Մինչդեռ հետագայում, մանավանդ Բաքվի խորհրդային իշխանության տապալումից հետո, Հայկական կոմիսարիատը անողոք պայքար մղեց ազգային հակահեղափոխական կազմակերպությունների դեմ և մեկը մյուսի ետևից լուծեց նրանց»²:

1918 թվականի հուլիսի 12-ին ժողովրդական կոմիսարների սովետն ընդունում է հետևյալ որոշումը. «Նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանի սովետական սոցիալիստական ֆեդերատիվ հանրապետության զանազան քաղաքներում գոյություն ունեցող Հայկական ազգային խորհուրդները և կոմիտեները, ինչպես նաև Հայաստանի պաշտպանության խորհուրդների կամ Ռազմահեղափոխական կոմիտեների կամ այլ անունների տակ քողարկված մարմինները բուրժուական կազմակերպություններ են, որ այդ բուրժուական կազմակերպությունները փաստորեն եղել են և են Անդրկովկասյան հակահեղափոխական կառավարության հետ կապ պահպանող Թիֆլիսի Հայկական ազգային խորհրդի ֆիլիալ բաժինները, ինչպես նաև նկատի ունենալով, որ այդ բուրժուական

¹ Պ. Մակինցյան, Լենինը և հայկական հարցը, «Մարտակոչ», № 22, 1925, Թիֆլիս:

² Նույն տեղը:

կազմակերպությունները, որոնց կազմի մեջ մտնում են բացահայտ հակահեղափոխական տարրեր, քողարկվելով Հայաստանի պաշտպանության մասին կեղծ խոսքերով, դրամական հանգանակություններ են կատարում և ջոկատներ կազմակերպում հակահեղափոխական Հայկական ազգային խորհրդի տնօրինության տակ ուղարկելու և ազդեցիկ են մղում ընդդեմ խորհրդային իշխանության՝ կարգադրվում է.

1. Վերոհիշյալ բոլոր Հայկական ազգային խորհուրդները, կոմիտեները, պաշտպանության խորհուրդները, ռազմահեղափոխական կոմիտեները և այլն վերացնել:

2. Վերոհիշյալ Հայկական ազգային խորհուրդների, կոմիտեների և այլնի բոլոր գործերը, փաստաթղթերը, գույքերը, կապիտալները, ինչպես նաև շեքները հանձնել Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին կից Հայկական գործերի կոմիսարիատին: Իսկ այն քաղաքներում, ուր չկան Հայկական գործերի կոմիսարիատի բաժիններ, վերոհիշյալ գույքերը, կապիտալները, գործերն ու փաստաթղթերը պետք է հանձնվեն բանվորական և գյուղացիական պատգամավորների տեղական խորհուրդներին, որոնց պարտավորեցվում է այդ առթիվ կապ պահպանել Հայկական գործերի կոմիսարիատի հետ:

Ժողովրդական կոմիսարների սովետի նախագահ՝ Վ. Ուլյանով (Լենին)

Ազգային գործերի ժողովրդական

կոմիսարի փոխարեն

Հայկական գործերի կոմիսար՝

Վ. Ավանեսով»¹:

Հայկական ազգային կազմակերպությունները, չնայած վերոհիշյալ որոշմանը, դեռևս շարունակում էին տարբեր ուղիներով մուտք գործել սովետական հիմնարկները և կեղծ փաստաթղթերով միջոցներ պոկել սովետական իշխանությունից: Այդ կանխելու նպատակով հուլիսի 22-ին հայկական գործերի կոմիսարիատը, Վ. Ավանեսովի ստորագրությամբ, մի նամակով դիմում է ազգությունների գործերի կոմիսարիատին, բոլոր ազգային կոմիսարիատներին և այլ

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1318, оп. 1, д. 1875, л. 1.

հիմնարկների, որում ասված էր. «Նկատի ունենալով, որ հայկական բուրժուա-նացիոնալիստական մի ամբողջ շարք կազմակերպություններ և առանձին անձինք, իրենց ներկայացնելով որպես սովետական իշխանության բարեկամի, օգտը վերցնելով ամեն տեսակ բլանկներից և կնիքներից և կամ խաբուսկամբ ձեռք բերված մանդատներից, բազմապիսի միջնորդություններով դիմում են սովետական տարբեր հիմնարկներին, շատ անգամ մեր ընկերներին թյուրիմացության մեջ գցելով, հասնում են հակահեղափոխական նպատակների համար օգտագործվող իրենց հարուցած միջնորդությունների բավարարմանը, կամ այս կամ այն տեղեկությունը ստանալուն, Հայկական գործերի կոմիսարիատը թախանձագին խնդրում է Ձեզ, բոլոր՝ այն միջնորդությունները, որոնք ելնում են հայկական հասարակական կազմակերպություններից, հիմնարկություններից, կուսակցություններից, ինչպես նաև առանձին անձնավորություններից, որոնք իրենց անվանում են ազգային կազմակերպությունների, կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, ուղարկել մեր կոմիսարիատին թեզրակացություն:

Մեզ ստույգ հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ մեր ընկերները, անտեղյակության պատճառով, խաբվել են այդ պարոնների կողմից և բավարարել նրանց խնդրանքները, որով, թեև հակառակ իրենց ցանկության, ծառայություն են մատուցել հակահեղափոխությանը: Դրանից խուսափելու համար, թախանձագին խնդրում ենք ձեզ անուշադրության չմատնել մեր այս դիմումը:

Հայկական գործերի կոմիսար՝ Վ. Ավանեսով
Քարտուղար՝ Վ. Տերյանք¹:

Այս երկու փաստաթղթերը, շոշափելով նույն հարցը, սակայն որոշ շափով տարբերվում են իրարից: Հարցի էությունը հետևյալումն է.

Հուլիսի 12-ի որոշման համաձայն, Սովետական Ռուսաստանի տերիտորիայում գործող բոլոր ազգային կազմակերպությունները լիկվիդացվում էին: Ժողովրդական կոմիսարների սովետի այդ որոշումը միանգամայն ճիշտ էր: Դա

ելնում էր պատմական այն արմատապես փոխված իրադրությունից, երբ դաշնակցությունը, զրոյանալով բուլղարիկների հետ ունեցած համաձայնագիրը, գնաց վրացական մենշևիկների ու մուսավաթականների ետևից և դրանով իսկ հայ ժողովրդի ազգային շահերին անուղղելի վնասներ հասցրեց: Տուժեց նաև հեղափոխության հաղթանակի գործը Արևելյան Հայաստանում: Նման պայմաններում, երբ դաշնակցությունը բացահայտորեն անցավ միջազգային իմպերիալիզմի և ներքին հակահեղափոխության բանակը, այլևս սրբալ էր, որ այդ էտապում նրան օգնություն ցույց տալը անօգուտ էր և սխալ: Հենց այդ էլ հարկադրեց սովետական կառավարությանը դադարեցնել դաշնակցությանը ցույց տրվող օգնությունը և լիկվիդացնել հայկական ազգային կազմակերպությունները:

Սակայն 1918 թվականի հուլիսին դեռևս գոյություն ունեւր Բաքվի կոմունան, որն անհավասար կովում ծանր օրեր էր ապրում: Դաշնակցությունն այդ ժամանակ, չնայած կապվել էր անգլիացիների հետ, բայց պաշտոնապես Բաքվում դեռևս ինչ-որ շափով օգնում էր բուլղարիկներին: Հետևաբար, թեկուզ ժամանակավոր ուղեկցի նկատմամբ նման բարդ իրադրության մեջ դեռևս անժամանակ էր վերոհիշյալ կատեգորիկ որոշման ընդունումը: Այդ հանգամանքը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, սովետական կառավարությունն անմիջապես զգաց և որոշ ուղղում մտցրեց հայկական ազգային կազմակերպությունների նկատմամբ կիրառվող իր քաղաքականության մեջ:

Հուլիսի 12-ի որոշման ընդունումից տասն օր հետո, հուլիսի 22-ի թվականն ունեցող գրության մեջ հայկական գործերի կոմիսարիատը արդեն խոսում է ոչ թե Ռուսաստանի տերիտորիայում գործող հայկական հասարակական կազմակերպությունների, հիմնարկների, կուսակցությունների և դրանց առանձին ներկայացուցիչների խնդրանքները կատեգորիկ կերպով մերժելու և այդ կազմակերպությունները լիկվիդացնելու մասին, այլ, ընդհակառակն, հայտնում է, որ նման խնդրանքները պետք է լուծվեն ոչ թե տեղերում, այլ ուղարկվեն հայկական գործերի կոմիսարիատի եզրակացությանը:

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4033, կապ 8, ց. 2, գ. 950, թ. 1»
186

Հայկական գործերի կոմիսարիատը, որը մանրամասն գիտեր հայկական ազգային կազմակերպությունների գործունեության մասին, բնական է, կոնկրետ քննարկելով դրանցից ելնող ամեն մի խնդրանք, ժամանակին և ճշտորեն կարող էր որոշել որ կազմակերպության խնդրանքը մերժել և որինը բավարարել:

Այս իրադրությունը իր գոյությունը պահպանեց մինչև Բաքվի կոմունայի անկումը, որից հետո, բնականաբար, այլևս ոչ մի խոսք չէր կարող լինել ցույց տրվելիք օգնության մասին:

Օգոստոսի 5-ին հայկական գործերի կոմիսարիատը մի գրությունը դիմում է Սովետական Ռուսաստանի բանվորներին և գյուղացիների ղեկուսատուների բոլոր սովետներին, հայտնելով հետևյալը. «Համաձայն Ժողովրդական կոմիսարների սովետի նախագահ Վ. Ուլյանովի (Լենին), Ազգային գործերի կոմիսարի տեղակալ Ֆր. Ռոզինի և Հայկական գործերի կոմիսար Վ. Ավանեսովի որոշման, Հայաստանի պաշտպանության բոլոր խորհուրդները, ռազմա-հեղափոխական կոմիտեները, ազգային խորհուրդները և այլ բուրժուական հիմնարկները լիկվիդացված են: Նրանց բոլոր գործերը, փաստաթղթերը, ունեցվածքը, դրամական միջոցները և այլն անցնում են Հայկական գործերի կոմիսարիատին: Այնտեղ, ուր դեռևս չկան Հայկական գործերի կոմիսարիատի բաժիններ, վերոհիշյալ գույքերը, կապիտալները, գործերն ու փաստաթղթերը պետք է հանձնվեն բանվորական և գյուղացիական պատգամավորների տեղական խորհուրդներին, որոնց պարտավորեցվում է այդ առթիվ կապ պահպանել Հայկական գործերի կոմիսարիատի հետ:

Հայկական գործերի կոմիսարիատը խնդրում է անհապաղ հաշվետվություն ներկայացնել լիկվիդացված ընկերությունների մասին և կարճ ժամկետում բռնագրաված ունեցվածքը և կապիտալները ուղարկել Մոսկվա՝ Հայկական գործերի կոմիսարիատին»¹:

Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, որն, ըստ էության, Ռուսաստանում գործող հայկական ազգայնական կազմա-

կերպությունների ղեկավարն էր, դիմեց Ժողովրդական կոմիսարների սովետին, խնդրելով իր գործունեությունն արգելող որոշումը բեկանել: Ժողովոսովետը, քննության առնելով հայկական կոմիտեի խնդրանքը, ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Ժողովրդական կոմիսարների սովետը, իր սույն թվականի օգոստոսի 31-ի նիստում, լսելով Հայկական կոմիտեի բողոքը՝ Հայկական ազգային կոմիտեի փակման մասին, որոշում է—բողոքը թողնել անհետևանք:

Ժողովրդական կոմիսարների սովետի որոշումը՝ Հայկական կոմիտեն, որպես բուրժուական, հակահեղափոխական բնույթի կազմակերպություն փակելու մասին, գտնել ճիշտ»¹:

Այսպիսով, դաշնակցության ազգային դավաճանության քաղաքականությունից առաջացած իրավիճակը սովետական կառավարությանը զրկեց օգնությունը շարունակելու հնարավորությունից և նրան ստիպեց վերացնելու Սովետական Ռուսաստանի տերիտորիայում գործող ազգային կազմակերպությունները:

¹ ЦГАОП СССР, ф. 1318, оп. 1, д. 40, л. 74.

¹ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, ց. 2, գ. 947, կապ 8, թ. 3:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՀԱԿԱՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅՈՒՄ

Մեր ուսումնասիրության նախորդ գլուխներում շարադրված նյութերը ցույց են տալիս, թե Սովետական Ռուսաստանը ինչպիսի սկզբունքային և հետևողական պայքար էր ծավալել հայկական հարցը լուծելու համար: Բայց պատմական անբարենպաստ իրադրությունը և դաշնակցության դավաճանական քաղաքականությունը Սովետական Ռուսաստանին հնարավորություն չտվեցին հաջողությամբ ավարտել հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարը:

Միջազգային իմպերիալիզմի և ներքին հակահեղափոխության դեմ մղվող անհավասար և արյունալի կռվում Սովետական Ռուսաստանը, ինչպես տեսանք, Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ժամանակ մինչև վերջ պաշտպանեց հայ ժողովրդի շահերը: Պատմական իրադրության անելանելի ծանր վիճակն էր միայն, որ սովետական իշխանությանը հարկադրեց ստորագրել Բրեստի ծանր պայմանագիրը:

Քաղաքական պայքարի կրթով կուրացածը միայն կարող է պնդել, թե Սովետական Ռուսաստանը Արևմտյան Հայաստանը փրկելու հնարավորություն է ունեցել ու այն չի օգտագործել: Ստորագրելով հանդերձ այդ խայտառակ պայմանագիրը, սովետական կառավարությունը միաժամանակ ծավալել էր շահագրգիռ ակտիվ գործունեություն՝ Արևմտյան Հայաստանը փրկելու ուղղու-

թյամբ: Եվ միայն ու միայն դաշնակցականների դավաճանական քաղաքականության հետևանքով դադարեցվեց ցույց տրվող բազմատեսակ օգնությունը:

Պատմական դեպքերի հետագա զարգացումը առավել բացահայտեց դաշնակցության հակաժողովրդական քաղաքականության էությունը: Հայ ժողովրդի համար վճռական պահին դավաճանելով նրա շահերին և ընտրելով սխալ օրինակներ, այդ կուսակցությունը հետագայում իր արտաքին և ներքին քաղաքականության բնագավառում լիովին սնանկացավ և աշխատավոր ժողովրդի հարվածների տակ տապալվեց ու զրկվեց քաղաքական իշխանությունից:

Հեռանալով Հայաստանից, դաշնակցությունը արտասահմանում կապվեց միջազգային իմպերիալիզմի հետ, հույս ունենալով նրա միջոցով վերականգնել իր կորցրած իշխանությունը: Միանալով հակակոմունիզմի ուժերին, դաշնակցությունը կուսակցությունը ակտիվորեն մասնակցել և մասնակցում է սովետական երկրի դեմ մղվող գաղափարական պայքարին:

Եվ եթե ընդհանուր տեսական հարցերում դաշնակցությունը օգտվում է միջազգային իմպերիալիզմի գաղափարական գինանոցից, ապա կոնկրետ պատմագիտական մի քանի հարցերում փորձում է նույնիսկ «հարստացնել» այդ գինանոցը:

Դաշնակցության հակասովետական պրոպագանդայում հայկական հարցը բռնում է ամենակարևոր տեղերից մեկը: Հայկական հարցը հայ ժողովրդի դարավոր պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկն է: Այն մշտապես գտնվել և գտնվում է հայ ժողովրդի ուշադրության կենտրոնում: Ով կործանել է հայկական հարցը, նա չի կարող վայելել հայ ժողովրդի համակրությունը, նա դառնում է հայ ժողովրդի թշնամին:

Այդ բանը շատ լավ է հասկանում դաշնակցությունը, որն անտեղյակ մասսաներին մոլորեցնելու, նրանց համակրությունը շահելու և սովետական երկրի դեմ տրամադրելու նըպատակով, ավելի քան հիսուն տարի խեղաթյուրելով և շրջանցելով փաստերն ու պատմական իրադարձությունները, գործն այնպես է ներկայացնում, թե իբր հայկական հարցի լուծմանը խանգարել է բոլշևիկյան կուսակցությունը:

Դաշնակցության «տեսաբանները», կեղծելով արժանա-
հավատ փաստաթղթերը, պրոպագանդում են հայկական
հարցի կեղծ, հակագիտական կոնցեպցիա, նպատակ ունե-
նալով ժխտել սովետական իշխանության փրկարար դերը
հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում:

Այժմ ընդհանուր գծերով ներկայացնենք հայկական հար-
ցում դաշնակցության առաջ քաշած հակասովետական կոն-
ցեպցիայի էությունը և հակագիտական բնույթը:

Սկսենք Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններից և կընթ-
ված պայմանագրից:

Գոյություն ունեցող նյութերը ցույց են տալիս, որ Բրես-
տի բանակցությունների ժամանակ սովետական կառավա-
րության հիմնական խնդիրներից մեկը հայկական հարցի
պաշտպանությունն էր: Այդ նպատակով Վ. Տերյանը ընդ-
գրկվեց հաշտության պատվիրակության կազմում, հավաք-
վեցին նյութեր հայկական հարցի մասին և կազմվեց զեկու-
ցագիր:

Սովետական կառավարության ջանքերը, սակայն, ապար-
դյուն անցան: Քառյակ միության զինված ուժերի ճնշման
տակ, առանց քննարկումների, սովետական կառավարության
հաշտության պատվիրակությունը հարկադրված էր ստորա-
գրելու այդ ծանր պայմանագիրը: Ուրիշ ելք չկար: Այս օր-
յնկտիվ ճշմարտությունը, փաստերի ճնշման տակ, երբեմն
ակամա ընդունում են նաև դաշնակցական առանձին գործիչ-
ներ: Ս. Վրացյանը, օրինակ, իր հոդվածներից մեկում հի-
տակալ կերպ է բնութագրում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանա-
գիրը. «Անզոր շարունակելու պատերազմը՝ Խորհրդային իշ-
խանությունը խնդրեց հաշտություն: Հաղթական Գերմանիան
դրեց տաժանելի պայմաններ: Լենինի կառավարությունը
ուրիշ ելք չուներ, բայց եթե ընդունել թշնամու պահանջը: Եվ
1918 թ. մարտին ստորագրվեց Բրեստ-Լիտովսկի «խայտա-
ռակ հաշտության» դաշնագիրը»:

Ս. Վրացյանը միաժամանակ հարկադրաբար ընդունում է
նաև, որ «Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ժամանակ,

հայ բոլշևիկներից ոմանք, մասնավորապես բանաստեղծ Վ.
Տերյանը, որոշ աշխատանք կատարեցին պաշտպանելու հա-
մար Թրքահայաստանի դատը, բայց, ինչպես արդեն տե-
սանք, հաջողություն չունեցան: Վ. Տերյանը նույնիսկ հաշ-
տարար պատվիրակության անդամ էր»¹:

Հաղիվ թե Ս. Վրացյանը չհասկանա, որ հայկական հար-
ցի մասին նյութերի հավաքումը, ղեկուցագրի կազմումը, բա-
նակցությունների ժամանակ այդ հարցի շուրջը առաջացած
սուր բանավեճերը և, վերջապես, Վ. Տերյանին հաշտության
պատվիրակության մեջ ընդգրկելը բխում էր ոչ միայն հայ
բոլշևիկների ցանկությունից, այլև միայն և միայն սովետա-
կան կառավարության պետական պաշտոնական քաղաքա-
կանությունից:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին Ս. Վրացյանի կողմից
տրված նույնիսկ վերոհիշյալ գնահատականը բնորոշ չէ
դաշնակցության պատմագիտության և հակասովետական
պրոպագանդայի համար:

Հայկական հարցում դաշնակցության հակասովետական
հերյուրանքները կատարելության են հասնում Վ. Նավա-
սարդյանի մոտ, որը փորձում է հայկական տարածքների
կորստի պատճառը Բրեստ-Լիտովսկում վերագրել բոլշևիկ-
ներին²: ✓

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ընթացքին, Թուր-
քահայաստանի ղեկրետի ընդունման, Սովետական Ռուսաս-
տանի ցույց տված ռազմական օգնության մանրամասնու-
թյուններին քաջատեղյակ Ս. Վրացյանը, հետ շմնալով Վ.
Նավասարդյանից, հերքելով սեփական մտքերը, որոնք բերե-
ցինք վերը, կրկնում է Նավասարդյանի հերյուրանքները³:

Պատմական փաստերը և իրադարձությունները կեղծ հա-
յելու մեջ ներկայացնող դաշնակցական այս գնահատական-
ները լայնորեն տարածված են դաշնակցական գրականու-
թյան մեջ և այդ կուսակցության հակասովետական պրոպա-
գանդայի զենքերից են:

¹ «Հայրենիք», 1940, № 2, էջ 145 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.)

² Վահան Նավասարդյան, Խորհրդային քաղաքականությունը հայկա-
կան հարցում, Փարիզ, 1938, էջ 4:

³ Ս. Վրացյան, նշվ. հոդվածը, էջ 129:

Բայց չէ՞ որ յուրաքանչյուր, ոչ միայն գիտնականի, որին փաստերը շատ լավ են հայտնի, այլև շարքային ընթերցողի մոտ հարց է առաջանում, թե ո՞րն է բոլշևիկների մեղքը հայկական հարցում, որո՞նք են այդ ապացուցող փաստերը: Այս հարցին դաշնակցությունը պատասխան չունի և չի էլ կարող ունենալ:

Անհերքելի և անառարկելի է այն հանգամանքը, որ Սովետական Ռուսաստանը Բրեստի պայմանագիրը ստորագրելուց բացի այլ ելք չունի, պայմանագիր, որի հետևանքով դիջվում էին նաև Ռուսաստանի շատ տարածքներ: Դաշնակցությունը, որը մարտին չէր ընդունում Բրեստի պայմանագիրը, մի քանի ամիս անց ինքն էր կառուցում այդ պայմանագրից: Դաշնակցությունը հայկական հարցի կապակցությամբ իր բոլոր քայլերը համարում է ներելի ու ճիշտ, իսկ բոլշևիկներին՝ սխալ ու աններելի:

Հայկական հարցում դաշնակցության հակասովետական պրոպագանդայի երկրորդ կովանը «Թուրքահայաստանի» դեկրետն է:

1918 թվականի հունվարին դաշնակցությունը այդ դեկրետի հետ էր կապում Արևմտյան Հայաստանի անկախության և այնտեղ հայկական պետականություն հաստատելու հույսերը, մինչդեռ այսօր, ընդհակառակն, ճգնում է հիմքից մերժել այն: Վ. Նավասարդյանն, օրինակ, հիմնադուրկ հայտարարություններով փորձում է մոլորեցնել ընթերցողին, թե Սովետական Ռուսաստանը ընդունելով «Թուրքահայաստանի» դեկրետը, անկեղծ չի եղել հայկական հարցի նկատմամբ¹:

Այս նույն զրպարտանքին մենք հանդիպում ենք նաև դաշնակցական այլ հեղինակների գրքերում և մամուլում տպագրված հոդվածներում:

Ուռնակոխ անելով պատմական իրողություններն ու փաստերը, համաշխարհային երկու սիստեմաների միջև մղվող գաղափարական պայքարում ամեն ինչ զոհաբերելով իմպերիալիզմի շահերին, դաշնակցությունը կաշվից դուրս գալով ձգտում է միայն մեկ նպատակի՝ ժխտել ու սևացնել լե-

նինյան կուսակցության թափած ջանքերը հայկական հարցը լուծելու գործում:

Գիտության հարցերում պետք է լինել օբյեկտիվ և ճշմարտացի, մի բան, որը ավելորդ կլիներ պահանջել դաշնակցական մտավորականությունից: Եթե «Թուրքահայաստանի» դեկրետը կյանքի էր կոչված քողարկելու հայկական հարցի տապալումը, ինչպես դա հերյուրում է Վ. Նավասարդյանը, ապա այդ դեպքում ինչո՞ւ դաշնակցական Ռուստոմը մասնակցեց նրա նախապատրաստման բոլոր փուլերին և երբեք հանդես չեկավ բողոքով կամ որևէ այլ բացասական հայտարարությամբ: Եթե դեկրետը հայկական հարցի լուծման գործում ոչ մի նշանակություն չունի և մի թղթի կտոր էր, ապա Սովետական Ռուսաստանը ինչո՞ւ էր այն լուծելու համար տրամադրում միլիոնների զենք ու հանդերձանք, մի բան, որը մենք մանրամասն շարադրել ենք մեր աշխատության նախորդ գլուխներում:

Սովետական կառավարությունը, «Թուրքահայաստանի» դեկրետը համարելով ազգային հարցի պրակտիկ լուծման սկզբունքային փաստաթղթերից մեկը, գտնում էր, որ նրանում նպատակահարմար չէ նշել ռուսական զորքերի՝ Արևմտյան Հայաստանում մնալու փաստը: Վ. Ի. Լենինը, սակայն, անձնական խոսակցությունների ժամանակ ընդգծում էր, որ եթե հայերը ցանկանան, ապա, իհարկե, Արևմտյան Հայաստանը պաշտպանելու համար այնտեղ կթողնվեն անհրաժեշտ զորամասեր: Ցավոք, ցարիզմի և ժամանակավոր կառավարության վարած հակաժողովրդական քաղաքականության հետևանքը եղավ նաև այն, որ Կովկասյան ճակատը ևս քայքայվում էր անավոր արագությամբ: Ստ. Շահումյանի և Անդրկովկասի բոլշևիկների թափած ջանքերը՝ բանակը Արևմտյան Հայաստանում պահելու համար, ոչ մի արդյունք չտվեցին: Բոլշևիկյան կուսակցությունը երկրամասի միակ քաղաքական ուժն էր, որը ձգտում էր կանգնեցնել բանակի քայքայման պրոցեսը: Դաշնակցության, մուսավաթականների և մենշևիկների քաղաքականությունը, ընդհակառակն, արագացնում էր ռազմաճակատի քայքայումը:

Այս է պատմական ճշմարտությունը: Դաշնակցությունը, սակայն, բանակի հարցում առաջ է քաշում տեսակետներ,

¹ Վ. Նավասարդյան, Բոլշևիզմը և դաշնակցությունը, Գահրե, 1929, էջ 58:

որոնք ոչ մի առնչութիւն չունեն ո՛չ պատմական իրականութեան և ոչ էլ պատմագիտութեան հետ: Առանց խղճի խայթի, շրջանցելով և կեղծելով տարրական հանրահայտ փաստերը, դաշնակցութիւնը տասնամյակներ շարունակ պրոպագանդում է, թե իբր ուսական զորքերը Արեւմտյան Հայաստանից դուրս են եկել բոլշեկիկյան կուսակցութեան հրահանգով և այդ արվել է հայկական հարցը տապալելու համար:

Ահա այսպիսին է դաշնակցութեան պրոպագանդան՝ անհիմն, դեկլարատիվ և հակագիտական: Ելնելով հակակոմունիզմի շահերից, դաշնակցութիւնը փորձում է հերքել ուսական բանակի Արեւմտյան Հայաստանից հեռանալու ճշմարիտ պատճառը և հայկական հարցը տապալելու մեղքը գցել բոլշեկիկյան կուսակցութեան վրա:

20-րդ դարի երկրորդ կեսում պրոպագանդայի նման պրիմիտիվ ձևերը մասսաների լայն զանգվածների վրա չեն կարող ոչ մի ազդեցութիւն թողնել: Պատմական արժանահավատ փաստաթղթերը ապացուցում են այն իրողութիւնը, որ դաշնակցութիւնը, չկարողանալով կազմակերպել պայքարը թուրքական թույլ, կազմալուծված ու փոքրաթիվ ուժերի դեմ, քայքայելով միասնական հակաթուրքական ճակատը և ռազմաճակատը, ինքն է հանդիսացել Արեւմտյան Հայաստանի կորուստի հիմնական մեղավորը, իհարկե, մուսավաթականների և վրացական մենշեկիկների հետ միասին:

Դաշնակցութեան հակասովետական պրոպագանդայի կեղծ հակագիտական բնույթը հստակապես բացահայտվում է Սովետական Ռուսաստանի՝ Գերմանիային հղած 1918 թրվականի ապրիլի 13-ի նոտայի գնահատման կապակցութեամբ: Ա. Զուրաբյանից, Ա. Զամալյանից և Լ. Նազարյանից կազմված ազգային խորհրդի՝ Գերմանիա ուղարկված պատվիրակութեան փաստաթղթերում նշված է, որ Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսարիատը 1918 թվականի ապրիլի 13-ին մի նոտա է հղել Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրութեանը՝ իրենց խմբագրութեամբ: Պարզ է, ուրեմն, որ Սովետական Ռուսաստանի այդ շափազանց կարեւոր նոտան տրվել է դաշնակցութեան մասնակցութեամբ ու հավանութեամբ: Եվ ահա, ելնելով հակակոմունիզմի դիրքերից և նպատակ դնելով ամեն կերպ վարկա-

բեկել, սեւցնել Հայաստանի նկատմամբ կիրառված Սովետական Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, իրենց խսկ մասնակցութեամբ գրված, ժամանակին դրվատված նոտայի կապակցութեամբ վ. Նավասարդյանը նորից քննադատում է Սովետական Ռուսաստանին, փորձելով հայ ժողովրդի մեծ ողբերգութեան պատասխանատվութիւնը գցել նրա վրա:

Ինչպես բոլոր հարցերում, այս հարցում ևս վ. Նավասարդյանից ետ չի մնում Ս. Վրացյանը, որը մոռանալով Բրեստի պայմանագրի մասին հայտնած սեփական կարծիքը, քննադատում է նոտան և փորձում Արեւմտյան Հայաստանի կորուստի մեղքը բարդել Սովետական Ռուսաստանի վրա:

Ահա այսպիսին է դաշնակցութեան պրոպագանդան, որը, ինչպես նշեցինք, ունի միայն մեկ նպատակ՝ պատմութեան նյութերին ու իրադարձութիւններին անձանոթ սփյուռքահայութեանը տրամադրել սովետական իշխանութեան դեմ:

Դաշնակցութիւնը իր սրտում կուտակված թույնը փորձում է թափել հատկապես հայ բոլշեկիկների վրա: Անհրաժեշտ է ծանրանալ այդ հարցի վրա ևս: Հայ բոլշեկիկները, ինչպես տեսանք, ուժ ու եռանդ չէին խնայում որպեսզի հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարը հասնի իր նպատակին: Չնայած Արեւմտյան Հայաստանի հարցը շլուծվեց, սակայն հայ ժողովուրդը չի կարող մոռանալ այն հսկայական աշխատանքը, որ կատարեցին այդ շափազանց ծանր ժամանակաշրջանում հայ բոլշեկիկները:

Ցավոք, հայ բոլշեկիկների գործունեութիւնը բացահայտող նյութերի միայն մի շնչին մասն է գտնվում գիտական շրջանառութեան մեջ: Աշխատութեան նախորդ գլուխներում շարադրված նյութերը բացահայտում են այն հսկայական աշխատանքը, որ կատարել են հայ բոլշեկիկները՝ Արեւմտյան Հայաստանը և Անդրկովկասը փրկելու համար:

Ժամանակին հայկական հարցի խնդիրների շուրջը սովետական կառավարութեան և հայ բոլշեկիկների հետ բանակցող դաշնակցութիւնը, այսօր «մոռացել» է նրանց ջերմ վերաբերմունքը հայկական հարցի նկատմամբ և փորձում է

¹ Վահան Նավասարդյան, Խորհրդային քաղաքականութիւնը հայկական հարցում, Փարիզ, 1938, էջ 5-6:

² Ս. Վրացյան, նշվ. հոդվածը, էջ 133:

իր անհեռատես քաղաքականության ողբերգական հետևանքները վերագրել հայ բուլճերիկներին և սովետական կառավարությանը: Այս հարցում մեկ անգամ ևս բացահայտվում է դաշնակցության հակասովետական պրոպագանդայի կեղծությունը:

Հայտնի է, որ 1918 թվականի ապրիլի 22-ին Թիֆլիսում, իսկ Կոմունայի անկումից հետո՝ Բաքվում, բուլճերիկյան կուսակցությունը փոխեց իր քաղաքականությունը դաշնակցության նկատմամբ, դադարեցրեց նրան ցույց տրվող օգնությունը: Ուշադրությամբ հետևենք դեպքերի ընթացքի զարգացմանը, որպեսզի հայկական հարցում սովետական կառավարության, հայ բուլճերիկների և դաշնակցության հարաբերությունների բոլոր ելևէջներն ու նրբությունները լիովին հասկանալի դառնան:

Անդրկովկասյան սեյմի կողմից 1918 թվականի ապրիլի 22-ին երկրամասը անկախ հայտարարելու ակտից հետո սովետական կառավարությունը դադարեցրեց Թիֆլիսի դաշնակցությանը ցույց տրվող օգնությունը:

Իր հեղհեղուկ, անհեռատես և հակաժողովրդական քաղաքականությամբ դաշնակցությունը դեմ է գնում հայկական հարցում սովետական իշխանության բռնած փրկարար դիրքորոշմանը և առաջարկած միջոցառումներին: Այդ է ցույց տալիս դաշնակցության Թիֆլիսի ղեկավարության վարած քաղաքականությունը, այդ նույն բանը ապացուցեցին նաև Բաքվի հետագա դեպքերը:

Դեռևս 1918 թվականի հունիսին Մոսկվայում ստեղծվեց մի ղեկավար մարմին, որին Քաղաքական խորհուրդ անունը տրվեց: Այդ կազմակերպությանը մասնակցում էին ինչպես Կովկասից ժամանած, այնպես էլ Մոսկվայի ու Պետրոգրադի հայտնի հայ գործիչները: Քաղաքական խորհուրդում բուռն վեճեր էին տեղի ունենում հայ ժողովրդի օրինատացիայի շուրջը: Երկար վիճաբանություններից հետո «Որոշվեցավ պատերազմող երկու կողմերի հետ ալ բարեկամական կապեր պահել և երկուքեն ալ ջանալ ստանալու այն, ինչ որ հնարավոր ըլլար», — գրում է Ռ. Դարբինյանը¹: Դաշնակցության այս տրադիցիոն քաղաքականությունը, երկու լարերի

վրա խաղալու փորձերը, նրան միշտ էլ հանգեցրել են պարտությունների: Շուտով դաշնակցությունը անցնում է պրակտիկ քայլերի: Բաքվի դաշնակցականները, գրում է Դարբինյանը, «կորոշեն դիմել անգլիացիներուն և անոնցմե խնդրել օգնություն»¹: Ս. Արարատյանը մեկնում է Պարսկաստան՝ օգնության խնդրով: Պարզ է դառնում, որ դաշնակցությունը Բաքվում ևս բացարձակորեն դավաճանում է միասնական ճակատին և ընդունում անգլիական օրինատացիա: Հուլիսի սկզբներին, երբ հայտնի դարձավ, որ դաշնակցությունը սկսում է իր օրինատացիան փոխել նաև Բաքվում, սովետական կառավարությունը այդ կուսակցության նկատմամբ որոշ սահմանափակումներ կիրառեց Ռուսաստանի տերիտորիայում, նրան թույլ չտալով օգտվել նախկին արտոնություններից: Փակվեցին Ռուսաստանի տերիտորիայում գործող բոլոր ազգային խորհուրդները և Մոսկվայի հայկական կոմիտեն: Բնական է, որ դաշնակցության հետ հարաբերությունները գնալով ավելի ու ավելի սրվում էին: Բայց քանի գոյություն ունեւր սովետական Բաքուն, այդքանով էլ դեռ պահպանվում էին այդ կուսակցության հետ ունեցած կապերը:

Հայկական գործերի կոմիսարիատը, որը ղեկավարում էր հայ իրականության մեջ տարվող գործերը և այդ մասին մանրամասն ինֆորմացիա տալիս կառավարությանը, նկատի ունենալով այդ կուսակցության օրինատացիայի փոփոխությունը, սկսում է փոխել նրա նկատմամբ կիրառվող քաղաքականությունը:

Հասկանալի է, որ անգլիական օրինատացիա ընդունած կուսակցությունը շեր կարող վայելել սովետական իշխանության վստահությունը: Սովետական կառավարության դիրքը պարզաբանումների կարիք չի զգում, այն ազնիվ է և հետևողական: «Կարախանը, — գրում է Դարբինյանը, — սկիզբները չափազանց սիրալիր էր Սիմ. Հակոբյանի հետ և շատ քաջալերական բաներ էր ըսած անոր: Բայց երբ Խորհրդային կառավարությունը փակեց Հայկական կոմիտեն հայ բուլճերիկների ճնշման տակ, ան սկսած էր մեծ վերապահություն ցույց տալ»²:

¹ Նույն տեղը, № 2, էջ 27:

² Նույն տեղը, № 1, էջ 29:

¹ «Հայրենիք», 1948, № 1, էջ 29:

✓ Եվ այսպես, դաշնակցությունը դավաճանելով միասնական ճակատին, Բաքվի սովետական իշխանությունը, ընդունելով անգլիական օրինատացիա, միաժամանակ փորձում էր նոր իրադրության պայմաններում ևս շարունակել օգնություն ստանալ սովետական կառավարությունից: Այդ կուսակցության կողմից նոր օրինատացիա ընդունելու կապակցությամբ սովետական կառավարության քաղաքականության փոփոխությունը դաշնակցությունը ցանկանում է «բացատրել» հայ բոլշևիկների շարակամությամբ: Մեղադրանքները ինչպես տեսնում ենք, ոչնչով չեն հիմնավորվում:

1918 թվականի հուլիսի 31-ին Կոմունան ընկավ, շուտով անգլիացիները մտան Բաքու: Հասկանալի է, որ այդ բացարձակ դավաճանությունից հետո այլևս ոչ մի խոսք չէր կարող լինել դաշնակցության հետ կապեր ունենալու և նրան օգնություն ցույց տալու մասին: Օգնություն ստանալու ուղղությամբ դաշնակցության ձեռնարկած փորձերը ավարտվեցին լիակատար անհաջողությամբ:

Դաշնակցությունը, շցանկանալով սովետական Ռուսաստանի հետ ունեցած կապերի կտրվելը բացատրել իր դավաճանության փաստով, իրեն արդարացնող այլ պատճառներ է փնտրում: Եվ ահա, «մոռանալով», որ հայկական հարցի իր ստեղծած կոնցեպցիայում, պատմական փաստաթղթերում հայ բոլշևիկները դրական դեր են խաղացել¹, Սովետական Ռուսաստանի և դաշնակցության հարաբերությունների սրվելը և խզվելը «բացատրում է» հայ բոլշևիկների բացասական դերով²:

Հայ բոլշևիկները, որոնք 1917 թվականի աշնանը և 1918 թվականի առաջին կեսում դրական դեր էին խաղում հայկական հարցի լուծման գործում և դաշնակցության հետ ունեցած հարաբերություններում, ինչո՞ւ հանկարծ փոխեցին իրենց դիրքը: Ինչո՞ւ սովետական կառավարությունը, և հայ բոլշևիկները, որոնք այդքան հետևողականորեն ձգտում էին

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», 1940, № 2, էջ 132, 145. 1945, № 5, էջ 43, 45, 47 և այլն:

² «Հայրենիք», 1948, № 1, էջ 26—27: «Հայրենիք», 1941, № 3, էջ 82—83: «Հայրենիք», տարեգիրք, 1943, Պոսթոն, էջ 147:

լուծել հայկական հարցը, այժմ ստիպված էին փոխել իրենց դիրքորոշումը:

Ռուս և հայ բոլշևիկների միջև հայկական հարցում որևէ տարակարծություն չի եղել: Հասկանալի է, որ հայկական հարցում կուսակցության և կառավարության քաղաքականության մշակման գործում հայ բոլշևիկների, հայկական գործերի կոմիսարիատի տեսակետները կարևոր նշանակություն ունեին: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Հայաստանի հետ առնչվող խնդիրներում հայ բոլշևիկների տեսակետները չէին կարող որոշիչ լինել:

Հարցը բանավիճալին բնույթ չունի: Անգլիական օրինատացիա ընդունելուց, Բաքվում սովետական իշխանությունը տապալելուց հետո, բնական է, որ դաշնակցությունը չէր կարող բոլշևիկյան կուսակցության և սովետական կառավարության վստահությունը վայելել և շարունակել օգնություն ստանալ: Դավաճանին վստահել չէր կարելի:

Այն բանից հետո, երբ ընկավ Բաքվի կոմունան, և ձերբակալվեցին 26 կոմիսարները, դաշնակցության հետ ունեցած հարաբերությունները վերջնականապես կտրվեցին: Դեռ ավելին. Մոսկվայում ձերբակալվեցին Զավրիևը և Նազարյանցը, իսկ Դարբինյանը թաքնվեց: Ձերբակալվածներին սովետական կառավարությունը ցանկանում էր փոխանակել Բաքվի 26 կոմիսարների հետ: Այդ ուղղությամբ կատարված բանակցությունների նյութերը պահպանվել են:

Մինչև վերոհիշյալ անձանց ձերբակալությունը դաշնակցությունը նորից փորձ արեց հարաբերությունների մեջ մտնել սովետական կառավարության հետ, բայց այս փորձը ևս վերջացավ անհաջողությամբ: Սովետական կառավարության ռազմական կոմիսարիատը դաշնակցությանը տվեց հետևյալ պատասխանը. «Ձեր խնդրանքներն և առաջարկները չենք կարող քննության առնել, որովհետև, մեր ստացած տեղեկությունաց համաձայն, այստեղ եղած դաշնակցական ներկայացուցիչները Անգլիայի գործակալներն են»¹: Այս տույն փաստը հաստատում է նաև Լ. Նազարյանցը, ըստ որի իրենց ստացած պատասխանի մեջ ասվում էր. «Համաձայն մեր առած տեղեկությունների, դաշնակցությունը հետևում է անգ-

¹ Ռ. Դարբինյան, նշվ. հոդվածը, էջ 30:

լիական օրինատացիայի, որով մեր միատեղ աշխատանքը դառնում է անհնարին»¹։

1918 թվականի օգոստոսի 4-ին անգլիական զորքերը մտան Բաքու։ Դաշնակցությունը հիասթափված էր, որովհետև «անգլիացիք շատ քիչ զորք էին բերած Բաքու»²։ Դավաճանելով սովետական իշխանությունը, դաշնակցությունը փաստորեն ոչինչ չստացավ անգլիացիներից։ Բաքվի բազմահազարանոց հայ բնակչությունը նորից կանգնեց թուրքական կոտորածի ահեղ վտանգի առաջ։ Եվ այդ բոլորը դաշնակցության դավաճանական քաղաքականության հետևանքով։ Դաշնակցության Մոսկվայի գործիչները, ինչպես երևում է, սկսում են հասկանալ, թե ինչ օրհասական սխալ է թույլ տվել իրենց կուսակցությունը դառնալով անգլիացիների դործակալ։ Հենց դրանով է բացատրվում այն, որ 1918 թվականի օգոստոսի վերջին օրերին Զավրիևը, Նազարյանցը և Դարբինյանը հանդիպում ունեցան Ս. Տեր-Գաբրիելյանի հետ՝ Բաքվի հարցի շուրջը։ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, պատմում է Ռ. Դարբինյանը, «միակ փրկությունը կը գտնեիր այն բանին մեջ, որ անգլիացիք իսկույն քշվեին Բաքվեն, իր ընկեր բոլշևիկ կոմիսարները ազատ արձակվեին և անմիջապես վերահաստատվի խորհրդային իշխանությունը, որպեսզի կարելի ըլլայ մեծաքանակ Կարմիր զորքեր ղրկել հոն՝ թե Բաքվի նավթահանքերը և թե Բաքվի հայությունը պաշտպանելու համար»³։ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը խորապես համոզված էր, որ եթե որևէ մեկը հանձն առնի մեկնել Բաքու և համոզել դաշնակցականներին ընդառաջ գնալ սովետական կառավարության առաջարկներին, ապա Բաքուն անպայման կփրկվի⁴։

Զավրիևը ցանկություն հայտնեց մեկնել Բաքու և համոզել տեղի դաշնակցականներին փոխելու իրենց քաղաքականությունը, եթե կոմունիստական կուսակցությունը մի շարք հարցերի շուրջը համաձայնության գա իրենց հետ։ Հաջորդ

օրը Բաքվի փրկության շուրջը ձեռք առնելիք միջոցառումների համար ստեղծվեց կառավարական հանձնաժողով հետևյալ կազմով՝ Կամենև (նախագահ), անդամներ՝ Կարախան և Ավանեսով։ Սակայն բանակցությունները տեղի չունեցան, որովհետև մյուս օրը հայտնի դարձավ, որ 26 կոմիսարները տարվել են անհայտ ուղղությամբ, իսկ թուրքական զորքերը կանգնած են Բաքվի արվարձաններում և այն փրկելու ոչ մի հույս չկա։

Ինչպես բոլոր հարցերում, այնպես և այժմ դիմելով բացահայտ կեղծիքի, դաշնակցական պրոպագանդան բանակցությունների խզումը «բացատրում է» հայ բոլշևիկների բացասական դերով։ Բայց դաշնակցության պրոպագանդայի առաջ քաշած այս տեսակետը հերքվում է անգամ նույն կուսակցության մի վետերանի հիշողություններում շարադրված անառարկելի փաստերով։ Դաշնակցության Մոսկվայում ստեղծած Քաղաքական մարմնի (որը կոչվում էր նաև «Հ. Յ. Դաշնակցության դելեգացիա») անդամ Հ. Քաղեոսյանը վերը շարադրված բանակցությունների և նրանց խզման պատճառների մասին պատմում է. «Ահա այս մարմինը բանակցությունների մեջ մտավ Հայկական կոմիսարիատի միջոցով կառավարության հետ՝ զենք ստանալու համար։ Բանակցությունները ձգձգվեցին։ Տեսակցություններ էինք ունենում նաև արտաքին գործավար Չիչերինի օգնական պ. Կարախանի հետ։ Վերջապես, Ավանեսովը մի խորհրդակցական ժողովում Հայկական կոմիսարիատում հայտնեց, որ կառավարությունը համաձայն է Հայաստան ուղարկելու համար մեզ տրամադրել 16000 հրացան։ Բայց մեր բախտի անիվը շուտ էր եկել... Շուտով նոր դեպքեր տեղի ունեցան, և այս գործն ալ անհաջողության մատնվեց... Հուլիս² ամսի վերջերն էր։ Ձենքի խնդրի վերջնական կարգադրության համար, մեզնից երեք հոգի՝ բժ. Զավրիև, Լիպարիտ Նազարյան և Արտաշես Չիլինգարյան, պիտի տեսակցություն ունենային Լենինի կողմից նշանակված երեք հոգիանոց բոլշևիկ մի հանձնախմբի հետ, «Մետրոպոլ» հյուրանոցում։ Մյուսներս՝ հա-

¹ Լ. Նազարյանց, նշվ. հոդվածը, էջ 146—147։

² «Հայրենիք», 1948, № 2, էջ 28։

³ Նույն տեղը, էջ 28—29։

⁴ Նույն տեղը, էջ 29։

¹ Նույն տեղը։

² Հեղինակը շփոթում է ամիսը—վ. Խ.։

վաքված Պետրովկա փողոցի մի կաֆետում, անհամբեր սպասում էինք մեր երեք ընկերների վերադարձին: Վերջապես, վերադարձան մեր պատգամավորները ձեռնունայն ու մոռյալ տրամադրության տակ... Տեսակցությունը տեղի չէր ունեցել: Բոլշևիկները լուր էին առել, որ Անդրկասպյան երկրում Ստեփան Շահումյանը իր 25 ընկերներով վայրագորեն սպանված են... Այդ պատճառ եղավ, որ մեր բարեկամական հարաբերությունները հորհրդային կառավարության հետ խրդվեին...»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, դաշնակցությունը հերքում է դաշնակցությանը, պատմական անհերքելի փաստերը՝ հակասովետական պրոպագանդայի առաջ քաշած կեղծ սխեմաները:

Ահա սա է պատմական ճշմարտությունը, ահա այսպիսի ձևով են զարգացել պատմական իրադարձությունները: Դաշնակցությանը, սակայն, չի հետաքրքրում պատմական ճշմարտությունը:

Հայկական հարցը ի սպաս դնելով միջազգային իմպերիալիզմի հակասովետական պրոպագանդայի շահերին, դաշնակցությունը, այնուամենայնիվ, չի կարողանում հերքել «Թուրքահայաստանի» դեկրետի հիմնական արժանիքներից մեկը՝ Սովետական Ռուսաստանի կողմից հայ ժողովրդի պատմական իրավունքների ճանաչումը Արևմտյան Հայաստանի վրա: Վ. Նավասարդյանը, «Թուրքահայաստանի» դեկրետի իրավական նշանակությունը նկատի ունենալով, գրում է. «Եվ այստեղ է—ու միայն այստեղ—դեկրետի բովանդակ արժեքը հայության համար... Այս պարագան լենինյան հրամանագիրը, իբրև դիվանագիտական վավերաթուղթ, միշտ պահում է իր ուժի մեջ»²:

Ուրեմն, գոյություն ունեն կարևորագույն փաստաթղթեր, որոնց պատմական նշանակությունը անգամ՝ դաշնակցության հակասովետական պրոպագանդան չի կարող շրջանցել:

Ինչպես ցույց են տալիս սույն աշխատության մեջ շարադրված նյութերը, դաշնակցությունը լիովին կեղծում է հայկական հարցի պատմությունը, ստեղծում սկզբից մինչև վերջ հորինված մի կոնցեպցիա, որը ծառայում է հակակոմունիզմին և նպատակ ունի սեպ խրեյու Սովետական Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի միջև: Սակայն պատմագիտական ոչ մի կոնցեպցիա, եթե այն չի բխում պատմական իրադարձությունների օբյեկտիվ ուսումնասիրությունից, երբեք չի դիմանա ժամանակի քննությանը:

Հայկական հարցի մարքսիստական կոնցեպցիան, որը բխում է պատմական իրադարձությունների խոր և բազմակողմանի վերլուծությունից, լիովին հերքում է պատմության կեղծարարության միջոցով ստեղծված դաշնակցության հակագիտական կոնցեպցիան:

Ճշմարիտ պատմագիտությունը անողոք է պատմության կեղծարարների նկատմամբ:

¹ «Հայրենիք», 1937, № 4, էջ 91.

² «Հայրենիք», 1945, № 5, էջ 50—51 (ընդգծումը մերն է—Վ. Խ.):

Աշխատության մեջ փաստերի լույսի տակ հստակորեն բացահայտվեց այն հանգամանքը, որ հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր ու անելանելի օրերին բոլշևիկյան կուսակցությունը, անձամբ Վ. Ի. Լենինը մշտապես մտահոգվել են նրա բախտով և բոլոր հնարավորություններով օգնություն ցույց տվել նրան:

Բոլշևիկյան կուսակցությունը դաշնակցության հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ հետապնդում էր միայն մի նպատակ՝ բոլոր ուժերը համախմբելու և հայ ժողովրդին փրկելու նպատակը:

Դաշնակցությունը, սակայն, կուրացած իր դասակարգային և ազգայնական շահախընդրություններով, շքանկացավ հայկական հարցում ազնվորեն համագործակցել սովետական իշխանության հետ. ավելին, իր դավաճանական քաղաքականությամբ նա պայքար ծավալեց սովետական իշխանության դեմ, մի ուժի դեմ, հանձին որի հայ ժողովուրդը կարող էր գտնել իր միակ փրկությունը: Ազգակործան իր գործունեությամբ նա տապալեց հայ ժողովրդի փրկության համար այդ ժամանակ ստեղծված միակ հնարավորությունը:

Փաստաթղթերը հերքում են մի այլ առասպել ևս: Պատմական գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել դաշնակցություն կուսակցության մեջ երկու թևերի, ճակատների կամ քաղաքականությունների գոյության մասին տեսակետների: Այս բավականին տարածված տեսակետը բոլորովին քննության չի դիմանում, երբ սկսում

ենք խորությամբ ուսումնասիրել, վերլուծել համապատասխան փաստաթղթերը:

Դաշնակցությունը, շնայած իր ներսում ունեցած տարաձայնություններին (իսկ ո՞ր կուսակցության շարքերում նման տարաձայնություններ չեն լինում), մեր կողմից ուսումնասիրվող շրջանում հանդես է եկել միասնական, ամբողջական քաղաքականությամբ:

Սակայն, շնայած դրան, երբ բացահայտվեց Թիֆլիսի դաշնակցականների դավաճանական քաղաքականությունը, ապա Բաքվի դաշնակցականները հայտարարեցին, որ իրենք դատապարտում են այն, իսկ երբ դավաճանեցին Բաքվի դաշնակցականները, ապա այժմ էլ Թիֆլիսի դաշնակցականները հայտարարեցին, որ իրենք կապ չեն ունեցել բաքվեցիների հետ և մասնակից չեն նրանց դավաճանությանը:

1918 թվականին Վ. Ավանեսովը, մերկացնելով դաշնակցականների երկերեսանի, դավաճանական քաղաքականությունը, մեղքը մի թևից մյուսի վրա գցելը, Թիֆլիսի դաշնակցականների արդարացման փորձերին պատասխանում էր. «Մեզ ստույգ հայտնի է, որ դուք մշտական կապ եք պահպանել ձեր կուսակցության Բաքվի օրգանների հետ, որ Բաքվի դաշնակցականներն աշխատել են ձեր կուսակցության Կենտրոնական օրգանի դիրեկտիվներով..., որ ձեր կուսակցությունը ի դեմս իր պատասխանատու ներկայացուցիչների, շարաշահելով սովետական Ռուսաստանի վստահությունն ու բարեկամական վերաբերմունքը, դաշինք կնքելով օտարերկրյա իմպերիալիստների և ցարական նախկին բարձր աստիճանավորների հետ, մասնակցել է ապստամբություններին ոչ միայն Բաքվում, այլև Հյուսիսային կովկասում, և Ուկրաինայում, և Ղրիմում, և Ռուսաստանի մի ամբողջ շարք այլ վայրերում»¹:

Այսպիսով, ինչպես ցույց են տալիս սույն աշխատության մեջ շարադրված նյութերը, Հոկտեմբերյան հեղափոխության կողմից կյանքի կոչված սովետական իշխանությունը, բոլշևիկյան կուսակցության և նրա առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի դեկավարությամբ, շահազանց բարդ պատմական իրադրու-

¹ ЦГАОР СССР, ф. 1235, оп. 93, л. 163, л. 54 (ընդգծումը մերն է — Լ. Խ.):

թյան պայմաններում լարեց բոլոր ուժերը, օգտագործեց բոլոր հնարավոր միջոցները հայ ժողովրդին փրկելու, հայկական հարցը լուծելու համար:

Արևիվային արժանահավատ փաստաթղթերի և պատմական իրադարձությունների մանրամասն, բարեխիղճ և օբյեկտիվ վերլուծությունը հանգեցնում է այն անհերքելի եզրահանգմանը, որ հայկական հարցի լուծման համար պայքարող միակ անշահախնդիր պետությունը եղել է Սովետական Ռուսաստանը:

Նորաստեղծ Սովետական Ռուսաստանը ոչ միայն ճանաչեց Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքը, այլև կազմակերպեց քաղաքական, տնտեսական և ուղղմական մեծ օգնություն հայ ժողովրդին տվյալ ողբերգական վիճակից հանելու համար:

Սակայն պատմության անողոք ընթացքը, միջազգային ուժերի անբարենպաստ հարաբերակցությունը, դաշնակցականների բռնած դավաճանական վարքագիծը Սովետական Ռուսաստանին հնարավորություն չտվին այն ժամանակ ավարտողովին լուծելու հայ ժողովրդի փրկության, Հայաստանի ազատագրության հարցը:

Արևմտյան Հայաստանի հարցը, որը միջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ մտել է «հայկական հարց» անունով, չլուծվեց: Արևմտյան Հայաստանը մնաց Թուրքիայի կազմում, արևմտահայության մի մասը ոչնչացվեց, իսկ մյուս մասը ցրվեց աշխարհով մեկ:

Սովետական Ռուսաստանը, ինչպես ցույց է տալիս տրվյալ ժամանակաշրջանի ուղղմաքաղաքական իրադրության մանրակրկիտ, օբյեկտիվ ուսումնասիրությունը, առանց բանակի, առանց զինված ուժերի ի վիճակի չէր հակահարված տալու միջազգային իմպերիալիզմի նվաճողական քաղաքականությանը: Սույն եզրահանգումը պատմական դառն իրողությունից բխող դաժան ճշմարտություն է:

Կոմունիստական կուսակցության առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը իր հոգվածներում, ճառերում և ելույթներում բազմիցս վերլուծել է այն ծանր ուղղաքաղաքական վիճակը, որի մեջ գտնվում էր Սովետական Ռուսաստանը: Հայկական հարցում մեղադրել Սովետական Ռուսաստանին, այդ նշանակում է

կորցնել խիղճը, ոտնակոխ անել բարոյական բոլոր նորմերը, կեղծել արխիվային փաստաթղթերը և պատմական իրադարձությունների պատմությունը, այսինքն՝ մի բան, որը դարձել է դաշնակցության հիմնական զբաղմունքը:

Պարզ ու որոշակի կարելի է ասել, որ դաշնակցության պատմագրությունը րնթանում է րեղդեմ պատմության:

Սակայն, եթե հայ ժողովրդի մեկ հատվածի՝ արևմտահայության պատմությունը ողբերգական ընթացք ունեցավ, ապա արևելահայության պատմությունն, ընդհակառակն, գնաց բոլորովին այլ ուղիով: Արևելահայությունը, որին 1920 թվականի աշնանը նույնպես սպառնում էր եղեռնի վտանգը: լքված արևմուտքի բոլոր «բարեկամների» կողմից, մնացել էր բախտի քմահաճույթին: Օգտվելով Հայաստանում իշխանության գլուխ գտնվող դաշնակցություն կուսակցության անձարակ քաղաքականությունից, կուսակցություն, որը պատմական կարևորագույն պահերին քաղաքական օրինետացիա ընտրելիս միշտ էլ ելել է ոչ թե ժողովրդի, այլ իր նեղ դասակարգային շահերից, թուրքական զորքերը 1920 թվականի սեպտեմբերին ներխուժեցին Հայաստան՝ նպատակ ունենալով նվաճել նաև Արևելյան Հայաստանը և ոչնչացնել արևելահայությանը:

Նոր եղեռնի վտանգը, Հայաստանի և հայ ժողովրդի ամբողջական ոչնչացման վտանգը նորից անողոք կերպով օրակարգի մեջ մտավ:

Բարեբախտաբար, մոլորակի ուղղաքաղաքական իրադրությունը որոշակիորեն փոխվել էր. եթե 1918 թվականին միջազգային իմպերիալիզմը կարող էր անարգել թելադրել իր պայմանները, ապա 1920 թվականի աշնանը Սովետական Ռուսաստանը արդեն այնքան հզոր էր, որ կարող էր պաշտպանել հայ ժողովրդի իրավունքները:

Հայ ժողովրդի պատմության այդ դաժան և ծանր օրերին. երբ դրված էր նրա լինելու կամ չլինելու հարցը, Հայաստանի աշխատավորությունը, համախմբված կոմունիստական կուսակցության շուրջը, Վ. Ի. Լենինի և ուրա մեծ ժողովրդի անշահախնդիր օգնությամբ, երկրում հաստատեց սովետական իշխանություն:

Սովետական Ռուսաստանի օգնությամբ լուծվեց Արևելյան

Հայաստանի հարցը, տառապյալ ժողովուրդը գտավ իր փրկութիւնը հանգրվանը՝ սոցիալիզմը:

Այսպիսով, կոմունիստական կուսակցութեան ղեկավարութեամբ, Սովետական Ռուսաստանի անշահախնդիր օգնութեամբ, արևելահայութիւնը փրկվեց եղեռնից, Հայաստանում հաստատվեց սովետական իշխանութիւն, որը հայ ժողովրդի ոսկեդարի, փրկութեան ու վերածննդի դարաշրջանն է:

Սովետական Հայաստանը դարձավ հայ ժողովրդի փրկութեան հանգրվանը, այն փարոսը, որն իրեն է ձգում աշխարհում մեկ սփռված աշխատավոր հայերին:

1972 թ., Երևան

ՔՐՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
Գլուխ առաջին.—Վ. Ի. Լենինը հայկական հարցի լուծման ուղիների մասին	7
Գլուխ երկրորդ.—ՌՍՖՍՀ ժողովրդական կոմիսարների Սովետի «Թուրքահայաստանի» մասին ղեկրեսը	14
Գլուխ երրորդ.—Բանակցութիւններ թիֆլիսում	55
Գլուխ չորրորդ.—Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութիւնը և հայկական հարցը	70
Գլուխ հինգերորդ.—Սովետական Ռուսաստանը Հայաստանի պաշտպանութեան ոգեշնչող և կազմակերպիչ ընդդէմ Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականութեան	90
Գլուխ վեցերորդ.—Դաշնակցութեան ազգային դավաճանութեան քաղաքականութիւնը և սովետական կառավարութեան դիրքը	111
Գլուխ յոթերորդ.—Հայկական հարցը դաշնակցութեան հակասովետական պրոպագանդայում	130
Վերջաբան	206

Քենդրուշ Արշակի Խուրշուդյան

Սովետական Ռուսաստանը
և Հայկական հարցը

Лендруш Аршакович Хуршудян

Советская Россия
и армянский вопрос

(На армянском языке),
Издательство «Айастан»,
ул. Теряна, 91
Ереван — 1977

Խմբագիր՝ Վ. Ա. Մխիթարյան

Հրատ. խմբագիր՝ Կ. Լ. Սարիբեկյան

Նկարիչ և գեղ. խմբագիր՝ Մ. Մ. Բաղդասարյան

Տեխն. խմբագիր՝ Ի. Գ. Ավետիսյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Զ. Կ. Աղասյան

Հանձնված է արտադրության 2/VI 1977 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 9/IX 1977 թ.:

Քուղթ՝ տպագր. № 1, 84×108¹/₃₂, տպագր. 6,23 մամ. = 11,13

պայմ. տպ. մամ., հրատ. 9,5 մամ.:

Պատվեր 666: ՎՖ 04075: Տպաքանակ 5000: Գինը՝ 1 ռ. 10 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Երևանի համալսարանի տպարան, Արտվյան 52:

Типография Ереванского университета, Абовяна 52: